

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВОРОНІЖСЬКИЙ ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 347.91/.95:347.952.2:347.234:336.764.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ
НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ
В ДОХІД ДЕРЖАВИ**

08 – Право

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Я. В. Вороніжський**

Науковий керівник **Петровський Андрій Володимирович**

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Вороніжський Я. В. Цивільне судочинство у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024.

Дослідження присвячено актуальним науковим і практичним проблемам функціонування інституту цивільної конфіскації в Україні.

Вибір теми дослідження обумовлено її актуальністю для науки цивільного процесу та правозастосовної практики. Попри значну кількість наукових праць, присвячених питанням сторін, третіх осіб, інших учасників цивільних справ, відкриттю провадження, підготовчому провадженню та розгляду справ по суті, а також стандартам доказуванню і динамічному тягарю доказування в цивільному процесі, досі залишаються недослідженими та невіршеними зазначені інститути в межах справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Констатовано, що досі не здійснено комплексного наукового дослідження інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, а на вивчення окремих питань у межах цього інституту зосередили увагу лише деякі українські вчені, що підвищує актуальність обраної теми.

З'ясовано місце механізму визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави серед підстав припинення права власності, а також деталізовано й уточнено особливі ознаки цієї процедури.

За результатами дослідження сформульовано визначення поняття інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, його процесуальні особливості, а також підстави застосування та

наслідки, які є значно ширшими, ніж позбавлення права власності на незаконне майно.

Проаналізовано розвиток інституту визнання необґрунтованими активів в історичному аспекті та генезу правового регулювання в Україні, досліджено досвід іноземних держав.

Розглянуто основні принципи, сформовані в науковій доктрині та практиці розгляду справ про цивільну конфіскацію іноземних держав: забезпечення верховенства права та справедливого судового розгляду, використання тесту на пропорційність, встановлення мінімальної вартості активів, за якою можливо ініціювати цю процедуру, що мають застосовувати й у справах про визнання необґрунтованими активів і стягнення їх у дохід держави.

Обґрунтовано, що наукові напрацювання вчених, присвячені механізму визнання необґрунтованих активів, не охоплюють практичні проблеми його застосування та не визначають шляхи їх розв'язання.

Вивчено найпоширеніші механізми протидії корупції: криміналізацію незаконного збагачення та цивільну конфіскацію, що охоплює конфіскацію без обвинувального вироку (*non conviction based confiscation*), у якій необхідно довести зв'язок активів із кримінальним правопорушенням і здебільшого здійснюють щодо речі *in rem*, а також конфіскацію непояснених статків (*unexplained wealth order*), у якій здебільшого достатньо довести незаконне походження майна.

За результатами дослідження здійснено класифікацію країн залежно від застосування механізмів конфіскації неправомірних активів: криміналізації незаконного збагачення та цивільної конфіскації, а також залежно від упровадження: конфіскації без обвинувального вироку та конфіскації непояснених статків.

Уточнено, що український механізм визнання необґрунтованими активів застосовують *in rem* та *in personam*, оскільки він має особливі наслідки, що засвідчує його унікальність у світовій практиці.

Також зауважено, що ефективне застосування інституту визнання необґрунтованими активів є можливим за умови відповідності Європейській конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини.

Сформульовано висновок про те, що для держав системи загального права визначальним є застосування інститутів цивільної конфіскації, а не криміналізації незаконного збагачення.

На підставі вивчення законодавства, що регламентує збір доказів необґрунтованості активів, акцентовано на необхідності розширення повноважень як прокурора, так і Національного антикорупційного бюро України в цій сфері.

Визначено, що механізм цивільної конфіскації в чинній редакції має межі за: 1) суб'єктами; 2) активами; 3) необґрунтованістю активів; 4) підставами закриття кримінального провадження, зареєстрованого за вчинення кримінального правопорушення «Незаконне збагачення»; 5) часом дії.

У межах дослідження зворотної дії в часі законів про цивільну конфіскацію в зарубіжних країнах і можливості поширення закону про визнання необґрунтованими активів на незаконні активи, набуті до введення його в дію, обґрунтовано висновки, що цей захід не є покаранням, тому його застосування до необґрунтованих активів, набутих до набрання чинності законом про його функціонування, відповідає забезпеченню прав людини.

Аргументовано необхідність розширення складу суб'єктів, щодо яких можливе застосування інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, та сфери й часу дії зазначеного механізму шляхом внесення відповідних змін до законодавства.

Також обґрунтовано доцільність залишення процесуальних норм у Цивільному процесуальному кодексі України, норм матеріального права визначення в Цивільному кодексі України та Законі України «Про запобігання корупції», а також урегулювання права збору доказів необґрунтованості активів працівників апарату й суддів Апеляційної палати

Вищого антикорупційного суду та Вищого антикорупційного суду, подання позову до них шляхом наділення цими повноваженнями прокурорів Офісу Генерального прокурора.

Здійснено характеристику сутнісних ознак позивача, відповідача, зокрема номінального власника і третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору в цій категорії справ і їх суб'єктного складу, що сприятиме правозастосовним суб'єктам у правильному виборі відповідача та формулюванні позовних вимог.

У дослідженні здійснено класифікацію відповідачів на прикладі конкретних судових справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, що знаходилися або знаходяться на розгляді у Вищому антикорупційному суді.

Обґрунтовано, що показання свідків завжди використовують як доказ для спростування та обґрунтування позиції сторін у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Висвітлено особливості відкриття провадження, підготовчого провадження та розгляду по суті у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави на прикладі конкретної судової практики. На підставі аналізу наукових праць, а також практики Верховного Суду, Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду та Вищого антикорупційного суду вивчено предмет доказування, стандарт доказування «переваги доказів», динамічний тягар доказування і суть механізму визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в розрізі практики Європейського суду з прав людини.

Уперше класифіковано й визначено всі елементи предмета доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, а також сформовано легітимну мету цього інституту.

За результатами аналізу застосування цього механізму в Україні встановлено, що в законодавстві не визначено чіткого моменту переходу

тягаря доказування від позивача до відповідача та на підставі якого судового рішення відбувається перекладення цього тягаря.

Відповідно до практики Європейського суду з прав людини щодо розгляду справ про конфіскацію активів поза кримінальним засудженням особи з'ясовано, що Європейський суд не розглянув питання застосування механізмів цивільної конфіскації на підставі стандарту доказування «переваги доказів», схожих на український інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, а також не визначено, які обставини є необхідними для застосування такого стандарту доказування та перенесення його тягаря на відповідача.

На підставі дослідження практики Європейського суду з прав людини, Верховного Суду, Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду й Вищого антикорупційного суду встановлено, що використання стандарту доказування «переваги доказів» і динамічного тягаря доказування не порушує право на справедливий суд, а, навпаки, надає відповідачу рівні з державою можливості, чим дозволяє особі якомога повніше захистити свої права, переконавши суд у законності своїх активів.

Також з'ясовано, що для встановлення необґрунтованості активу (різниці між вартістю активу й законними доходами) має бути обов'язково враховано витрати особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та близьких осіб.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених пропозицій та висновків: у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших наукових розвідок у сфері цивільного процесуального права; у законотворчій діяльності – в процесі оптимізації цивільного процесуального законодавства України та інших держав; у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави; в освітньому процесі – при викладанні навчальної дисципліни

«Цивільний процес», а також при підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів.

Ключові слова: визнання необґрунтованими активів, незаконне збагачення, санкція, цивільно-правова відповідальність, цивільне судочинство, цивільна конфіскація, конфіскація поза кримінальним засудженням, позивач, відповідач, номінальний власник, третя особа, інші учасники, предмет доказування, динамічний тягар доказування, практика Європейського суду з прав людини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Вороніжський Я. В. Актуальні питання інституту визнання необґрунтованими активів. *Київський часопис цивілістики*. 2021. № 4. С. 94–102.

URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/82/75>.

2. Вороніжський Я. В. Зарубіжний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 44. С. 31–38. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17867/%d0%92%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d1%96%d0%b6%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%af%d1%80%d0%be%d1%81%d0%bb%d0%b0%d0%b2%20%d0%92%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

3. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів у європейському векторі України. *Ампаро*. 2022. Спецвип. Т. 1. С. 52–64. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-1-2022/8.pdf>.

4. Вороніжський Я. В. Удосконалення інституту визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 128–134. URL: http://lsey.org.ua/9_2022/30.pdf.

5. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин щодо визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 136–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.

6. Вороніжський Я. В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf.

7. Voronizhskiy Y.V. On the development of the institute of recognition of unexplained assets in Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies (CPLS)*. 2023. Vol. 2. Issue 4. P. 89–99. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/8/cpls810.pdf>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Вороніжський Я. В. Особливості доказування у справах про визнання активів необґрунтованими та стягнення їх у дохід держави. *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду* : матеріали II щорічного круглого столу (Київ, 30 верес. 2021 р.). Київ, 2021. С. 14–18.

9. Вороніжський Я. В. Правовий статус суб'єктів, щодо яких Національне антикорупційне бюро України здійснює досудове розслідування з приводу незаконного збагачення та збір доказів про визнання необґрунтованими активів: актуальні питання. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 200–204.

10. Вороніжський Я. В. Актуальні питання міжнародного досвіду визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави та його імплементація в українське законодавство. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедрал. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ, 2021. С. 39–42. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/da55d883-cc3e-4258-aaa2-4976616aa2a0/download>.

11. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів в умовах воєнного стану. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні* : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022). Київ, 2022. С. 18–22.

12. Вороніжський Я. В. Роль інституту визнання необґрунтованими активів у євроінтеграційних процесах. *Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 128–132.

13. Вороніжський Я. В. Представники сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (Київ, 18 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 267–271.

14. Вороніжський Я. В. Треті особи як учасники судового процесу у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали щорічної наук.-практ. конф., присвяченої 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Київ, 19 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 377–382.

15. Вороніжський Я. В. Перспективи застосування обшуку у межах інституту визнання необґрунтованими активів. *Modern Movement of Science* : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (Дніпро, 19-20 жовт. 2023 р.). Дніпро, 2023. С. 144–145.

16. Вороніжський Я. В. Додержання прав людини в справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення в дохід держави і перспективи його розвитку. *Реалізація норм цивільного законодавства в умовах сьогодення* : матеріали кафедрального наук.-теорет. круглого столу (Київ, 9 лют. 2024 р.). Київ, 2024. С. 172–175.

ABSTRACT

Voronizhskiy Y. V. Civil procedure in cases of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state. – A qualifying scientific work; manuscript copy.

Thesis on the degree A dissertation submitted for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 – Law. – The National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2024.

The research is dedicated to the relevant scientific and practical problems of the functioning of the civil forfeiture institute in Ukraine.

The research topic was chosen due to its relevance for the science of civil procedure and law enforcement practice. Despite a significant number of scientific works dedicated to the issues of parties, third parties, other participants to civil cases, initiation of proceedings, preparatory proceedings, and consideration of cases on the merits, as well as standards of proof and dynamic burden of proof in civil proceedings, those mechanisms remain unexamined and undetermined in cases of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state.

The relevance of the chosen topic is underscored by the fact that no comprehensive scientific study has been conducted yet of the institute of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state, and only a small number of Ukrainian scholars have studied certain issues within this institution.

The author determines the place of the mechanism of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state among the reasons for termination of the right of ownership, and also details and clarifies the particular features of this procedure.

Based on the results of the study, the author defines the concept of the institute of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state, its procedural features, the basis for its application, as well as its consequences, which are much broader than the termination of the right of ownership of illegal property.

The historical development of the civil forfeiture institute and the genesis of legal regulation in Ukraine is analyzed, as well as the experience of foreign jurisdictions.

The study investigates the main principles established in the scientific doctrine and practice for civil forfeiture cases in foreign jurisdictions: guarantee of the rule of law and fair trial, application of the proportionality test, establishment of the minimum value of assets at which this procedure may be initiated, and which should also be applied in cases of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state.

It is also established that the current scholarly works dedicated to the mechanism of civil forfeiture neither cover the practical problems of its application, nor identify the ways to resolve them.

The common anti-corruption mechanisms are examined: criminalization of illegal enrichment and civil confiscation, including non-conviction based confiscation, in which the connection between assets and a criminal offense needs to be established, and is mostly carried out in rem, as well as the unexplained wealth order mechanism, where it is usually sufficient to prove the illicit origin of property.

Based on the results of the research, the countries are classified according to the application of the mechanisms of illegal assets confiscation: criminalization of illicit enrichment and civil confiscation, as well as according to the implementation: non-conviction based confiscation and confiscation of unexplained wealth.

It's also indicated that the Ukrainian institute of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state ("RUA"), is applied in rem and in personam, as it has some special implications, which underline its uniqueness in world practice.

It is noted that the effective application of the RUA mechanism is subject to compliance with the European Convention on Human Rights and the practice of the European Court of Human Rights.

The author concludes that for common law states the use of civil forfeiture institutions, rather than criminalisation of illicit enrichment, is crucial.

Based on the study of the legislation regulating evidence collection for unexplained assets, the author points out the need to expand the powers of both the prosecutor and the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine in this area.

It's established that the mechanism of civil confiscation in its current edition is limited based on: 1) subjects; 2) assets; 3) baselessness of assets; 4) grounds for closing the "Illicit Enrichment" criminal proceedings; 5) validity period.

In the context of the study of the retroactive application of civil forfeiture laws in foreign jurisdictions and the possibility of extending the law on civil forfeiture to illegal assets acquired before its entry into effect, the author concludes that this legislative measure is not a punishment and hence the ex post facto application doesn't violate human rights.

The research indicates the necessity to expand the list of entities in respect to which the mechanism of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state may be applied, as well as the scope and validity period of this mechanism by introducing appropriate changes to the legislation.

The study defends the expediency of leaving the procedural norms in the Civil Procedural Code of Ukraine, the rules of substantive law defined in the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", as well as the regulation of the right to collect evidence of unexplained assets of staff members and judges of the Appeals Chamber of High Anti-Corruption Court and the High Anti-Corruption Court, and file lawsuits against them, by granting those powers to the prosecutors of the Office of the Prosecutor General.

The study defines essential characteristics of defendant and plaintiff, considering, in particular, nominal owners and third parties who don't have independent claims regarding the subject of dispute in this category of cases, and their entity composition, which will help law-enforcement bodies in the correct choice of the defendant and the correct formulation of claims.

The study classifies the defendants on the basis of specific RUA cases that have been or are being considered by the High Anti-Corruption Court.

The author shows that witness testimony is always used as evidence to refute or substantiate the positions of the parties in cases of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state.

The research highlights the special features of opening proceedings, preparatory proceedings and consideration on the merits in RUA cases on the basis of a specific judicial practice. Based on the analysis of scientific works, as well as the practice of the Supreme Court, the Appeal Chamber of the High Anti-Corruption Court, and the High Anti-Corruption Court, the study examines: the fact in issue, the standard of proof the “preponderance of the evidence”, the dynamic burden of proof and the essence of the RUA mechanism in the context of the practice of the European Court of Human Rights.

For the first time, all the elements of the fact in issue in RUA cases are classified and defined, and the legitimate purpose of this institution is defined.

Furthermore, the analysis of the application of this mechanism in Ukraine found that the legislation does not clearly define the moment when the burden of proof shifts from the plaintiff to the defendant, nor on the basis of what court decision the shift is made.

It was found that, according to the practice of the European Court of Human Rights with respect to non-conviction based confiscation cases, the European court has not considered the issue of the application of civil forfeiture mechanisms based on the standard of proof “preponderance of the evidence”, similar to the Ukrainian institute of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state, and has not determined what circumstances are necessary for applying such a standard of proof and shifting its burden to the defendant.

Based on the study of the practice of the European Court of Human Rights, the Supreme Court, the Appeals Chamber of the High Anti-Corruption Court, and the High Anti-Corruption Court, it was established that the application of the “preponderance of the evidence” standard of proof and shifting burden of proof

does not violate the right to a fair trial, but, on the contrary, provides the defendant the same opportunities as the state, allowing a person to fully protect their rights by convincing the court of the legitimacy of their assets.

It was also determined that in order to establish the illegal origin of an asset (the difference between the value of the asset and legitimate income), the expenses of a public official as well as their close relatives must be taken into account.

The practical significance of the obtained findings lies in the use and the possibility of using the developed proposals and results: in research work - in the course of further scientific investigations in the field of civil procedure law; in lawmaking - in the process of optimising the civil procedure legislation of Ukraine and other states; in law enforcement - in the course of consideration and resolution of civil cases of recognition of unexplained assets and their forfeiture to the state; in the educational process - when teaching the discipline «Civil Procedure», as well as in the preparation of appropriate educational and methodological materials.

Key words: recognition of unexplained assets, illicit enrichment, sanction, civil liability, civil proceedings, civil forfeiture, non-conviction based confiscation, defendant, plaintiff, nominal owner, third party, other participants, subject of proof, dynamic burden of proof, the European Court of Human Rights practice.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT ASSOCIATED WITH THE TOPIC OF THE THESIS

Research papers where main research results of the thesis have been published:

1. Voronizhskiy Y. V. The relevant issues of the institute of recognition of unexplained assets. *Kyiv Journal of Civil Studies*. 2021. № 4. C. 94–102. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/82/75>.

2. Voronizhskiy Y. V. Foreign experience of recognition of unexplained assets and their forfeiture into state revenue. *Journal of Civil Studies*. 2021. Issue. 44. C. 31–38.

URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17867/>

%d0%92%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d1%96%d0%b6%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%af%d1%80%d0%be%d1%81%d0%bb%d0%b0%d0%b2%20%d0%92%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

3. Voronizhskiy Y. V. Institute of recognition of unexplained assets in the european state direction of Ukraine. *Amparo*. 2022. Special Issue. T. 1. C. 52–64. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-1-2022/8.pdf>.

4. Voronizhskiy Y. V. Improvement of the institute of recognition of unexplained assets. *Legal scientific electronic journal*. 2022. № 9. C. 128–134. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/30.pdf.

5. Voronizhskiy Y. V., Petrovsky A. V. Parties of the procedural relationship of recognition of unexplained assets. *Legal scientific electronic journal*. 2023. № 4. C. 136–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.

6. Voronizhskiy Y. V. Key features of procedure of recognition of unexplained assets and their recovery into state revenue. *Legal scientific electronic journal*. 2023. № 8. C. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf.

7. Voronizhskiy Y. V. On the development of the institute of recognition of unexplained assets in Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies (CPLS)*. 2023. Vol. 2. Issue 4. P. 89–99. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/8/cpls810.pdf>.

Research papers certifying the approbation of the results of the thesis:

8. Voronizhskiy Y. V. Peculiarities of proof in cases of recognition of unexplained assets and their recovery into state revenue. *Current challenges in the activity of the High Anti-Corruption Court* : materials of the II annual round table (Kyiv, 30 of september 2021). Kyiv, 2021. C. 14–18.

9. Voronizhskiy Y. V. The legal status of entities according to the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine is conducting a pre-trial investigation regarding illegal enrichment and collection of evidence on unexplained assets: current issues. *Actual problems of criminal law* : materials of the XII All-

Ukrainian. science and theory conf. (Kyiv, 18 of november 2021). Kyiv, 2021. C. 200–204.

10. Voronizhskiy Y. V. The current issues of the international experience of recognition of unexplained assets and their recovery into state revenue and its implementation in Ukrainian legislation. *Private-legal mechanisms for the protection of human rights* : materials of the inter-cathedral. science and theory round table (Kyiv, 10 of december 2021). Kyiv, 2021. C. 39–42. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/da55d883-cc3e-4258-aaa2-4976616aa2a0/download>.

11. Voronizhskiy Y. V. The institute of recognition of unexplained assets in the conditions of martial law. *Regulation of private legal relations in the conditions of martial law in Ukraine* : materials of interuniversity. science and practice conf. (Kyiv, 29 of september 2022). Kyiv, 2022. C. 18–22.

12. Voronizhskiy Y. V. The role of the institution of recognition of unexplained assets in European integration processes. *European integration processes in Ukraine: historical, cultural, political, legal and psychological aspects* : materials of the International. science and practice conf. (Kyiv, 12–13 of april 2023). Kyiv, 2023. C. 128–132.

13. Voronizhskiy Y. V. Representatives of the parties and third parties in cases of recognition of unexplained assets and their recovery into state revenue. *Current issues of legal science in the research of young scientists* : materials of Vseukr. science and practice conf. to the Day of Science and the 30th anniversary of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Kyiv, 18 of may 2023). Київ, 2023. C. 267–271.

14. Voronizhskiy Y. V. Third parties as participants in the legal process in cases of recognition of unsubstantiated assets and their collection into state income. *Problems of civil law and process* : materials of the annual science and practice. conference dedicated to the 98th anniversary of the birth of O. A. Pushkin (Kyiv, 19 of May 2023). Kyiv, 2023. C. 377–382.

15. Voronizhskiy Y. V. Prospects for the application of a search within the framework of the institution of recognition of unexplained assets. *Modern Movement of Science* : materials of the XV International. science and practice Internet conferences (Дніпро, 19-20 жовт. 2023 р.). Dnipro, 2023. С. 144–145.

16. Voronizhskiy Y. V. Observance of human rights in cases of recognition of unexplained assets and their recovery into state revenue and prospects for its development. *Implementation of norms of civil legislation in today's conditions* : materials of the cathedral scientific-theoretical round table. (Kyiv, 9 of february 2024). Kyiv, 2024. С. 172–175.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАВОВІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ	34
1.1. Стан розвитку законодавства й наукових досліджень процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.....	34
1.2. Методологія дослідження процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави	55
1.3. Міжнародний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави	65
Висновки до розділу 1	89
РОЗДІЛ 2. УЧАСНИКИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ	93
2.1 Сторони в цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави	93
2.2. Треті особи і представники учасників у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави	117
2.3. Інші учасники судового процесу у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави	128
Висновки до розділу 2	155

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ Й ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ	160
3.1. Відкриття провадження і підготовче провадження в цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави ..	160
3.2. Розгляд по суті цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.....	184
Висновки до розділу 3	209
ВИСНОВКИ	215
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	229
ДОДАТКИ.....	293

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АП ВАКС	Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду
ВАКС	Вищий антикорупційний суд
ВНА	визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави
ГПК	Господарський процесуальний кодекс
ГПУ	Генеральна прокуратура України
ДБР	Державне бюро розслідувань
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
КСУ	Конституційний Суд України
НАБУ	Національне антикорупційне бюро України
НАЗК	Національне агентство з питань запобігання корупції
НМДГ	неоподатковуваний мінімум доходів громадян
ОГП	Офіс Генерального прокурора
ПМПО	прожитковий мінімум для працездатних осіб
САП	Спеціалізована антикорупційна прокуратура
ЦК	Цивільний кодекс
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
NCBC	Non conviction based confiscation
UWO	Unexplained wealth order

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одними з перших міжнародних нормативних документів, які передбачили можливість застосування конфіскації, не пов'язаної з кримінальним переслідуванням особи, стали: Кримінальна і Цивільна конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією [1; 2], Конвенція Організації об'єднаних націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року [3] та Рамкове рішення 2005/212/ЮВС Ради Європейського Союзу від 24 лютого 2005 року [4].

За умовами угоди, підписаної 27 червня 2014 року про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), Україна розпочала адаптацію національного законодавства до стандартів ЄС [5].

У сфері виявлення та стягнення незаконних активів у ЄС діє Директива від 3 травня року 2014 2014/42/ЄС Європейського парламенту та Ради про замороження та конфіскацію засобів та доходів, отриманих злочинним шляхом у Європейському Союзі (далі – Директива) [6].

Водночас законодавство, що регулює застосування цивільної конфіскації в країнах ЄС, нині ще не гармонізовано з вимогою Директиви.

На підставі Угоди про асоціацію та Директиви з 25 квітня 2015 року впроваджено механізм витребування необґрунтованих активів на підставі вироку, що набрав законної сили, з 29 листопада 2019 року в главі 12 ЦПК України – можливість визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Однак запроваджений інститут цивільної конфіскації в Україні має обмежену сферу дії, що потребує виправлення.

Створення системи антикорупційних органів, закріплення обов'язкового декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (далі – уповноважені особи) та

деяких інших осіб [7], приведення антикорупційного законодавства й диспозицій кримінальних правопорушень у відповідність до вимог Конвенції ООН проти корупції [3], криміналізація незаконного збагачення, недекларування та внесення недостовірних відомостей до декларацій [8], а також введення інституту ВНА [9] стали головними підставами у сфері протидії корупції для надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС [10, с. 129; 11].

Однією з частково виконаних Україною вимог Європейської комісії лишилося посилення боротьби з корупцією, зокрема корупцією на найвищому рівні [12].

В Україні інститут конфіскації без обвинувального вироку впроваджено через неефективність притягнення осіб до кримінальної відповідальності за незаконне збагачення та конфіскації майна осіб у межах кримінальних проваджень.

Водночас практика засвідчує, що значна кількість важливих питань залишилися очевидними прогалинами. Деякі види матеріальних і процесуальних відносин, що виникають у справах про ВНА, урегульовано не на належному рівні або неякісно, тож потребують у зв'язку із цим удосконалення правового регулювання. Серед них:

1) склад учасників у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, а також суб'єктів збору доказів необґрунтованості активів і подання позову про визнання необґрунтованими активів проти суддів та працівників апарату ВАКС;

2) процесуальні особливості відкриття провадження у справі й підготовчого провадження про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, серед яких невирішеними залишаються: чи є необхідність внесення змін у законодавство для надання права прокурору на укладення мирових угод; які особливості застосування динамічного тягаря доказування, момент його перенесення від позивача до відповідача; чи є доцільність закріплення такого перенесення в судовому рішенні;

3) процесуальні особливості розгляду по суті справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави: які особливості стандарту доказування «переваги доказів» (більшої переконливості); підлягає стягненню весь актив або його частина, чи вартість частини, у разі коли актив частково набуто за необґрунтовані доходи; чи слід враховувати витрати уповноваженої особи для обчислення різниці між вартістю активів і законними доходами (необґрунтованість активу є підставою для відкриття провадження у справі й у результаті її доведення на підставі зазначеного стандарту доказування для задоволення позову); чи може бути стягнуто актив, необґрунтованість якого нижче від встановленої законом межі.

Доктрина цивільного права та процесу не визначають, що таке пряме чи опосередковане здійснення дій, тотожних за змістом здійсненню права розпорядження, яке також міститься в п. 2 примітки до ст. 368-5 Кримінального кодексу України [8] та у Законі України «Про санкції» [13].

Відсутність теоретичного обґрунтування цієї дефініції не дає змоги з'ясувати, яким шляхом слід встановлювати правомочність й обґрунтованість такого набуття, а також як впливає наявність законних доходів номінального власника на необґрунтованість активу.

Судову практику тлумачення оформлення майна на номінального власника, у разі коли уповноважена особа може здійснювати дії, тотожні за змістом праву розпорядження, представлено рішеннями ВАКС у справах про ВНА № 991/366/22, № 991/2396/22 і № 991/9734/23 [14–18], а також у справі № 991/5169/23, у якій встановлено, що необґрунтований актив набуто за дорученням уповноваженої особи [19]. Справа № 991/366/22 знаходиться на стадії касаційного оскарження [20; 21]; у справі № 991/2396/22 ухвалено остаточну постанову [22]. Дослідження цієї дефініції є актуальним, з огляду на українську традицію приховування активів шляхом оформлення права власності на третіх осіб.

В іноземній науковій доктрині вивченню механізмів протидії незаконному збагаченню, зокрема цивільній конфіскації, присвятили свої

праці Л. Бартельс, Т. Бергер, Й. Бушт, С. Бікеліс, Дж. Р. Болз, Д. Вілшер, Т. Грінберг, Д. Дінанті, Р. Жюльєн, К. Кінг, М. Коллінз, М. Матіас, А.-М. Маугері, М. Моралес, Л. Музіла, Х. Нугрохо, Т. Оке, Дж. П. Руй, Дж. Сімсар, М. Сімонато, Д. Д. Я. Таріна, М. Тромм, У.Я. Уодедж та ін.

У вітчизняній науковій доктрині інститут визнання необґрунтованими активів вивчали: О. І. Антонюк, А. В. Біцюк, Б. Г. Безгинский, І. В. Бернада, Н. В. Білянська, В. І. Бобрик, І. А. Боровська, А. А. Вознюк, О. В. Кіріяк, О. З. Гладун, І. В. Гловюк, С. О. Ковальчук, В. В. Ковтуненко, Ю. Г. Коросташивець, В. М. Кравчук, В. А. Кройтор, Є. В. Крук, А. Л. Лебедєва, В. Ю. Мамницький, В. В. Михайленко, Д. Г. Михайленко, Н. М. Навальнєва, А. В. Петровський, О. І. Угриновська, Н. Ю. Філатова, М. І. Хавронюк, Т. М. Хутор, С. С. Чернявський, Г. В. Чурпіта.

Більшість робіт українських учених стосується процедури визнання необґрунтованими активів у редакції ЦПК України, що діяла до 29 листопада 2019 року, та не присвячено процесуальним особливостям розгляду справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в чинній редакції.

Тож брак теоретичного висвітлення практичних проблем у цій категорії справ зумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, її наукове й практичне значення.

З'ясування процесуальних особливостей функціонування цього інституту сприяє не тільки вдосконаленню його застосування, а й досягненню важливої мети обмеження впливу явища корупції на безпеку держави та всі суспільні сфери.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Роботу спрямовано на реалізацію основних положень Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки [23], Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки [24], Стратегії повернення активів на 2023–2025 роки [25], Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки [26], проекту Стратегії сталого розвитку України до

2030 року [27], Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021 [28], проекту Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки [29], а також передбачено річними планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2021–2025 рр.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ 26 жовтня 2021 року (протокол № 20).

Проблемні питання дисертаційного дослідження пов'язані з кількома важливими пріоритетними напрямками фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі права [27] й відповідає завданням, визначеним у проекті Закону України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року» щодо значного зменшення незаконних фінансових потоків й активізації діяльності з виявлення та повернення викрадених активів [29].

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний науковий аналіз процесуальних відносин, що виникають під час розгляду справ щодо визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави й норм права, що їх регулюють, а також узагальнення наукової та судової практики в цій сфері, формулювання висновків і пропозицій з удосконалення законодавства.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

– проаналізувати стан розвитку законодавства та наукової розробки проблеми процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

– охарактеризувати методологію дослідження процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

– систематизувати міжнародний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

- визначити суб'єктний склад сторін у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;
- виокремити специфіку участі третіх осіб і представників учасників у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;
- проаналізувати процесуальний статус інших учасників цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;
- простежити особливості відкриття провадження і підготовчого провадження в цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;
- окреслити специфіку розгляду по суті цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;
- виробити пропозиції щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері цивільного судочинства у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Предмет дослідження становить цивільне судочинство у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Методи дослідження. За допомогою загальнонаукових і філософських методів досліджено генезу філософської та наукової думки про суть правових явищ і категорій, таких як корупція, злочинність, цивільна конфіскація, позивач та відповідач, номінальний власник, третя особа, свідок, експерт, експерт у галузі права, предмет доказування, динамічний тягар доказування, стандарт доказування (підрозділи 1.1–1.3, 2.1–2.3, 3.1, 3.2).

Методи *гносеології*: теоретичного аналізу й синтезу (індукція, дедукція, порівняння, аналогія, абстрагування, класифікація) надали можливість вивчити довід іноземних держав у впровадженні механізмів цивільної конфіскації.

Діалектичний метод став основою аналізу проблем віднесення норм матеріального та процесуального права до ЦПК України, класифікації механізмів цивільної конфіскації у світі, визначення місця визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в конфіскаційних санкціях і серед інших цивільно-правових категорій, поняття визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, проблем, які виникають у практичному впровадженні інституту (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Спільно з *історичним* методом діалектичний також використано для дослідження генези законодавства та науки про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (підрозділ 1.1), а також розвитку цивільної конфіскації в інших країнах світу (підрозділ 1.3).

Системно-структурний метод забезпечив методологічну основу всієї роботи, його використано для виявлення особливостей участі в цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід позивача, яким є держава, інтереси якої представляє прокурор, а також відповідача і третіх осіб, їхніх представників (підрозділи 2.1–2.3).

Серед спеціальних методів правової науки використано:

1) *порівняльно-правовий* – для виявлення сучасної тенденції розвитку правового регулювання «цивільної конфіскації» в різних державах (підрозділи 1.3, 3.1, 3.2);

2) *формально-юридичний* – для дослідження судової практики, а також правових конструкцій цивільного процесуального законодавства щодо визнання необґрунтованими активів (підрозділи 1.3, 2.1–2.3, 3.1, 3.2).

Емпіричну базу дослідження становлять рішення судів у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за 2021–2024 роки (11 цивільних справ) в Єдиному державному реєстрі судових рішень України, аналітичних і статистичних матеріалів правоохоронних органів України, рішення судів іноземних держав, а також спостереження з власного досвіду роботи дисертанта.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у науці цивільного процесуального права комплексним дослідженням інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. У роботі обґрунтовано низку концептуальних положень, узагальнень і висновків, які відповідають критеріям наукової новизни, основними з яких є такі:

вперше:

– сформульовано легітимну мету інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, яка полягає в забезпеченні правомірного набуття права власності та унеможливлення одержання незаконних доходів особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та (або) фізичними чи юридичними особами за їх дорученням або з можливістю здійснення особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування дій, тотожних за змістом праву розпорядження, а також звернення стягнення на такі активи, у разі визнання їх необґрунтованими, або на інші активи відповідної вартості;

– здійснено диференціацію справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за ознакою суб'єктного складу на стороні відповідача на справи: 1) у яких відповідачем є одна особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 2) з множинністю відповідачів: осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, одна з яких може бути номінальним власником; особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та одного номінального власника; одного або кількох осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та одного або кількох номінальних власників. Доведено, що такі справи різняться за предметом доказування;

– визначено предмет доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, до основних

елементів якого належать обставини, які підтверджують:

- 1) необґрунтованість активів, а саме різниця між їх вартістю та законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а у разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі поданих позивачем доказів – спростування відповідачем необґрунтованості активів;
- 2) зв'язок активів, про необґрунтованість яких стверджує прокурор САП (прокурори ГПУ) з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або відсутність зв'язку активів з такою особою в разі спростування його відповідачем;

– доведено, що позовне провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави характеризується:

- 1) юрисдикцією суду, до компетенції якого належить розгляд указаної категорії справ (підсудність таких справ ВАКС, за винятком справ, у яких відповідачами є судді та працівники апарату цього суду);
- 2) специфічним суб'єктивним складом учасників справи, що опосередковується законодавчою конкретизацією особи, звернення якої з позовною заявою є підставою для відкриття провадження у справі, та відповідача;
- 3) формою вступу (залучення) третіх осіб;
- 4) предметом спору;
- 5) предметом та підставами позову;
- 6) предметом доказування, основними елементами якого є фактичні дані, які підтверджують зв'язок активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та їх необґрунтованість;
- 7) відходженням від загального правила розподілу обов'язків доказування між учасниками справи (застосування презумпції доказування у разі визнання судом достатньої доведеності фактів необґрунтованості активів на підставі поданих позивачем доказів);
- 8) способами забезпечення доказів та конкретизацією суб'єкта звернення із відповідною заявою;
- 9) особливим порядком розгляду заяви про забезпечення позову;
- 10) оцінкою доказів судом за критерієм більшої

переконливості сукупності доказів; 11) правовими наслідками визнання активів необґрунтованими;

– обґрунтовано, що невід’ємною складовою доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є збір доказів, які підтверджують зв’язок таких активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та неправомірність їх набуття, конкретизованими у законодавстві органами та особами, які вживають заходів щодо виявлення необґрунтованих активів, що є передумовою для ініціювання відповідної процедури;

– аргументовано, що у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави прокурору САП (прокурорам ГПУ) має бути надано право на укладання мирової угоди;

удосконалено:

– судження про те, що застосування стандарту доказування «переваги доказів» та використання динамічного тягаря доказування є законним і таким, що забезпечує дотримання прав відповідача;

– наукове положення щодо обмеженої сфери дії інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за: 1) суб’єктами; 2) активами; 3) необґрунтованістю активів; 4) підставами закриття кримінального провадження, зареєстрованого за вчинення кримінального правопорушення за ст. 368-5 КК України, предметом якого були такі активи, у разі набуття відповідним рішенням статусу остаточного; 5) часом дії;

дістало подальший розвиток:

– положення про особливості правового статусу прокурора САП і відповідачів, зокрема номінальних власників, як сторін, а також третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

– твердження, що інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є міжгалузевим інститутом, що охоплює норми цивільного, цивільного процесуального та антикорупційного права;

– обґрунтування того, що інший з подружжя особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, має залучатися до участі в цивільній справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, якщо необґрунтований актив набуто під час шлюбу.

На підставі окреслених вище висновків було внесено конкретні пропозиції з удосконалення антикорупційного, цивільного та цивільного процесуального законодавства України, а саме запропоновано доповнити ЦК України статтею 354-1, змінити редакції правових норм, закріплених у ст. 16 ЦК України, ст. 57, 73, 114–117, 251, 253, 290–292 ЦПК України, ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», ст. 8 Закону України «Про нотаріат», ст. 1, 51-3 Закону України «Про запобігання корупції», ст. 23 Закону України «Про прокуратуру».

Практичне значення отриманих результатів. Теоретичні та прикладні висновки, рекомендації дисертаційного дослідження використано та мають перспективу використання у:

– *науково-дослідній роботі* – під час проведення подальших наукових розвідок у сфері цивільного процесуального права (акт Національної академії внутрішніх справ від 5 квітня 2024 року, Додаток В);

– *законотворчій діяльності* – у процесі підготовки й удосконалення антикорупційного, цивільного та цивільного процесуального законодавства України, яким регламентовано підстави і процесуальний порядок визнання необґрунтованими активів. Окремі пропозиції відображено в змісті розробленого законопроекту про внесення змін до ЦК України та ЦПК України;

– *правозастосовній діяльності* – під час збору доказів необґрунтованості активів (зібрані докази скеровано до САП) і вирішенні

цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (акт Вищого антикорупційного суду від 22 лютого 2024 року, Додаток В);

– *освітньому процесі* – під час підготовки та викладання навчальних дисциплін «Цивільне право» та «Цивільний процес» і відповідних спецкурсів, а також у процесі підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів (акт Національної академії внутрішніх справ від 05 квітня 2024 року, Додаток В).

Особистий внесок здобувача. Положення, що викладені в дисертації та винесені на захист, розроблені автором особисто. Висновки й положення дисертаційного дослідження мають самостійний характер.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації, висновки та рекомендації оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а також круглих столах, зокрема: «Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду» (м. Київ, 30 вересня 2021 року); «Приватно-правові механізми захисту прав людини» (м. Київ, 10 грудня 2021 року); «Актуальні проблеми кримінального права» (м. Київ, 18 листопада 2021 року); «Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні» (м. Київ, 29 вересня 2022 року); «Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти» (м. Київ 12–13 квітня 2023 року); «Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених» (м. Київ, 18 травня 2023 року); «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Київ, 19 травня 2023 року); «Modern Movement of Science» (м. Дніпро, 19–20 жовтня 2023 року); «Реалізація норм цивільного законодавства в умовах сьогодення» (м. Київ, 9 лютого 2024 року).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження відображено в 16 статтях, серед яких шість статей опубліковано в наукових фахових виданнях України, одну – в іноземному науковому фаховому виданні, дев'ять тез – у збірниках

матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій та круглих столів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, змісту, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (549 джерел на 64 сторінках) і трьох додатків на 23 сторінках, загальний обсяг дисертації становить 315 сторінок, з них основного тексту 208 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАВОВІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ

1.1. Стан розвитку законодавства й наукових досліджень процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

Інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (далі – ВНА) є українською моделлю цивільної конфіскації, спрямованою проти корупції.

Розпочинаючи аналіз правового статусу учасників цивільних справ про ВНА, предмета доказування, особливостей збирання, дослідження та оцінки доказів, процедури відкриття провадження у справі, підготовчого провадження, а також розгляду по суті в цивільних справах про ВНА, доцільно насамперед з'ясувати стан розвитку законодавства й наукових досліджень процесуального інституту ВНА.

У цьому розділі дисертаційного дослідження вважаємо за необхідне:

- 1) класифікувати етапи розвитку законодавства, яке регулює інститут ВНА;
- 2) проаналізувати стан і генезу наукових досліджень інституту ВНА та його цивільних процесуальних особливостей;
- 3) визначити місце інституту ВНА в правовій системі;
- 4) висвітлити поняття, ознаки та юридичну природу інституту ВНА, як наслідок – з'ясувати ключове питання: чи є механізм ВНА санкцією або цивільно-правовою відповідальністю.

Першими міжнародними договорами, учасниками яких є Україна, що передбачали окремі норми щодо конфіскації без обвинувального вироку, були Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією від

27 січня 1999 року [1] та Цивільна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією, яку підписано 4 листопада 1999 року [2].

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією містить положення щодо конфіскації та в інший спосіб вилучення засобів злочинів і доходів, отриманих від злочинів, визначених цією Конвенцією, чи власності, вартість якої відповідає таким доходам [1].

У Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції 2003 року (далі – Конвенція проти корупції), яка для України набрала чинності з 1 січня 2010 року, передбачено, що держави-учасниці розглядають можливість створення механізму конфіскації майна, придбаного внаслідок вчинення будь-якого зі злочинів, визначених цією Конвенцією, або використаного під час вчинення злочинів, без винесення вироку, якщо злочинець не може бути підданий переслідуванню з причини смерті, переховування або відсутності чи в інших відповідних випадках [3].

Положення зазначеної Конвенції регламентували введення конфіскації в разі неможливості ухвалити вирок у кримінальному провадженні (non conviction based forfeiture, NCBC), у якій необхідно довести зв'язок із кримінальним правопорушенням.

2004 року в § 26 Принципів кращої практики країн G8 надано рекомендацію іншим країнам щодо створення механізму конфіскації майна за відсутності кримінального вироку; вимагаючи, щоб позивач доводив законне походження ймовірних доходів, одержаних злочинним шляхом, або іншої власності [30].

Тобто створено передумови для впровадження механізмів непояснених статків (unexplained wealth), у яких немає необхідності доводити зв'язок із кримінальним правопорушенням, а здебільшого потрібно встановити незаконність походження майна.

ЄСПЛ у п. 31 рішення від 24 березня 2005 року № 58254/00 вирізняє два види конфіскації майна: 1) унаслідок постановлення обвинувального вироку (у такому випадку конфіскацію розглядали як «штраф» за змістом п. 2

ст. 1 Протоколу до ЄКПЛ); 2) без постановлення вироку, щодо майна, ймовірно придбаного незаконним способом або призначеного для використання в незаконній діяльності (у таких справах втручання розглядали з позицій права держави контролювати використання майна в загальних інтересах) [31; 32].

В іноземній правовій доктрині зазначають, що режими повернення активів без ухвалення вироку розробляли у двох напрямках: 1) ініційовані у зв'язку з кримінальним розслідуванням, але не залежні від засудження особи (передусім у країнах системи загального права сформовано практику та розроблено механізми ефективного застосування); 2) незалежно від будь-якого кримінального переслідування чи правопорушення [33, с. 1–12; 34].

Деякі науковці країн Північної Америки виокремлюють два таких види цивільної конфіскації: 1) конфіскація поза кримінальним засудженням особи (NCBC); 2) механізм застосування наказу про непояснене багатство (unexplained wealth order, UWO) [35, с. 388–389, с. 490–491].

Одним з перших нормативних документів ЄС, що передбачав можливість застосування розширеної конфіскації, зокрема в пов'язаних осіб, а також інших заходів, ніж кримінальні, до відповідної власності правопорушника, стало Рамкове Рішення 2005/212/ЮВС Ради Європейського Союзу від 24 лютого 2005 року [4].

Україна є членом Групи держав із протидії корупції (Group of States against corruption), у зв'язку з ратифікацією 1 січня 2006 року Конвенції щодо корупції за цивільним правом [36], за якою держави-учасниці зобов'язані розробити заходи з конфіскації чи в інший спосіб вилучення кримінальних активів чи іншої власності, вартість якої відповідає доходам таких активів.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України», Кримінальний кодекс України доповнено статтями 96-1, 96-2, у яких

визначено поняття «спеціальна конфіскація» (за своєю суттю є розширеною конфіскацією) та випадки її застосування [37].

Країнам-членам Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей слід розглянути можливість вжиття заходів, що дозволяють конфіскувати злочинні доходи правопорушника: 1) у кримінальному порядку без винесення обвинувального вироку; 2) вимагають від нього, щоб він довів законність походження майна, що підлягає конфіскації, аби така вимога не суперечила принципам національного законодавства країни [38].

Директивою Європейського парламенту та Ради від 3 травня 2014 року 2014/42/ЄС (далі – Директива) визначено можливість конфіскації засобів і доходів за певних обставин у разі неможливості конфіскації на підставі обвинувального вироку [6], вимоги якої Україна мала імплементувати відповідно до ратифікованої 16 вересня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) [5].

Зазначене надало можливість упровадити інститут цивільної конфіскації поза кримінальним процесом, у разі її неможливості на підставі обвинувального вироку.

Кримінальна конфіскація та цивільна конфіскація мають однакову мету, але їхні процедури різняться. У процедурі конфіскації без обвинувального вироку суду не потрібно доводити вину, цивільна процедура може діяти як окремо, так і одночасно з кримінальною, достатньо довести, що майно заплямовано злочинними діями. І для класичної конфіскації, і для конфіскації NCBC необхідно встановити, що цільові активи отримано прямо чи опосередковано внаслідок вчинення злочину [35, с. 398]. Поряд з цим у конфіскації поза кримінальним засудженням доказування здійснюються на підставі полегшеного стандарту доказування «переваги доказів». Для конфіскації в межах процедури встановлення непояснених статків, яка є

видом цивільної конфіскації, зв'язок з кримінальним правопорушенням загалом непотрібно встановлювати.

Кримінальне провадження та конфіскація НСВ можуть відбуватися без подвійного притягнення особи до відповідальності, оскільки конфіскація НСВ не є покаранням або кримінальним провадженням [39–42].

З 25 квітня 2015 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро і Національного агентства з питань запобігання корупції» частково імплементовано положення Директиви 2014/42/ЄС [6] і вперше запроваджено інститут конфіскації активів поза кримінальним процесом у ст. ст. 233-1–233-3 глави 9 розділ III ЦПК України, а саме визнання необґрунтованими активів та їх стягнення: 1) уповноваженої особи, якщо на підставі поданих доказів не встановлено активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, що були набуті на законній підставі, за умови набрання законної сили вироком суду за вчинення корупційного злочину або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; 2) юридичної особи, власника майна, пов'язаної з уповноваженою особою, стосовно якого є докази того, що його отримано або ним користується чи розпоряджається (розпоряджалася) уповноважена особа й на підставі поданих доказів не встановлено, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, набуто на законній підставі [43].

Підстави для застосування цього інституту в межах цивільного процесу були аналогічні підставам, визначеним у КПК України.

У КПК та ЦПК [44] України не було визначено, за яких умов слід застосовувати цивільно-процесуальні стандарти доказування, а коли кримінально-процесуальні.

У зв'язку з набранням чинності нової редакції ЦПК України від 15 грудня 2017 року ст. 292 ЦПК України було передбачено майже аналогічні за змістом положення, що містилися в ст. 232-2 ЦПК України попередньої редакції, й обмежене застосування зазначеного механізму лише

до уповноважених осіб, стосовно яких набрав законної сили обвинувальний вирок суду за вчинення корупційного злочину або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом [45].

Водночас, слушно зауважує М. І. Хавронюк, процедура ВНА в редакції, що діяла до 29 листопада 2019 року, фактично дублювала ширшу процедуру кримінально-правової спеціальної конфіскації, визначену КПК України [46, с. 5].

Імовірно, саме таке дублювання стало причиною незастосування цього інституту судами України та його неефективності [47]. Слід зазначити, що в Литовській Республіці низька ефективність криміналізації незаконного збагачення стала тригером імплементації цивільної конфіскації [48].

У Резолюції № 2218 «Боротьба з організованою злочинністю за допомогою конфіскації злочинних активів» Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ), відсилаючи до спеціального законодавства, прийнятого в Ірландії, Італії, Нідерландах і Великій Британії, вказала на необхідність зниження тягара доказування злочинного характеру походження непояснених активів, покладеного на компетентні органи влади, за допомогою фактичних презумпцій або, за певних обставин, де-факто перенесення тягара доказування на іншу сторону [49].

Рішенням Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року визнано неконституційною статтю 368-2 КК України, оскільки формулювання диспозиції цієї статті фактично зобов'язувало підозрюваного (обвинуваченого) надавати докази своєї невинуватості, що є порушенням припису щодо заборони давати показання стосовно себе та презумпції невинуватості, а також містило поєднання матеріальних і процесуальних приписів у КК України, що має регулювати лише норми матеріального права [50].

Згідно з даними Офісу Генерального прокурора, за більшістю видів корупційних злочинів, зокрема тих, що вчиняють вищі посадові особи

держави, спостерігається поступове зменшення кількості виявлених злочинів та облікованих кримінальних правопорушень на 47 % [51; 52].

Латентність корупційних злочинів можна пояснити, з одного боку, неналежним виявленням уповноваженими суб'єктами й неефективністю механізмів її виявлення (суб'єктивні чинники), з другого – природною прихованістю цих правопорушень (об'єктивні чинники: ніхто з безпосередніх учасників корупційної діяльності не бажає повідомити про корупційне діяння), що вимагає створення нових механізмів протидії їм.

Визнання неконституційною ст. 368-2 КК України про незаконне збагачення згідно із зазначеним рішенням Конституційного Суду України [50], незастосування судами механізму ВНА в попередніх редакціях [53, с. 128] та підвищення латентності корупційної діяльності призвели до ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», яким знову криміналізовано незаконне збагачення та внесено зміни до ст. ст. 290–292 ЦПК України щодо визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [9].

В Україні механізм ВНА (як додаткове обмеження для публічних фізичних осіб [22; 54]) поряд з адміністративною відповідальністю [55] і кримінальною відповідальністю за порушення вимог фінансового контролю [8] є завершальними рубежами, що дають змогу контролювати прозорість доходів уповноважених осіб та є одними з головних підстав для надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС [53, с. 128; 56, с. 52–54].

Аналізуючи національне законодавство, що регулює механізм ВНА, можемо дійти висновку, що він поєднує в собі стягнення:

- 1) активів у зв'язку із застосуванням процедури кримінального переслідування особи за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України [8], якщо активи були предметом цього кримінального правопорушення і якщо різниця між вартістю активів та

законними доходами уповноваженої особи (далі – необґрунтованість активів) становить від 1 003 500,00 грн (500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб станом на 29 листопада 2019 року) без обмеження максимальної межі та наявності однієї з умов закриття кримінального провадження, визначених у п. 3, 4, 5, 8, 10 ч. 1 ст. 284 КПК України: не встановлено достатні докази для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримати; помер підозрюваний, обвинувачений, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого; стосовно кримінального правопорушення, щодо якого не отримано згоди держави, яка видала особу; після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України [45];

2) стягнення активів без застосування процедури кримінального переслідування особи (наявне припущення, що особа одержала активи від протиправної діяльності), якщо необґрунтованість активів становить більше ніж 1 003 500,00 грн на момент набуття активу до 6 243 250,00 грн щодо активів, набутих 2019 року, до 6 831 500,00 – 2020 року, до 7 377 500 грн – 2021 року, до 8 063 250 грн – 2022 року, до 8 723 000 грн – 2023 року, 9 841 000 грн – 2024 року (6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на 1 січня року, у якому набуто необґрунтований актив), що є межею, встановленою ст. 368⁵ КК України, у разі досягнення якої має бути ініційовано притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення цього кримінального правопорушення [8];

3) доходів, отриманих від зазначених вище активів [53, с. 130; 56, с. 56].

На відміну від Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму, що дозволяє стягнути дохід від активів, пов'язаних із кримінальним правопорушенням, згідно з положеннями якої потрібно довести зв'язок активів із вчиненням злочину [57], в Україні реалізовано прогресивну

можливість стягнення доходів від неправомірних активів, тобто необхідно довести лише незаконне походження майна, від якого одержано дохід.

За висновками ЄСПЛ у справі «Гогітідзе та інші проти Грузії», конфіскація без обвинувального вироку активів, оформлених на третіх осіб, не порушує права людини [58].

Український механізм може бути застосовано за відсутності підстав для кримінального переслідування особи, й особа має пояснити походження коштів, використаних для набуття активів (аналогічний механізм у Великій Британії *unexplained wealth order (UWO)* застосовують до політично вразливих осіб іноземних держав) [59; 60]. Водночас процедура *UWO* – це лише порядок збору інформації та замороження активів, згодом має бути постановлено ордер цивільної конфіскації (*Civil Recovery Orders*) [61].

Внесення якісних змін до законодавства України зумовило початок роботи механізму ВНА: прокурори САП за період з травня 2023 року й донині подали одинадцять позовів про ВНА до суду, й окремі судові рішення набрали законної сили. Загалом суди успішно розглядають позови САП про ВНА, проте спроможність цього інституту значно вища [14–19; 22; 54; 62–77].

З метою підвищення рівня застосування некримінальних механізмів конфіскації необхідно внести зміни до законодавства, що буде висвітлено в наступних розділах.

Інституту ВНА в чинній редакції ЦПК України притаманне поєднання норм процесуального й матеріального права [53, с. 130], зокрема визначення підстав для застосування цього механізму, порядок набуття необґрунтованих активів, понять активів і законних доходів, осіб, до яких може бути застосовано цю процедуру, є інститутом матеріального права.

За висновками Конституційного Суду України в зазначеному рішенні процесуальні норми не можуть встановлювати відповідальність за діяння особи, встановлювати правила й містити категоріальні поняття, а також підстави для застосування до особи заходів [50].

З огляду на викладене, стан законодавства можна схарактеризувати як такий, що потребує встановлення якісних та зрозумілих норм і внесення необхідних змін до законодавства, зокрема виключення з процесуального кодексу норм матеріального права для ефективнішого застосування цього інституту, про що буде йтися в наступних підрозділах.

У правовій доктрині іноземних країн вивченню механізмів протидії незаконному збагаченню та корупційної діяльності присвячували праці такі вчені: Л. Бартельс, Т. Бергер, С. Бікеліс, Дж. Р. Болз, Й. Бушт, Д. Вілшер, Т. Гріберг, Д. Дінанті, Р. Жюльєн, К. Кінг, М. Коллінз, М. Матіас, А.-М. Маугері, М. Моралес, Л. Музіла, Х. Нугрохо, Т. Оке, Дж. П. Руй, Дж. Сімсар, М. Сімонато, Д. Д. Я. Таріна, М. Тромм, У. Я. Уодедж та ін.

Вітчизняні наукові дослідження щодо імплементації інституту цивільної конфіскації в Україні умовно можна поділити на дві групи.

Перша стосується процедури ВНА у редакціях, що діяли з 4 березня 2015 року до 29 листопада 2019 року (О. І. Антонюк, І. В. Бернада, В. І. Бобрик, А. А. Вознюк, І. В. Гловюк, О. В. Кіріяк, В. М. Кравчук, А. Л. Лебедева, В. Ю. Мамницький, Д. Г. Михайленко, Н. Ю. Філатова, М. І. Хавронюк, С. С. Чернявський).

Другу групу досліджень присвячено сучасній процедурі ВНА після 29 листопада 2019 року (А. В. Біцюк, Б. Г. Безгинський, Н. В. Білянська, Ю. В. Боднарук, І. А. Боровська, О. З. Гладун, С. О. Ковальчук, В. В. Ковтуненко, В. А. Кройтор, Ю. Г. Коросташивець, Є. В. Крук, В. В. Михайленко, Н. М. Навальнева, І. В. Панаїд, О. І. Угриновська, Т. М. Хутор, Г. В. Чурпіта).

Отже, відповідно до наших попередніх досліджень [56, с. 54; 78, с. 136], більшість робіт сучасних учених стосується процедури ВНА в редакціях, що діяли до 29 листопада 2019 року.

Думки вчених про те, чи є процедура ВНА цивільно-правовою санкцією, різняться. Наприклад, Н. М. Навальнева вважає, що інститут ВНА є одним з видів цивільно-правової санкції [79, с. 14].

Згідно з буквального тлумаченням положень ч. 1 ст. 354 та п. 12 ч. 1 ст. 346 ЦК України [80], ВНА є санкцією, застосування якої не пов'язано з класичним розумінням вчинення правопорушення.

Для застосування цієї санкції, яка є близькою до відповідальності, суд має встановити мінімальну необґрунтованість активів та їх зв'язок з уповноваженою особою.

Ми поділяємо підхід з І. В. Бернади, що зміст заходів конфіскаційного характеру загалом не відповідає сутності способів захисту порушених цивільних прав й інтересів, визначених у ч. 2 ст. 16 ЦК України, проте узгоджується з природою та характером підстави їх застосування [81, с. 185, 206, 221].

Конфіскація (лат. *confiscatio*) означає «відібрання в казну» [82]. Конфіскацію, як і механізм ВНА, можна віднести до санкцій у цивільному праві. Слід зазначити, що без санкції право було б неефективним.

Господарські санкції були предметом досліджень таких представників науки господарського права, як С. Ю. Гапало, Д. Х. Ліпницький, В. С. Щербина та ін. Досліджували санкції в цивільному праві І. С. Канзафарова, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, В. В. Надьон, І. Й. Пучковська. Сучасні проблемні питання цього механізму вивчали І. О. Дзера та Н. М. Навальнєва.

І. О. Дзера вважає, що одна з проблем для визначення санкцій у цивільному праві полягає в тому, що вони не будуються за загальноновизнаною класичною триелементною моделлю (гіпотеза, диспозиція та санкція) [83].

І. Й. Пучковська поділяє санкції на міри захисту та міри відповідальності [84, с. 136–138]. Цей поділ є близьким до класифікації санкцій у радянський період на компенсаційні та штрафні [83].

В. В. Надьон поділяє санкції на конфіскаційні, штрафні та компенсаційні (дві останні є додатковими заходами й відрізняються тим, що перші стягують із правопорушника в дохід держави, а другі – на користь сторони, яка зазнала збитків від правопорушника) [85, с. 272]. Слід

зазначити, що ця вчена є прихильницею концепції, у якій санкція є доповненням до цивільно-правової відповідальності, яку може бути застосовано без санкції.

І. О. Дзера зазначає, що це єдиною конфіскаційною санкцією в ЦК України є санкція, передбачена ст. 228 цього Кодексу [83], попри наявність ст. ст. 328 і 346 ЦК України [80], які фактично передбачають позбавлення права власності набутого неправомірно, що встановлено судом. Також І. О. Дзера вирізняє такі санкції: 1) спрямовані на поновлення порушеного особистого немайнового права (ст. 276 ЦК України); 2) спростувальні (ст. 277 ЦК України); 3) заборонні (ст. 278 ЦК України); 3) спрямовані на зміну або припинення правовідносин власності (ст. ст. 362, 365, 371 ЦК України); 4) легалізаційні та ліквідаційні (ст. 376 ЦК України); 5) відновлювально-компенсаційні (ст. ст. 387, 388, 390, 391, 393 ЦК України) [83].

З огляду на викладене та висновки попередніх праць [86, с. 96], ВНА є не лише конфіскаційною санкцією, а й правовідновлювальною або відновлювально-компенсаційною [10, с. 129] (забезпечує превенцію, щоб право власності було набуто лише за законні доходи; держава вилучає майно в особи, яка не могла його набути).

А. З. Баранюк виокремлює три групи підстав позбавлення права приватної власності: 1) обумовлені вимогами суспільної необхідності (націоналізація, реквізиція, викуп нерухомого майна у зв'язку із суспільною необхідністю та позбавлення права власності на майно, яке не може належати особі на праві власності); 2) у разі вчинення власником правопорушення (конфіскація майна, позбавлення права приватної власності у разі невідчуження успадкованого майна, обмеженого в обороті, викуп безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури, звернення стягнення на майно, викуп земельної ділянки, яку використовують з порушенням вимог законодавства щодо її використання, й оплатне вилучення предмета, що став знаряддям або безпосереднім об'єктом

адміністративного правопорушення у випадках, передбачених ст. ст. 24, 25 і 29 Кодексу України про адміністративні правопорушення [55]); 3) у разі доцільності присудження майна однієї особи іншій (позбавлення права власності на частку в спільному майні в разі неможливості чи недоцільності її виділення в натурі) [87, с. 26–34]. Отже, позбавлення права власності в межах механізму ВНА належить до тих, що обумовлені вимогами суспільної необхідності (захисту суспільних інтересів).

Н. М. Навальнєва вважає, що санкція є правовим засобом у механізмі правового регулювання цивільних відносин, що забезпечує захист суспільних інтересів [79, с. 14]; є санкції, які не є заходами цивільно-правової відповідальності [79, с. 17], поняття «санкції» є ширшим за обсягом від поняття «відповідальність» [79, с. 23].

На її думку, кваліфікуючою ознакою конфіскаційних санкцій є вилучення державою майна з власності суб'єкта цивільних правовідносин з метою захисту публічних (суспільних) інтересів [79, с. 107]. Водночас учена не деталізує, як відбувається застосування принципу пропорційності під час судового розгляду [79, с. 49]. Застосування принципу пропорційності в механізмі ВНА буде висвітлено в подальших розділах дисертації.

У цивільному праві введення в дію санкцій у більшості випадків пов'язано з можливістю притягнення особи до цивільної відповідальності, що настає за певних умов [79, с. 40].

І. О. Ромащенко доходить однозначних висновків, що не всі способи захисту цивільних прав є санкціями [88].

На нашу думку, з огляду на розподіл санкцій, запропонованих І. О. Дзерою [83], навпаки, більшість санкцій у цивільному праві не пов'язано із застосуванням відповідальності та наявністю складу цивільно-правового правопорушення.

Верховний Суд у справах № 699/1074/15, № 452/3296/16 і № 924/233/18 під час вирішення спорів про відшкодування шкоди (фактично притягнення особи до цивільно-правової відповідальності) дійшов висновку, що

обов'язковому з'ясуванню підлягають: наявність такої шкоди; протиправність діяння її заподіювача; наявність причинового зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача; вини останнього в заподіянні шкоди [89–91].

І. С. Канзафарова визначає принципи цивільно-правової відповідальності: 1) законності; 2) повного відшкодування; 3) відповідальності за вину; 4) поєднання особистих інтересів із суспільними [92, с. 203]. Інститут ВНА частково відповідає зазначеним принципам, проте для прокуратури не передбачено обов'язку доводити вину уповноваженої особи в набутті необґрунтованого активу.

Для застосування інституту ВНА не потрібно доводити склад цивільного правопорушення, а необхідно довести, насамперед, елементи предмету доказування – обставини, визначені абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України, а саме необґрунтованість активів та їх зв'язок з уповноваженою особою.

З огляду на викладене та наші попередні дослідження [86, с. 96], вважаємо, що ВНА не є заходом цивільно-правової відповідальності, а є санкцією, застосування та наслідки якої є значно ширшими.

О. І. Антонюк акцентувала увагу на законності використання стандарту доказування «переваги доказів» у справах про ВНА, за яким суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є переконливішою, порівняно із сукупністю доказів іншої сторони [93, с. 77]. Слід зазначити, що цей стандарт, запроваджений в країнах системи загального права, є новим для української правової системи, застосування якого буде детально висвітлено в підрозділі 3.2 дослідження.

Із дією цього стандарту доказування тісно пов'язано використання динамічного тягаря доказування. Так, у разі визнання судом достатності зібраних доказів прокурора, на відповідача покладається обов'язок доказування спростування необґрунтованості активів. Однак не визначено, коли саме відбувається перекладення обов'язку доказування від позивача на

відповідача і на підставі якого судового рішення, про що детальніше йтиметься в підрозділі 3.1 дослідження.

На думку С. С. Чернявського та А. А. Вознюка, перенесення тягара доказування не означає, що виключно відповідач має доводити обґрунтованість активів, а позивач не несе тягара доказування. Навпаки, головний тягар доказування все-таки несе позивач [94, с. 83]. Видається слушним такий висновок, адже позивач несе первинний тягар доказування щодо необґрунтованості активу та його зв'язку з уповноваженою особою, у разі визнання судом достатності зібраних доказів стосовно зазначених обставин, на відповідача покладається тягар доказування без будь-яких додаткових умов.

Білянська Н. В. та Чурпіта Г. В. звертають на невизначеність суб'єктів, що можуть набути статус третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору і вказують такими фізичних або юридичних осіб, які можуть навести фактичні дані, що підтверджують необґрунтованість або їх зв'язок активів з уповноваженою особою [95, с. 213].

Відмітна особливість санкції ВНА в разі прийняття судом рішення про задоволення позову полягає в тому, що вона є міжгалузеву санкцією за невиконання вимог антикорупційного законодавства уповноваженими особами, що має не лише цивільно-правові наслідки, а й адміністративні та дисциплінарні [86, с. 99-100]. На дисциплінарних наслідках цього інституту також акцентують увагу Д. Г. Михайленко та Ю. В. Боднарук [96].

Н. М. Навальнева виокремлює особливі ознаки ВНА: 1) суб'єктний склад – застосовують до осіб, які в період набуття активів виконували функції держави або місцевого самоврядування, і до інших осіб, якщо набуття здійснено за дорученням уповноваженої особи або уповноважена особа може безпосередньо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними; 2) підстава застосування – необґрунтованість активів, що характеризується нормативно встановленою різницею між вартістю активів і законними доходами особи й

не вимагає обвинувального вироку щодо незаконного збагачення особи;

3) особливий правовий наслідок – у разі неможливості звернення стягнення на активи, визнані необґрунтованими, – застосування іншої (субсидіарної) санкції – стягнення вартості такого майна з особи, зокрема шляхом звернення стягнення на інше її майно, що відповідає вартості необґрунтованих активів;

4) процесуальні правила: щодо суб'єкта, який має пред'являти позов про застосування такої санкції; належного відповідача; інстанційної юрисдикції; забезпечення позову; розподілу обов'язків щодо доказування між учасниками справи; оцінки доказів судом [79, с. 6].

Ми не поділяємо позицію Н. М. Навальневої з приводу того, що ВНА застосовують щодо інших осіб. Інші особи є лише номінальними власниками та позбавляються майна, яким вони й не могли б володіти, користуватися та розпоряджатися, тому застосування ВНА завжди відбувається щодо уповноваженої особи (*in personam*, через наслідки, що застосовують до уповноваженої особи [56, с. 58; 86, с. 100; 97, с. 33]) і щодо активу (*in rem*), що відрізняє український механізм від класичних процедур конфіскації без обвинувального вироку суду (*non conviction based confiscation*), які завжди застосовують щодо майна (*in rem*), одержаного внаслідок учинення кримінального правопорушення. Однак В. В. Михайленко вважає, що український механізм застосовують лише щодо активу [98].

Інститут ВНА справді не передбачає наявність обвинувального вироку особи за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України «Незаконне збагачення», проте є і друга підстава, що навіть не передбачає застосування до особи кримінального переслідування [56, с. 57].

Також Н. М. Навальнева не зосереджує увагу на особливому предметі доказування і наслідку, що застосовують до особи в разі набрання законної сили рішенням суду про ВНА. За загальним правилом уповноважена особа підлягає звільненню. Згідно з результатами наших попередніх праць, логічним є визначення в галузевих законодавчих актах [99; 100] залежно від

місця роботи уповноваженої особи [56, с. 58] підстав для припинення повноважень уповноваженої особи, оскільки це норми матеріального права.

Також, на нашу думку, Н.М. Навальнєва не акцентує на тій обставині, що може бути стягнуто не лише актив, а й вартість або частину вартості необґрунтованого активу та навіть дохід від таких активів.

З огляду на зазначене, доходимо висновку, що йдеться не про цивільно-правову, а про міжгалузеву санкцію, яка, виконуючи правовідновлювальну функцію, позбавляє права власності на необґрунтовані активи та за загальним правилом має наслідком звільнення із займаної посади уповноваженої особи, що вказує на адміністративно-правовий та дисциплінарний характер санкції та навіть її антикорупційне спрямування, метою якого є додатковий контроль статків таких осіб.

А. С. Осадько спрямовує увагу на ще одну особливу ознаку інституту ВНА: у процесуальній (а не матеріально-правовій) нормі закріплено презумпцію необґрунтованості активів [101, с. 63].

Для максимально повного з'ясування місця механізму ВНА в українській системі права необхідно порівняти його з інститутом спеціальної конфіскації (далі – СК), що регламентована нормами КК і КПК України [8; 44]. Основна спільна риса полягає в тому, що ці заходи не є покаранням і притягненням до кримінальної відповідальності [102].

Своєю чергою відмінним для застосування спеціальної конфіскації та ВНА є те, що: 1) у разі застосування СК до третіх осіб потрібно довести зв'язок з кримінальним правопорушенням, для ВНА такий зв'язок доводити непотрібно [97, с. 32]; 2) ВНА завжди застосовують до уповноваженої особи (*in personam*), проте може стосуватися прав й інтересів третіх осіб – номінальних власників активів у разі, якщо необґрунтовані активи, набуті за дорученням уповноваженої особи, або уповноважені особи можуть безпосередньо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню праву розпорядження; 3) ВНА застосовують на підставі цивільно-процесуальних норм і відповідних стандартів, а СК – на підставі

кримінально-процесуальних норм (якщо її здійснюють після закриття кримінального провадження слідчим або прокурором, то згідно зі ст. 171–174 КПК України [44]).

Попри те, що в ст. 346 ЦК України [80] встановлено, що ВНА є підставою для припинення права власності особи, проте не передбачено підстав для його застосування [86, с. 100], що потребує виправлення шляхом виключення підстав для застосування із ЦПК України [103] і визначення їх у Законі України «Про запобігання корупції» [7].

І. В. Гловюк поділяє думку Т. Гринберга [104, с. 15] і констатує, що зазначений механізм ВНА, що діяв у попередній редакції, здійснюють поза кримінальним провадженням [105, с. 16–21]. Водночас цей учений [105, с. 16], а також О. В. Кіріяк [106, с. 431–433, с. 469], В. Ю. Мамницький, А. Л. Лебедєва [107, с. 51–58], Н. М. Навальнєва, [108, с. 121–125], Н. Ю. Філатова [109, с. 233–237], М. І. Хавронюк [110, с. 4–5] у своїх працях досліджували застосування інституту ВНА у редакціях ЦПК України, що діяли з 4 березня 2015 року до 29 листопада 2019 року. М. І. Хавронюк критикував проєкт закону № 5577 [111] через те, що процедура ВНА і їх витребування в попередній редакції виключала необхідність доводити в суді зв'язок активів із конкретним корупційним злочином і вину осіб у його вчиненні [46]. Відсутність необхідності доводити зв'язок активів з конкретним корупційним злочином відображено в Законі № 263-IX [10].

Ми не поділяємо позицію О. І. Антонюк, згідно з якою інститут ВНА, що діяв у попередній редакції, містить винятки з принципу змагальності [93, с. 74–75], цей принцип повніше реалізується у справах про ВНА через можливості, якими наділено відповідача.

В. Ковтуненко та Ю. Коросташивець з'ясовують перспективи застосування інституту ВНА, зауважують про розширення поняття «незаконні активи», а також зазначають, що ВНА не є мірою покарання, а є процедурою повернення безпідставно набутого майна, що не порушує конституційних норм [112, с. 26–28].

Є. В. Крук акцентує на низькому рівні вивчення цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних і пов'язаних із корупційними правопорушень, визначає особливість такого виду відповідальності ВНА, як орієнтація виключно на речове право особи – право власності [113, с. 122–125]. І. В. Панаїд також стверджує, що ВНА є цивільно-правовою відповідальністю [114, с. 118–119]. Ми не поділяємо такий підхід, оскільки інститут ВНА не є цивільно-правовою відповідальністю, його спрямовано не лише на речове право (*in rem*), а й на особу (*in personam*). Отже, його наслідки є значно ширшими.

Т. М. Хутор намагається відповісти на питання, чи не є інститут «цивільної» конфіскації в Україні «прихованим» покаранням, і доходить висновку, що в українській моделі законодавець розрізнив застосування конфіскації як покарання та стягнення необґрунтованих активів у дохід держави [115, с. 64]. Далі у своїй праці Т. М. Хутор доводить, що український інститут цивільної конфіскації об'єднує ознаки світових механізмів конфіскації без обвинувального вироку суду (NCBC) і механізм необґрунтованих активів (*unexplained wealth mechanism*) [115, с. 66], з чим ми частково погоджуємося, оскільки наслідки ВНА є значно ширшими.

К. А. Гусаров вважає, що інститут ВНА загалом порушує презумпцію невинуватості [116, с. 9–10]. Однак, слушно зазначає Т. М. Хутор, ВНА не є покаранням, адже не містить характерних для нього ознак, особу лише позбавляють незаконно набутого майна [117, с. 96].

О. І. Угриновська зосереджує увагу на загальних положеннях інституту звернення стягнення на грошові кошти та (або) майно інших осіб та його предмету доказування [118, с. 93–108] та особливостях дистанційного розгляду судових справ в умовах воєнного стану [119, с. 689–691], застосування якого є актуальним і для справ про ВНА.

Не цілком обґрунтовано стверджувати, що цивільна конфіскація є допоміжним механізмом до криміналізації незаконного збагачення, оскільки у різних країнах зазначені заходи функціонують або разом, або лише один з

них, або жоден, оскільки є окремими санкціями. Натомість, якщо основна їх мета – протидія незаконному збагаченню та корупції – є спільною для обох, то функції кримінально-правового інституту є каральними, а функції цивільного-правового інституту є превенційними та відновлювальними.

Іноземні вчені акцентують увагу на функціях цивільної конфіскації:

- 1) позбавлення доходів, що є частково каральним (найбільше засмучує обвинувачених саме втрата предметів розкоші, придбаних злочинним життям, а не проміжок часу, який вони провели за ґратами), і «знекровлення» злочинних організацій;
- 2) стримувальна або превентивна;
- 3) відновлювальна (із конфіскованих коштів простіше та швидше здійснити відшкодування);
- 4) захист суспільних інтересів;
- 5) концентрація правоохоронної системи на економічних аспектах злочинів, що надає можливість поповнити бюджети агенцій (без права виплати заробітних плат із конфіскованих активів) [33, с. 14–16].

В. І. Бобрик у своїй праці зосереджує увагу на галузево-матеріальній диференціації позовного провадження у справах про ВНА, що є закріпленим у цивільному процесуальному законодавстві видом справ позовного провадження за рахунок інтеграції до нього норм процесуального характеру законодавства у сфері запобігання та протидії корупції [120, с. 15–19].

В іншій праці автор вважає, що цей інститут, який діяв у попередній редакції, є цивільно-правовою конфіскацією [121, с. 139–142]. На нашу думку, це не цілком відповідає дійсності, оскільки в законі не було передбачено цивільно-правові стандарти цього механізму [53, с. 130].

О. І. Антонюк аргументує некоректність функціонування інституту, який поєднує матеріальні та процесуальні норми в межах цивільного процесу, і визначає його недоліки [122, с. 40].

На думку В. М. Киричко, наявність фактичних ознак значного збільшення активів не може бути підставою для кримінальної відповідальності, якщо не встановлено, що таке збільшення було умисним і незаконним на момент вчинення цих дій [123, с. 227].

Цю думку вважаємо слушною, необґрунтованість активів є недостатньою підставою для застосування механізмів криміналізації незаконного збагачення та ВНА, оскільки обов'язково має бути доведено зв'язок активів з уповноваженою особою.

Водночас, зауважує Д. Г. Михайленко, не слід апелювати до пункту «с» ч. 1 ст. 54 Конвенції ООН проти корупції (2003), оскільки, хоча в цьому пункті йдеться про конфіскацію без винесення вироку, проте суд все одно повинен дійти висновку про вчинення особою відповідного злочину [124, с. 173].

На нашу думку, хоча формулювання Конвенції і передбачає доведення зв'язку активу з кримінальним правопорушенням, такі дефініції не обмежують дискрецію держави застосовувати конфіскацію необґрунтованих активів навіть без такого зв'язку.

Європейські суди та ЄСПЛ у низці своїх рішень визначили можливість конфіскації майна особи в разі неможливості довести вчинення нею злочину [125–130]. Крім цього, у різних країнах (Австралія, Велика Британія, Італія, Ірландія, Сполучені Штати Америки, ФРН) легальність конфіскації без обвинувального вироку суду й навіть без початку процедури притягнення до кримінальної відповідальності встановлено рішеннями конституційних і верховних судів [41; 131–135].

Тож можемо дійти висновку, що більшість учених у своїх наукових працях вивчали застосування інституту ВНА в попередній редакції та майже не спрямовували увагу на аналіз його як інституту цивільного процесуального права, а також не досліджують практичні проблеми його застосування, неточності в законодавстві, не визначають шляхи їх усунення, що є одним із завдань нашого дослідження.

У подальших підрозділах детальніше розглянемо недосконалість законодавчих конструкцій, на підставі чого буде запропоновано якісні зміни, які дозволять усунути недоліки й підвищити ефективність цього інституту.

1.2. Методологія дослідження процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

В умовах сьогодення відбувається інтенсифікація законотворчості, не виключено, що після формування судової практики про ВНА може постати необхідність внесення змін до дефініцій та визначень, що містить цей інститут. Унаслідок цього роль методології інституту ВНА в цивільному процесі й антикорупційному праві набуває особливого значення.

Методологія дослідження необхідна для аналізу наукових і практичних проблем механізму ВНА, формування його категоріального апарату, визначення перспектив та механізму наукового дослідження.

Для визначення методології дослідження процесуального інституту ВНА слід встановити, що позначає поняття «метод».

Методом у широкому значенні цього слова вважають певний шлях, спосіб, прийом розв'язання теоретичної, практичної, пізнавальної, педагогічної чи іншої проблеми [136, с. 8]. Іноді метод використовують не лише для розв'язання проблем.

Метод у загальній теорії держави і права є прийомом та способом пізнання, що застосовують під час вивчення предмета, тобто загальних і спеціальних закономірностей виникнення, функціонування та розвитку держави і права, що є цілісними й обумовленими суспільними інститутами, тобто це вузьке значення цієї дефініції.

Своєю чергою методологія є сукупністю методів наукового аналізу, й усі засоби, принципи, підходи тощо здатні виконати методологічну функцію в процесі дослідження [136, с. 9].

Методологія інституту ВНА становить сукупність прийомів дослідження специфіки зазначеного інституту.

І. С. П'ятницька-Позднякова виокремлює такі основи наукових досліджень: принципи організації та проведення наукового дослідження;

методи наукового дослідження та способи визначення його стратегії; науковий апарат [137, с. 15].

Наявні такі рівні пізнавальної діяльності: 1) філософсько-світоглядні підходи; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні. Також учені пропонують таку класифікацію методів дослідження: 1) загальні (загальнофілософські) – такі, що стосуються всіх наук; 2) приватно-наукові (конкретні) – застосовують до конкретних наук; 3) спеціальні – є додатковими [138, с. 53].

На думку І. В. Болокан, методологія є системою підходів і методів, способів і засобів наукового пізнання, необхідних для проведення повного, усебічного та завершеного правового дослідження, до системи якої належать: 1) філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, зокрема державно-правових, закономірностей та можливості їх пізнання, здобуття істинних знань щодо них); 2) загальнонаукові методи, що використовують у всіх або більшості наук (структурний, функціональний методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури тощо); 3) групові методи, тобто такі, які застосовують лише в певній групі наук (наприклад, тільки в суспільствознавстві застосовують метод конкретно-соціологічного дослідження); 4) спеціальні методи, тобто ті, які прийнятні для дослідження предмета лише однієї науки (наприклад, у юриспруденції – це способи тлумачення норм права, своєрідні прийоми узагальнення юридичної практики тощо) [139, с. 126–127].

На думку О. Б. Гнатів, можливість використання всієї сукупності таких методів і засобів не має перетворюватися на методологічне свавілля, оскільки таке перетворення не сприятиме, а перешкоджатиме формуванню знань, адекватних предмету пізнання [140, с. 43].

Для оцінювання доцільності використання відповідних методів необхідно встановити: чи вимагає предмет вивчення інституту об'єктивну обумовленість обраних методів дослідження його предметом; об'єктивний критерій, за допомогою якого можна встановити й довести єдину істину;

прийнятність або евристичність, тобто спроможність з'ясувати соціальну сутність явища [140, с. 44].

На кожному етапі дослідження інституту ВНА є необхідність використання певних методів, які становлять систему прийомів вивчення сутності історичного розвитку законодавства й наукової доктрини, інститутів цивільної конфіскації в іноземних державах, учасників процесу, процедури позовного провадження тощо.

Мета і завдання дисертаційного дослідження зумовили використання загальнофілософських методів наукового пізнання: діалектичного, синергетичного та системного методів.

Так застосовуємо діалектичний метод, що доповнює такі методи як синергетичний (коли позитивний результат отримують від поєднання окремих частин дослідження, натомість категорії та поняття ще можуть бути не сформовані, що не дає змоги цілком використати діалектичний метод, спрямований на пошук істини в процесі розвитку певного явища) і системний (метод системного аналізу).

На думку Р. М. Шевчука, Арістотель започаткував метод дедуктивного виведення із загальних тверджень (що містяться в поняттях і визначених ним категоріях) істинних часткових та одиничних суджень про конкретні речі реального світу, тобто здійснив сходження від конкретних фактів до абстрактних теоретичних положень (понять, категорій і законів) з подальшим поверненням до таких фактів через «очисну» процедуру дедукції, що збагачувало чуттєве сприйняття речей знанням про їх причини (ідеї, форми, сутність) [141, с. 27].

Діалектичний метод Г. Гегеля є методологічним підходом до будь-якого об'єкта дослідження як суперечливого процесу, що прагне розвитку й переходу на вищий рівень буття, а також стрункою системою категорій діалектичної логіки, що формує методологічний каркас будь-якої пізнавальної діяльності [141, с. 28].

Сукупність діалектичного та системного методів, які є основними під час підготовки цього дисертаційного дослідження, забезпечує можливість класифікації країн залежно від криміналізації незаконного збагачення та впровадження механізмів цивільної конфіскації, а також визначення: поняття механізму ВНА та його місця в конфіскаційних санкціях і серед інших цивільно-правових категорій; позивача й відповідача та їх сутнісних ознак; третіх осіб; особливостей відкриття провадження, підготовчого провадження та розгляду справ по суті.

Зазначене втілюється через розвиток, соціальну й історичну обумовленість.

Питання співвідношення норм матеріального та процесуального права під час дослідження інституту ВНА є необхідним для встановлення взаємного впливу норм цивільного, цивільного процесуального й антикорупційного права під час застосування ВНА та має як практичне, так і теоретичне значення.

За результатом виокремлення цих норм здійснено пропозицію щодо внесення змін до законодавства.

Ми поділяємо позицію А. В. Петровського, що призначення норм матеріального права полягає в регламентації поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин, своєю чергою процесуальні норми здійснюють відновлення та захист порушеного матеріального права й законних інтересів особи в разі виникнення спору [142, с. 32].

Цікавим є також той факт, що для інституту ВНА не є визначальними норми цивільного права, хоча С. Я. Фурса зауважує, що цивільне право є базовим для цивільного процесу [139, с. 34–35].

Для функціонування механізму ВНА характерним є встановлення позитивної правової поведінки в нормах антикорупційного законодавства, за якими уповноважена особа може набувати активи лише за законні доходи. Водночас загальне правило правомірності набуття майна міститься в ч. 2 ст. 328 ЦК України [80].

Цивільне право також не встановлює способу захисту суспільних інтересів у разі набуття чиновником активів не за законні доходи. Норми цивільного права не встановлюють визначення необґрунтованого активу й підстави застосування санкції ВНА.

Хоча більшість норм матеріального права, які містять у собі інститут ВНА і закріплені в нормах ЦПК України [103], саме цей Кодекс визначає такі позиції: хто і до кого може подати позов до суду; засоби доказування; порядок подання позову, заяв, клопотань та доказів; предмет і стандарти доказування, застосування динамічного тягаря доказування.

Аналіз судової практики засвідчує, що суд самостійно здійснює правильну правову кваліфікацію норм права та застосовує для прийняття рішення ті норми, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини [144], з огляду на факти, установлені під час розгляду справи [145]. Саме на суд покладено обов'язок надати правову кваліфікацію відносинам сторін на підставі фактів, установлених під час розгляду справи, і визначити, яка правова норма підлягає застосуванню (п. 4 ч. 1 ст. 264 ЦПК України) для вирішення спору [146].

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 45 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», на Велику Палату Верховного Суду покладено у визначених законом випадках здійснювати перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права [100], що не завжди забезпечується на практиці.

Суддя під час вирішення справ про ВНА повинен добре знати не лише процесуальні норми, закріплені в ЦПК України [103], а й визначені в нормах матеріального права [7], наприклад, повідомлення Вищої Ради Правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів і Державної судової адміністрації України щодо ухвалення рішення про ВНА судді або набутих за його доручення чи в інших випадках, передбачених ст. 290 ЦПК України [100]. Крім цього, суддя має враховувати також норми Конституції України [147], положення міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана

Верховною Радою України, і рішень Європейського суду з прав людини (ч. ч. 2, 4 ст. 10 ЦПК України) [100].

Слід зазначити, що системний підхід дає змогу вивчити цілісність і сталість систем цивільного й цивільно-процесуального права, а також антикорупційного законодавства.

Діалектичний метод надає можливість вивчити чинне законодавство, яке регламентує порядок і підстави ВНА та стягнення їх у дохід держави, а також проаналізувати судову практику, що забезпечить з'ясування особливостей застосування цього механізму та його наслідки для антикорупційного законодавства, унаслідок чого запропоновано відповідні пропозиції про внесення змін і доповнень до чинного законодавства України.

За допомогою методу системно-структурного аналізу, що входить до переліку методів наукового дослідження, диференціюємо цивільно-правові способи захисту порушених прав і визначаємо місце ВНА у системі підстав для припинення права власності.

Також за допомогою цього методу встановлюємо, що ВНА є міжгалузевою, зокрема цивільно-правовою санкцією, а її застосування не є притягненням до цивільно-правової відповідальності, адже не пов'язано з доведенням вини особи (також дискусійною є наявність у системі зазначеного інституту інших обов'язкових елементів цивільно-правового правопорушення) і не є покаранням. Цей метод також дає змогу визначити: 1) предмет і стандарт доказування, а також динамічний тягар доказування у справах про ВНА; 2) винятки з принципів і презумпцій цивільного права та процесу; 3) межі застосування механізму ВНА та притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення незаконного збагачення; 4) два основні механізми протидії незаконному збагаченню: його криміналізація і застосування процедур конфіскації непоясненого багатства в межах адміністративних і цивільних процедур; 5) два умовні напрями функціонування процедури цивільної конфіскації в іноземних державах (non conviction based forfeiture та unexplained wealth order); 6) класифікацію держав

за впровадженими процедурами цивільної конфіскації та незаконного збагачення; 7) класифікацію справ про ВНА за ознакою суб'єктного складу зі сторони відповідача; 8) суб'єктний склад учасників процесу ВНА.

Також за допомогою цих методів визначено загальну структуру роботи, що сприяло належній реалізації завдань дослідження.

Крім цього, під час здійснення дисертаційного дослідження використано такі методи: соціолого-правовий, порівняльний, тлумачення, історико-правовий.

Як і кожне правове явище, інститут ВНА має власний історичний розвиток: 1) ратифікації Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції 2003 року [3], Угоди про асоціацію та, як наслідок, імплементації Директиви 2014/42/ЄС Європейського парламенту та Ради від 3 травня 2014 року про замороження та конфіскацію засобів та доходів, отриманих злочинним шляхом, у Європейському Союзі [5]; 2) прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро і Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12 лютого 2015 року [43]; 3) прийняття чинної нині редакції Закону України про ВНА [9].

Історичний метод використано в підрозділі, у якому розглянуто стан розвитку законодавства й наукових досліджень процесуального інституту ВНА, а також міжнародний досвід.

Історико-правовий метод забезпечує можливість вивчення механізму ВНА в історичній ретроспективі, оцінювання його як результату розвитку наук цивільного права й цивільного процесу, а також антикорупційного законодавства. Крім цього, такий метод дає змогу встановити закономірності й тенденції розвитку інституту ВНА загалом й окремих його елементів, а також його використано з метою виявлення та усунення суперечностей і неточностей у чинному законодавстві з приводу розгляду та вирішення спорів щодо ВНА.

Процедура ВНА відповідає підвалинам, визначеним у ч. 6 ст. 41 Конституції України[147], оскільки її застосовують виключно за рішенням суду лише у випадках (ч. 2–4 ст. 290 ЦПК України), обсязі (ч. 1–3 ст. 292 ЦПК України) і порядку, встановлених ЦПК України [103].

Правові норми є системою формалізованих понять, пов'язаних певною логікою, тому під час вивчення структури ВНА ми застосовуємо логіко-юридичний метод, що забезпечує логічне обґрунтування всіх висновків дисертаційного дослідження, формулювання юридичних понять, а також з'ясування їх змісту.

Цей метод надає можливість встановити співвідношення таких понять, як «способи захисту порушених прав, свобод та інтересів», «цивільно-правові санкції», «цивільно-правова відповідальність», «підстави позбавлення права власності», «ВНА» та їх зміст. Також за допомогою цього методу є можливість дослідити, що ВНА є цивільно-правовою санкцією, способом захисту порушених суспільних інтересів, а також не є цивільно-правовою відповідальністю в її класичному вигляді, оскільки не містить усіх необхідних їй ознак.

Цей метод також дав змогу визначити особливість санкції ВНА у разі прийняття судом рішення про задоволення позову. Таке рішення виносять не внаслідок порушення цивільного законодавства, а за невиконання вимог антикорупційного законодавства, тобто йдеться не про цивільно-правову санкцію, а про міжгалузеву санкцію, яка, крім позбавлення права власності на необґрунтовані активи, їх частину або стягнення грошового еквіваленту їх вартості за загальним правилом, має наслідком звільнення із займаної посади уповноваженої особи, що вказує на адміністративно-правовий та дисциплінарний характер санкції ВНА.

Застосовуючи зазначений метод, тлумачимо правові норми, що регулюють інститут ВНА [8; 44; 80; 103; 148–164].

Використовуючи приписи формальної логіки й граматики (синтаксису) в дослідженні, визначаємо зміст юридичних дефініцій та конструкцій, що використовують у механізмі ВНА.

Наукове визначення складних термінів, явищ і фактів, таких як «правочин», «актив», «необґрунтований актив», «набуття активів», «законні доходи», «докази», «доказування», «судовий розгляд», має містити оцінку фактів, об'єктів та явищ, а також найважливіші й найсуттєвіші ознаки, що будуть їх відокремлювати від інших визначень, наприклад, від таких, як «актив» «дохід», «доручення», «прибуток», «набуття права власності», «право користування», «право володіння», «право розпорядження» тощо.

Аналіз факторів й обставин, що сприяють набуттю необґрунтованих активів і судовому розгляду визнання їх необґрунтованими, а також наведення статистичних даних у дисертаційному дослідженні забезпечував аналітично-статистичний метод.

Крім цього, у процесі дослідження використано метод порівняльно-правового аналізу, що забезпечує: 1) порівняння основних положень ВНА за законодавством України й інших країн; 2) порівняння ВНА з цивільно-правовими санкціями, способами захисту прав і свобод, цивільно-правовою відповідальністю, компенсаційними заходами; 3) виявлення спільних і відмінних рис правового регулювання ВНА; 4) виявлення певних прогалин у законодавстві; 5) запозичення досвіду застосування аналогів інституту ВНА в різних країнах з метою його імплементації в чинне законодавство України.

Для встановлення змісту, призначення та взаємозв'язку норм ВНА здійснено аналіз за допомогою догматичного методу, який дає змогу з'ясувати зазначені визначення без конкретних умов життя, проте час та умови є важливими для з'ясування суті правового явища.

Водночас аналізуємо вплив матеріального права: цивільного й антикорупційного на процес розгляду цивільної справи про ВНА і збір доказів необґрунтованості активів, що дає змогу визначити предмет доказування та належність доказів.

Захист суспільних інтересів під час застосування інститут ВНА має важливе значення в механізмі дотримання законності й верховенства права.

Механізм ВНА застосовують у межах цивільно-правового та цивільно-процесуального регулювання, а також як механізм і завершальний рубіж протидії корупції, тобто як інститут антикорупційного законодавства. Особливість полягає в тому, що цей інститут забезпечується як приватними, так і публічними методами правового регулювання. Однак визначальним є використання цього механізму як публічно-правового (елементу примусу, що застосовують за цивільно-правовими стандартами: полегшений стандарт доказування і можливість перенесення тягаря доказування з держави на особу).

Інститут ВНА є процедурою захисту суспільних інтересів, що полягає в примусовому вилученні в особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування неправомірних активів, тобто набутих не за законні доходи.

З одного боку, механізм ВНА має превентивний характер, з другого – компенсаційно-відновлювальний, спрямований на захист суспільних інтересів.

Правові засоби охорони та захисту в інституті ВНА забезпечують превенцію корупційних дій, спрямованих на набуття уповноваженими особами необґрунтованих активів та охорону суспільних інтересів у разі набуття чиновниками таких активів. Процедура ВНА є додатково впровадженим механізмом захисту суспільних відносин у сфері одержання чиновниками доходів лише із законних джерел.

Отже, під час здійснення дисертаційного дослідження за допомогою перелічених у цьому підрозділі методів диференціюємо інститут ВНА як цивільно-правову санкцію, яка має як превентивний, так і компенсаційно-відновлювальний характер.

1.3. Міжнародний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

У попередніх підрозділах висвітлено стан розвитку наукових досліджень і законодавства, яке регулює питання ВНА, з'ясовано, що зазначений механізм має певні недоліки, які неможливо осягнути, не вивчивши досвід іноземних держав.

Аналіз цього досвіду дасть змогу виокремити особливості та спільні ознаки інституту цивільної конфіскації України й інших держав, а також покращити можливості для застосування цивільної конфіскації в Україні та внести зміни до законодавства про ВНА.

У цьому розділі поставлено такі завдання: 1) дослідити механізми цивільної конфіскації зарубіжних країн: non conviction based confiscation (NCBC) та unexplained wealth order (UWO), що є найпоширенішими заходами цивільної конфіскації у світовій практиці, і визначити їх вплив на формування сучасного механізму ВНА в Україні; 2) розглянути особливості тих країн, у яких упроваджено цивільну конфіскацію (загалом понад 50 держав); 3) порівняти механізми кримінальної та цивільної конфіскації, а також NCBC та UWO; 4) за результатами аналізу розподілити країни залежно від: імплементації інститутів незаконного збагачення та цивільної конфіскації, упровадження механізмів цивільної конфіскації NCBC і UWO та інших її видів.

Причиною незначного використання інституту ВНА в Україні, імовірно, є недостатнє його теоретичне та практичне усвідомлення спеціальними суб'єктами: НАЗК, НАБУ, САП, зокрема в розрізі функціонування інституту цивільної конфіскації в іноземних державах.

У світовій практиці конфіскацію використовують у двох різних значеннях: по-перше, повноваження суду вилучати майно, використане для завдань учинення або сприяння вчиненню правопорушень; по-друге,

повноваження суду позбавити правопорушника доходів від злочинної діяльності й майна, отриманого від таких доходів [165].

Однак кримінальна конфіскація не є ефективним заходом через незначну кількість остаточних судових рішень [166, с. 8, 10].

Закони про цивільну конфіскацію необхідні для того, щоб дозволити державі стягнути злочинні доходи та майно, коли неможливо забезпечити конфіскацію в межах кримінального провадження [33, с. 156; 167, с. 1].

Упровадження цивільної конфіскації стало можливим завдяки відмові від концепції повернення активів кримінального походження лише на підставі кримінально-процесуальних стандартів [168].

Слід зазначити, що перехід до цивільної конфіскації неправомірних активів здійснено у зв'язку з тим, що доказами не завжди можливо довести їх злочинне походження за стандартом доказування «поза розумним сумнівом», за яким виключається будь-яке інше розумне пояснення події, крім того, що інкримінований злочин було вчинено й обвинувачений є винним [169].

МВФ підрахував, що обсяг відмивання грошей у світі становить від 2 до 5 % світового ВВП щорічно, тобто від 800 млрд до 2 трлн доларів США незаконно проходить через фінансову систему [170, с. 12].

Водночас Організацією економічного співробітництва і розвитку й Ініціативою з повернення викрадених активів встановлено, що між 2006-м і 2009 роками лише чотири країни (Австралія, Швейцарія, Велика Британія та США) повернули іншим країнам викрадені активи на загальну суму 276 млн доларів США, між 2010-м і 2012 роками – 147 млн доларів США. Ці країни, а також Франція та Люксембург між 2006-м і 2009 роками заморозили активів на загальну суму 1,225 млрд доларів США, між 2010-м і 2012 роками – 1,4 млрд доларів США [35, с. 472, 473].

Суми стягнень у межах механізму цивільної конфіскації в США становить 27 млн доларів 1985 року, 56 млн – 1993 року, 4,2 млрд – 2012 року [101, с. 64]. Грошовий еквівалент конфіскованого з 2007-го до 2013 року

збільшився з 1,3 до 2,1 млрд доларів США [33, с. 20]. 2014 року в США конфісковано активи в розмірі 4,4 млрд доларів США [35, с. 434–435].

Близько 25 % держав не передбачають цивільної конфіскації без обвинувального вироку, а у 20 % держав воно обмежується конфіскацією доходів від «діяльності, пов'язаної із серйозними злочинами» [171].

У зарубіжних наукових джерелах і судовій практиці іноземних держав визначено принципи, яким має відповідати інститут цивільної конфіскації [104, с. 29–105]: 1) цей інститут не повинен підміняти собою застосування кримінальної відповідальності; 2) у законодавстві має бути визначено можливість або неможливість одночасного застосування цього інституту та кримінального переслідування особи (повніше зазначений принцип буде висвітлено в підрозділі 2 розділу 3 дисертації); 3) конфіскація поза кримінальним провадженням не є покаранням або формою кримінального переслідування, тому не відбувається подвійне притягнення особи до відповідальності [40; 41; 172]; 4) цивільну конфіскацію можна застосовувати у випадках, коли кримінальне переслідування неможливе чи завершилося невдало: у зв'язку зі смертю злочинця, його втечею з країни, наявністю в нього імунітету від судового переслідування, закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності [33, с. 34; 126; 173] або навіть після виправдання особи зокрема (суд може використати ті самі докази в цивільній справі, які стали підставою для постановлення виправдувального вироку [128]); 5) процесуальні норми та правила доказування, які застосовують, повинні бути якомога конкретнішими (аналогічні вимоги сформовано в практиці ЄСПЛ, закон має бути зрозумілим і не потребувати подальшого правового аналізу, щоб громадяни могли прогнозувати свою поведінку [58; 174; 175]); 6) конфіскації поза кримінальним провадженням повинні підлягати активи, отримані як унаслідок різних злочинів, так і ті, що не можуть бути пояснені законними доходами; 7) конфіскації мають підлягати активи, що належать до різних форм власності та категорій: доходи від злочинів і знаряддя їх вчинення; доходи від злочинів, вчинених на

території іноземної держави; заміщувальні активи; 8) конфіскації також повинні підлягати незаконні активи, отримані до моменту набрання чинності законодавства про цивільну конфіскацію (має бути забезпечено зворотню дію закону в часі); 9) законодавство має дозволяти слідчі дії та заходи забезпечення збереження активів без повідомлення власника активів у випадках, коли повідомлення може перешкодити розгляду справи про цивільну конфіскацію.

Також в іноземній літературі частково доповнено зазначені принципи, метою яких є попередження зловживань під час використання цивільної конфіскації. До них належать: обов'язкове забезпечення верховенства права; законність і пропорційність; компенсація витрат, зокрема на правову допомогу; зворотний тягар доказування слід застосовувати у виняткових випадках, визначених законом; забезпечення оскарження наказів про конфіскацію та право на апеляцію; обмеження вартості конфіскованих активів [176, с. 4–5].

Втручання у право власності має бути дозволено законом [177] і здійснюватися пропорційно поставленим завданням (тест на пропорційність. Англійський суддя Лорд Бінгем зазначав, що цей тест запобігає зловживанням: конфіскація має відповідати тяжкості правопорушення). Має бути досягнуто розумної пропорційності між використаними засобами й завданнями, які прагнуть досягти [33, с. 264]. У Південно-Африканській Республіці суд використовує двоетапний судовий тест: на першому етапі перевіряють, чи передбачено законом захід втручання, на другому – на пропорційність (чи відповідає такий захід правопорушенню) [178].

У США процедуру цивільної конфіскації можливо застосувати, якщо вартість неправомірних активів становить від 500 тис. доларів США. Це обмеження є надзвичайно важливим у зв'язку з тенденцією деяких правоохоронних органів застосовувати механізм для одержання прибутку державою. Деякі штати встановили поріг, за межами якого арешт активів можливий лише через кримінальні, а не цивільні механізми. Водночас у

Тринідаді і Тобаго такий розмір неправомірних статків є підставою для початку процедури, у Великій Британії – 50 000 фунтів, у Зімбабве – 100 000 доларів США [179], у Вірменії – 50 млн вірменських драмів (близько 5 млн грн) [180].

В Україні в разі ініціювання процедури ВНА без кримінального переслідування передбачено обмеження у вигляді нижньої межі необґрунтованості (500 ПМПО станом на 29 листопада 2019 року, що становить 1 003 500,00 грн і яка є незмінною, у разі необґрунтованості активів нижче від цієї межі застосування ВНА є неможливим) і верхньої межі (6500 НМДГ на 1 січня року, у якому набуто необґрунтований актив, для активів, набутих 2023 року становить 8 723 000 грн, у разі перевищення цієї межі ініціюють кримінальне провадження). Поряд із цим для застосування процедури ВНА у разі неможливості притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення «незаконне збагачення» нижню межу застосовують аналогічну, а верхню межу не встановлено.

Крім цього, у США сформульовано додатковий принцип щодо доступності виконання рішень про конфіскацію протягом тривалого строку після його постановлення [35, с. 430].

У країнах із низьким індексом сприйняття корупції [181] під час впровадження механізму цивільної конфіскації виникають проблеми забезпечення гарантій належної правової процедури, зокрема такі, як: 1) відсутність політичної волі в боротьбі з корупцією; 2) наявність конфлікту між правами людини та зобов'язаннями щодо боротьби з корупцією; 3) відсутність незалежного, справедливого й неупередженого (за інших умов неможливе застосування тесту на пропорційність) суду, що забезпечує розгляд у розумні строки; 4) високий рівень захисту права власності та складність виявлення незаконних активів [176, с. 6–7].

ЄСПЛ у своєму рішенні у справі *Paulet v. The United Kingdom*: 1) вказує, що превентивний характер цивільної конфіскації засвідчує її

призначення з метою запобігання незаконному використанню майна, не передбачає доведення вини, яке слідує за обвинуваченням і не є штрафом; 2) визнає, що така конфіскація переслідує мету, що відповідає загальним інтересам і прагне запобігти незаконному використанню активів, законне походження яких не доведено. Незаконні доходи не має захищати ЄКПЛ [33, с. 262; 182]; 3) зазначає, що непропорційне втручання в право, визначене ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ, відбувається в тому разі, коли власник майна повинен нести «індивідуальний і надмірний тягар» і порушено справедливий баланс між захистом права власності й вимогами загального інтересу» [183].

У справі «М. проти Італії» ЄСПЛ зазначив, що втручання в права заявника на мирне володіння своїм майном не було непропорційним до законної мети – захисту суспільних інтересів, держава використала право контролю за майном відповідно до загальних інтересів і фактично констатував законність вилучення майна, набутого до набрання законом чинності [177].

Загалом ЄКПЛ і ЄСПЛ надають широкі дискреційні повноваження державі в регулюванні розмежування конфіскації як карального (у межах кримінального процесу) і відновлювального (у межах цивільного процесу) заходу [33, с. 262; 184].

Генеральний секретар Європейської комісії виокремлює чотири моделі конфіскації без обвинувального вироку суду: 1) класичну конфіскацію без обвинувального вироку (*non conviction based confiscation*) застосовують, якщо конфіскація неможлива на підставі остаточного вироку: провадження завершилося невдало або є неможливим (у більшості країн необхідно довести зв'язок активу із вчиненням кримінального правопорушення, для доведення якого застосовують полегшений стандарт доказування «баланс імовірностей» або «переваги доказів»); 2) розширена конфіскація дає змогу конфіскувати активи, не пов'язані зі злочином, за який правопорушника переслідують, тобто дозволяє стягнути інші активи обвинуваченого; 3) справжнє провадження (позов проти активів, *in rem*, а не особи) розпочинається з

метою конфіскації активів, отриманих незаконним шляхом. 4) модель наказів про непояснені статки (*unexplained wealth order*) порівнює фактично набуте майно із задекларованим доходом, щоб виявити різницю між ними. Встановлення прямого чи непрямого зв'язку з основним правопорушенням не є обов'язковим [34, с. 3–4].

Останню модель як приклад застосовують у Великій Британії щодо активів вартістю понад 50 000 фунтів стерлінгів іноземних політично вразливих осіб, членів їх сімей та осіб, які тісно пов'язані, а також до осіб, причетних до організованої злочинності [59]. Також її застосовують у Латвії та Ірландії [33]. Лише Австралія [179], Болгарія [185], Колумбія та Ірландія (процедура в разі набуття активів, пов'язаних корупційною поведінкою) прийняли повні UWO [34], коли непотрібно доводити зв'язок активів з кримінальним правопорушенням. Механізму ВНА притаманні ознаки UWO.

У цій моделі слід виокремити закон Словацької Республіки про підтвердження походження власності, який має найвищий поріг, з якого можливе застосування цивільної конфіскації: 500 000 євро [186] та закон про власність громадян Республіки Болгарія, який має певний поріг мінімальної вартості непояснених активів [187].

Цивільну конфіскацію використовують не тільки в країнах системи загального права, а і в деяких європейських державах.

Німецько-скандинавську цивільну конфіскацію спрямовано проти особи (*in personam*), у країнах системи загального права – проти власності (*in rem*). Хоча така диференціація формальна [33, с. 5].

Деякі іноземні науковці визначають три способи конфіскації без засудження особи: 1) що є частиною кримінального провадження та не вимагає доведення вини, її інструменти включено до кримінального законодавства; 2) адміністративна конфіскація, яка може бути передбачена в деяких юрисдикціях і навіть не потребує судового рішення. Однак забезпечено судове оскарження; 3) цивільне провадження, що регламентоване нормами цивільного (у Грузії – адміністративного) процесу

та здійснюється незалежно або паралельно з кримінальним провадженням [35, с. 398–399].

На думку іноземних учених, цивільна конфіскація посягає на належну судову процедуру та конституційні гарантії через те, що порушує майнові права третіх осіб за відсутності кримінального вироку [176, с. 3].

Деякі країни, що встановили окрему відповідальність за незаконне збагачення, передбачили й застосування цивільної конфіскації. Велика Британія, Ірландія та США, що не криміналізували незаконне збагачення, також мають інститут цивільної конфіскації [97, с. 33]. На наше переконання, криміналізація незаконного збагачення або відсутність такої не є визначальними для наявності механізмів цивільної конфіскації.

І. Б. Юрчишин залежно від криміналізації незаконного збагачення класифікує країни на дві групи: 1) ті, які встановили окрему відповідальність за незаконне збагачення (Литва, Молдова, Аргентина, Латвійська Республіка); 2) ті, які у зв'язку з ратифікацією Конвенції ООН проти корупції не вносили жодних змін до КК (Данія, Бельгія, Франція, Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), Ірландія, Швеція, Португалія, Польща, США) [188, с. 181–183].

1994 року Конституційний суд Італії визнав кримінальну відповідальність за незаконне збагачення не сумісною з Конституцією Італії. Канада висловила застереження щодо ст. 20 Конвенції ООН проти корупції [3] через несумісність цього злочину з Канадською хартією прав і свобод, фундаментальними принципами канадської правової системи. У Литві криміналізація незаконного збагачення виявилася неефективною [48; 189].

Отже, для одних країн виявилось неприйнятним уводити перенесення тягаря доказування на підозрюваного/обвинуваченого, тому незаконне збагачення не криміналізовано або криміналізовано та скасовано конституційним судом, для інших практичне застосування цього інституту знаходилося на вкрай низькому рівні.

Зазначені обставини спричинили необхідність пошуку альтернативних механізмів вилучення незаконно набутого майна.

З огляду на викладене, важливо класифікувати країни залежно від функціонування інститутів криміналізації незаконного збагачення та цивільної конфіскації для аналізу держав, що мають механізми UWO і NCBC.

Дж. П. Руй виокремлює чотири напрями, за якими розвивається конфіскація без обвинувального вироку: країн системи загального права, італійська, німецько-скандинавська й інших країн ЄС [33, с. 245].

Режими конфіскації без обвинувального вироку суду більшості держав – членів ЄС виходять за межі мінімальних вимог гармонізації, викладених у Директиві про конфіскацію [6], і значно відрізняються: 25 держав-членів (усі, крім Болгарії, Ірландії та Великої Британії) за загальним правилом застосовують класичну конфіскацію без обвинувального вироку; 26 держав-членів (усі, крім Ірландії) мають розширені режими конфіскації; 11 держав-членів (Естонія, ФРН, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія), крім класичних інститутів, також використовують механізми непоясненого багатства або мають законопроект, що передбачає запровадження такого режиму; 3 держави-члени (Болгарія, Ірландія, Велика Британія) покладаються переважно на механізми стягнення непояснених статків [34, с. 6].

Загалом здійснити класифікацію країн залежно від застосування механізмів конфіскації активів без обвинувального вироку суду: класичної *non conviction based confiscation* та *unexplained wealth order* – є складним завданням, у більшості країн введено NCBC, і у межах цієї процедури є окремі підстави, за якими непотрібно встановлювати зв'язок активу з кримінальним правопорушенням або діяльністю.

У сучасному вигляді систему цивільної конфіскації впроваджено в країнах загальної системи права [167, с. 6–8] (Австралії – 1990 року, Ірландії – 1996 року, Південній Африканській Республіці – 1998 року, США – 2000 року, Великій Британії – 2002 року [33, с. 3]).

Надалі цей інститут введено в дію в таких державах: Алжирі, Афганістані, Бахреїні, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Вірменії Гондурасі, Греції, Грузії, Еквадорі, Естонії, Зімбабве, Індонезії, Іспанії, Італії, Канаді (окремі провінції), карибські території, Кенії, Колумбії, Латвії, Литві, Люксембурзі, Маврикії, Мадагаскарі, Малайзії (тільки в разі вчинення злочинів, пов'язаних із наркотиками), Мальті, Марокко, Мексиці, М'янми, Намібії, Норвегії, Об'єднаній Республіці Танзанії, Перу, Польщі, Португалії (у межах кримінального провадження), Румунії, Таїланді, Танзанії-Занзібарі, Тринідаді і Тобаго, Тунісі, Туреччині, Україні, Узбекистані, ФРН, Філіппінах, Чеській Республіці, Швейцарії (у випадках вчинення злочину організованою групою), Фіджі [167, с. 2; 179].

У Литві вирішили зберегти криміналізацію незаконного збагачення за набуття необґрунтованого активу вартістю понад 25 000 євро, введenu 2011 року та 2020 року додали цивільну конфіскацію, що може бути застосовано в разі наявності необґрунтованого активу вартістю від 100 000 євро, одержаного від організованої злочинності, корупції, тяжких корисливих злочинів (потрібно довести зв'язок з відповідним кримінальним правопорушенням) [189; 190].

Попри те, що ірландський режим не використовує термін «UWO», його характеристики майже ідентичні концепції [170, с. 8–9; 191] у законі, що регламентує накази про непояснені статки (UWO) Великої Британії [192]. Ми не поділяємо думку, адже для положень UWO необов'язково доводити зв'язок з кримінальним правопорушенням. Лише секція 16В Ірландського закону щодо положень про активи, одержані від корупційної поведінки [193], має схожі положення з UWO, що застосовують до політично вразливих осіб.

Закони Ірландії [33, с. 13], Перу [179], Великої Британії [194], Канади [195], Вірменії [180] дозволяють зворотню дію цивільної конфіскації в часі (їх дію поширено на майно, придбане до набрання чинності законом).

За межами кримінальної сфери зворотна сила закону, що обмежує права осіб або накладає нові обов'язки, може бути допустимим лише за

умови, якщо воно відповідає суспільним інтересам і здійснюється відповідно до принципу пропорційності (зокрема тимчасово) [196]. За висновками ЄСПЛ, придбання активів, отриманих злочинним шляхом, було незаконним до ухвалення закону й не стало законним через прийнятий законодавчий акт, і цивільна конфіскація таких активів відповідає вимогам Конвенції [58; 197].

Згідно з рішеннями судів Ірландії, ст. 7 ЄКПЛ (заборона ретроспективного кримінального покарання) не застосовують до цивільних процедур стягнення, оскільки цивільна конфіскація не є покаранням за дотримання інших умов, а є контролем держави за майном [133; 135].

З'ясувавши критерії, яким має відповідати цивільна конфіскація та її класифікації в іноземних державах, слід розглянути її положення в країнах системи загального права.

В Ірландії Бюро кримінальних активів має довести, що конкретне майно перевищує 5000 євро і є засобом або доходом від злочинної діяльності без необхідності доказування основного злочину на підставі стандарту доказування «поза розумним сумнівом».

На підставі доказів у порядку *ex parte* та без попереднього повідомлення суд виносить проміжну ухвалу строком 21 день, що накладає заборону розпорядження цим майном. Після цього подається клопотання про проміжне провадження з повідомленням особи, яка має частку в майні.

Якщо, на думку суду, це майно є доходом від злочинної діяльності, то, попри аргументи особи, яка має частку в майні, виноситься проміжна постанова строком на сім років. У цей час будь-яка особа має право переконливо довести суду, що це майно не є доходом від злочинної діяльності та може подати клопотання про скасування проміжної постанови. Якщо постанову не скасовують протягом семи років, то Бюро звертається за постановою про відчуження, яка анулює всі права на майно інших осіб і передає її центральному казначейству [193]. Зазначений строк може бути скорочено, якщо наявна згода особи на конфіскацію [198].

Відповідно до змін від 2005 року до закону Ірландії про доходи, одержані злочинним шляхом, якими цей закон доповнено секцією 16Б, застосовують «ордер про корупційне збагачення» (конфіскація корупційних активів). Суд зобов'язує відповідача подати письмову заяву під присягою, у якій має бути зазначено майно, що йому належить, його дохід і джерела доходу. У разі більшої переконливості на підставі стандарту доказування – «баланс імовірностей» доказів Бюро кримінальних активів, суд зобов'язує повернути суму, на яку «корупційно збагатилися» особа.

Обов'язково має бути доведено, що особа, виконуючи певну офіційну функцію, отримує вигоду внаслідок або у зв'язку з корупційною поведінкою (збагачення особи здійснено неправомірно за рахунок держави [199, с. 8]), незалежно від того, де була така поведінка [200].

У судовій практиці Ірландії наявна лише одна справа в порядку «ордера про корупційне збагачення», у якій немає остаточного рішення. Однак встановлено, що це провадження впливає зі здійснення публічних повноважень, що можна прирівняти до здійснення суверенних, а не приватних повноважень [201].

Ірландську модель цивільно-правової конфіскації регулярно використовують як приклад найкращої практики (з 2017-го до 2021 року конфісковано активів у розмірі 167 326 млн євро, пов'язаних зі злочинною діяльністю, з яких 53 млн євро криптовалюти [202]) як країн системи загального, так і континентального права [170, с. 8–9]. Незначна кількість судових рішень у справах про цивільну конфіскацію [202–206] зумовлена тим, що сторони цих спорів активно використовують інститут мирових угод, що не потребує затвердження судом.

У Великій Британії діє процедура, яка називається *civil recovery proceedings* відповідно до закону про доходи, одержані незаконним шляхом, у якій потрібно на підставі стандарту доказування «баланс імовірностей» довести, що майно набуто внаслідок неправомірної (кримінальної) поведінки. Неправомірною поведінкою є: дія або бездіяльність на території Великої

Британії, які є злочинними згідно з кримінальним законодавством; дія або бездіяльність за межами Великої Британії, які є злочинними згідно з кримінальним законодавством іноземної держави, у якій їх вчинено [59].

У Сполученому Королівстві правоохоронні органи мають довести, що майно отримано внаслідок одного з видів неправомірної поведінки (факт вчинення злочину доводити не потрібно), а також недостатність законного доходу. Неправдиве пояснення або відсутність пояснення відповідача щодо одержаного доходу може підсилити справу про стягнення [207].

У справі *Gale v. Serious Organised Crime Agency* Верховний суд Великої Британії зауважив, що потрібно уникати використання мови, що створює враження про винність особи. Водночас позивач довів на основі балансу ймовірностей те, що багатство особи було отримано через протиправну поведінку: торгівля наркотиками, відмивання грошей та ухилення від сплати податків [132].

У Великій Британії NCBC можливо застосувати від 12 000 фунтів стерлінгів, UWO – від 50 000 фунтів стерлінгів. У межах NCBC відповідач повинен сплатити суму, що дорівнює вартості вигод, отриманих злочинною поведінкою [35, с. 437].

Режим UWO у Великій Британії не вимагає кримінального засудження перед початком цієї процедури. Він також має три різні типи наказів: 1) накази про заборону розпорядження статками; 2) попереднє розпорядження про стягнення статків; 3) остаточний наказ про непояснені статки – фактично наказ про конфіскацію [59].

У межах процедури UWO в судовій заяві має бути чітко викладено три питання: 1) проти кого; 2) якого майна це стосується, обґрунтована причина вважати, що особа володіє майном; 3) обґрунтована підстава підозрювати, що дохід особи не відповідає вартості майна [208, с. 28] або що є розумні підстави вважати, що власність було отримано незаконним шляхом [209].

Transparency International надала оцінку закону про кримінальні фінанси Великої Британії, що набрав чинності 27 квітня 2017 року: 1) UWO є

цивільним, а не кримінальним заходом, його застосовують проти майна, а не особи. Цивільні позови проти власності є зовсім іншою процедурою, ніж кримінальна конфіскація; 2) захід має конкретну сферу дії, його використання обмежується незаконними активами, якими володіють посадові особи іноземних держав (політично вразливі особи) або ті, хто пов'язаний із серйозними злочинами; 3) перед тим, як подати заяву на UWO до Високого суду, потрібен достатній рівень доказів, а для вручення UWO потрібне схвалення судді Високого суду; 4) використання UWO сумісно з міжнародними зобов'язаннями Великої Британії щодо захисту прав людини [35, с. 491].

За даними уряду Великої Британії, сума фактично повернутих коштів у межах цивільних повноважень збільшилася з 41 млн фунтів стерлінгів у 2017–2018 роках до 191 млн фунтів стерлінгів у 2021–2022 роках (у цей самий період у межах кримінальних проваджень стягнуто 154 млн фунтів стерлінгів) [210]. З огляду на досвід Великої Британії, цивільне провадження виявилось ефективнішим способом стягнення незаконних активів (на нашу думку, через знижений тягар доказування).

З 15 березня 2022 року Законом про боротьбу з економічними злочинами (прозорість і правозастосування) внесено зміни до процедури UWO: до кола осіб, які можуть бути відповідачами UWO, додано «конкретну відповідальну посадову особу» юридичної особи, що є гарантією неможливості приховатися за складними структурами власності; виконавчий орган може вимагати від відповідача надати заяву щодо зазначеного майна та/або надати документи; розширено підстави для звернення за наказом – «отримання майна було незаконним шляхом»; дозволено триваліше продовження для арешту із 60-ти до 186 днів, надаючи правоохоронним органам більше часу для визначення підстав застосування процедури; судові витрати, яких зазнав відповідач, оплачує не орган виконавчої влади, який подає заяву, а відповідач (вимушена зміна після того, як відповідач стягнув з

Національного агентства боротьби зі злочинністю 0,5 млн фунтів стерлінгів [211]) [212].

За висновками іноземних учених, UWO є насамперед інструментом збору інформації [213].

Болгарська система є хорошим прикладом механізму наказів про непояснені статки (UWO) та має такі визначальні риси: відсутність вимог, щоб активи були доходами або знаряддями злочину; достатність доказів того, що активи одержано не із законних джерел; значно вища швидкість процедури, ніж у кримінальному процесі; розслідування може тривати до одного року з можливістю продовження на шість місяців; простіший стандарт доказування [34, с. 7].

За зразком ірландської моделі, режим Австралії (діє в п'яти із шести штатів: Північна територія, Південна, Західна Австралія, Тасманія, Новий Південний Уельс) не зосереджується на іноземних публічних діячах, як у Великій Британії. Його розроблено у відповідь на рівень організованої злочинності [170, с. 14].

В Австралії діють: накази про конфіскацію; постанови про накладення грошових стягнень; розпорядження про непояснені статки [214] та є дві обов'язкові умови для їх видачі: вартість активу перевищує законні доходи на 100 тис. австралійських доларів і наявний зв'язок таких активів зі злочинною діяльністю.

У Новому Південному Уельсі UWO перекладає тягар доведення на власника майна, але держава має показати зв'язок між правопорушенням і власністю. І навпаки, у Західній Австралії та Північній території цей зв'язок доводити непотрібно.

У Північній та Західній Австралії 2003 року було вилучено понад 40 млн доларів США у вигляді ймовірно злочинних активів у межах положень про нез'ясоване збагачення [215].

На думку іноземних вчених, застосування цього інституту в Австралії знаходиться на вкрай низькому рівні через відсутність спеціалізованої

установи, на яку покладено обов'язок збору доказів їх необґрунтованості [214].

В Австралії 2018 року прийнято Закон про внесення змін до законодавства про нез'ясовані статки, у межах якого запроваджено єдиний механізм обміну інформацією, надання повноважень щодо збору інформації між залученими юрисдикціями, створення можливостей для обміну арештованими активами [178].

Нова Зеландія також має законодавство, що регламентує накази про непояснені статки. Закон дозволяє конфіскацію заплямованого майна вартістю від 30 000 доларів США, тобто одержаного від вчинення злочинів. Дозволяє стягнення такого майна не лише із членів злочинної організації, а й із пов'язаних осіб, а також іноземців, що володіють заплямованим майном у Новій Зеландії. Застосовують стандарт доказування «баланс імовірностей» [216].

Нова Зеландія є однією з п'яти країн, які мають високий рівень ефективності повернення незаконних активів (поряд із Францією, Гондурасом, Ізраїлем та Сполученими Штатами, станом на 1 серпня 2022 року) [217].

Система цивільної конфіскації США є складною навіть для американських прокурорів і суддів. У США майно, яке може бути конфісковано в порядку цивільного або кримінального судочинства, істотно відрізняється залежно від вчиненого кримінального правопорушення. За деякі злочини конфіскувати можна лише доходи; для інших – лише зняття злочину, для окремих – майно, «причетне» до злочину. Є ще чимало тяжких злочинів, за які конфіскацію не передбачено. Проте все майно, що належить особам чи організаціям, причетним до будь-яких терористичних злочинів, може бути конфісковано [35, с. 430].

Відповідно до законодавства США, якщо майно не включено в обвинувальний висновок, а підсудного згодом виправдано або вирок щодо

нього скасовано в апеляційному порядку, позов щодо цивільної конфіскації не може бути ініційовано [35, с. 426].

Міністерство юстиції або прокурор можуть ініціювати конфіскацію без засудження *in rem* проти активів (саме майно зазначають як відповідача), розміщених у США та за їх межами, якщо можна довести те, що злочинні дії у фінансовій системі частково або цілком вчинено в США [33, с. 13]. Будь-яка особа, яка хоче заперечити позов про конфіскацію, повинна вступити в провадження та довести, що актив не причетний до злочину.

У цьому разі потрібно довести прямий зв'язок між незаконними активами та вчиненим кримінальним правопорушенням; у випадку відмивання грошей – «причетність» до злочину [35, с. 427]. Необґрунтованість статків є важливим, але не достатнім доказом. Тягар доказування відбувається за стандартом доказування «переваги доказів» («цілком ймовірно»), що цей актив був доходом від злочину або використовувався для сприяння злочину [33, с. 13–29]. За судовими прецедентами США, прокурор має довести, а власник майна – спростувати зв'язок майна з кримінальним правопорушенням. У конфіскації без обвинувального вироку не здійснюється кримінальне розслідування [218].

Вважаємо за необхідне навести приклади випадків застосування цивільної конфіскації в США: 1) коли конфіскацію ніхто не оскаржує, 80 % стягують у такому порядку; 2) коли правопорушник помер; 3) коли правопорушник невідомий у злочинах проти встановленого обігу наркотичних засобів і у сфері терористичної діяльності; 4) коли майно належить третій особі, яку не було засуджено в межах кримінального провадження, наприклад, чоловіку або іншому члену сім'ї чи діловим партнерам, не може бути конфісковано в кримінальному порядку (може бути конфісковано виключно за речовим цивільним позовом) [35, с. 428]; 5) коли підсудний визнає вчинення певного правопорушення, але не визнає інші, що призвели до основної частки його злочинних доходів (дозволяє стягнути значно більшу частину активів, задіяних у протиправній діяльності); 6) коли

правопорушник є втікачем, він не може одночасно ігнорувати судовий процес у кримінальному провадженні та просити суд захистити свої інтереси в цивільному провадженні; 7) коли здійснюється кримінальне переслідування за законодавством іншої держави [33, с. 21–24; 219].

У США у цивільній конфіскації (не є кримінальним провадженням [33, с. 23]) передбачено право на суд присяжних, які за стандартом доказування «переваги доказів» мають підтримати більшість з дев'яти журі присяжних, на відміну від кримінальної конфіскації, рішення в якій постановляють за умови одностайності голосування журі з дванадцяти присяжних за стандартом «поза розумним сумнівом» [35, с. 429].

Конституція Канади уповноважує федеральний парламент видавати кримінальне законодавство, а законодавчий орган провінції – цивільне. Право провінцій видавати закони про цивільну конфіскацію визнано таким, що відповідає Конституції Канади [220, с. 20].

У Канаді є дві методики конфіскації активів у цивільних справах – судова й адміністративна.

Для адміністративного стягнення директор (особа, уповноважена міністром на подання позову) повинен провести тест, що передбачає такі питання: 1) чи є вся власність або її частина інструментом злочину або доходом від нього; 2) чи є підстави вважати, що майно має вартість 75 000 доларів США і вище; 3) чи знаходиться нерухомість у Британській Колумбії та у власності державного органу (переважно поліцейська служба); 4) чи захищено інтереси власників, що безпосередньо чи опосередковано не займався незаконною діяльністю [195].

Адміністративне вилучення дає змогу провінційним органам влади надсилати вимогу будь-якому потенційному власнику майна, сповіщаючи їх про можливу конфіскацію майна на підставі претензії щодо доходів. Якщо власник майна не оскаржує претензії, майно конфіскують у дохід провінції.

Якщо власник майна оскаржує конфіскацію, він може задіяти двоетапний процес: 1) надсилання письмових показань під присягою, у яких

зазначено підстави законного походження майна, орган може вирішити повернути майно або: 2) якщо органи влади відхиляють законність походження майна, звертаються до цивільних судів, і справу розглядають за тими самими етапами, що й судова конфіскація [167, с. 5].

У восьми з десяти провінцій Канади діють режими цивільної конфіскації: Альберта, Британська Колумбія, Манітоба, Нью-Брансвік, Нова Шотландія, Онтаріо, Квебек і Саскачеван.

Конфіскацію без судимості в Британській Колумбії Канади регулюють закон від 2005 року про цивільну конфіскацію [195] і Закон про засоби правового захисту від організованої злочинності й іншої незаконної діяльності [35, с. 398–400; 221].

У Британській Колумбії Канади для застосування цивільної конфіскації на основі стандарту доказування «балансу ймовірностей» має бути доведено або зв'язок активів з протиправною діяльністю, як у Канаді, так і за її межами, або вони мають бути її знаряддям, а також у випадку існування ймовірності їх використання в незаконній діяльності [167, с. 9–11]. Для застосування цивільної конфіскації необов'язковим є ініціювання процедури кримінального переслідування особи. Також її можливо застосувати після виправдання особи. Строк давності становить десять років з дати, коли сталася незаконна діяльність [195].

Справа проти Chevron демонструє, що виконання іноземних судових рішень у складних спорах може охоплювати роки судових розглядів у різних юрисдикціях. Зокрема, рішення суду Еквадору не могло бути виконано в Канаді через заборону, накладену судом США на підставі того, що рішення суду Еквадору одержано через протиправні дії (надання неправомірної вигоди судді) іншої сторони [35, с. 403–404].

Іноземна держава з метою цивільної конфіскації активів з Канади має найняти приватного адвоката [222].

В Італії з 1978 року (хоча окремі її механізми введено ще 1965 року [33, с. 3]) діє система превентивної конфіскації, що ґрунтується на доказуванні за

тими самими правилами, що в кримінальних провадженнях: якщо доведено, що майно отримано завдяки доходу від злочинної діяльності або через «суспільну небезпеку» особи [34, с. 7].

В італійській моделі конфіскації поза кримінальним засудженням особи наявні ті: 1) які можуть бути призначені лише в межах кримінального провадження (кримінальна конфіскація); 2) що не вимагають встановлення відповідальності відповідача; 3) які здійснюються поза межами кримінального провадження в окремих (автономних) серіях проваджень, проте стандарти доказування не є цивільними (має бути встановлено наявність причиново-наслідкового зв'язку між злочином і майном); 4) які не потребують зв'язку з кримінальним правопорушенням: у разі здійснення сприяння діяльності, пов'язаної з мафіозними угрупованнями чи іншими тяжкими злочинами (переліченими в п. а і в ст. 4 Кодексу Італії по боротьбі з мафією) [33, с. 112, 114, 125].

Фундаментальна реформа правового режиму у сфері повернення активів Німеччини (*Vermögensabschöpfung* – вилучення майна) 2017 року встановила нову форму конфіскації без засудження в німецькому законодавстві та має кілька ключових змін: допускає традиційні режими конфіскації та превентивну конфіскацію (активи може бути конфісковано, якщо вони пов'язані з учиненням тяжкого злочину або організованою злочинністю, а обвинуваченого не може бути засуджено; вирішено питання щодо тягаря доказування) [34, с. 7].

Наказ про самостійну конфіскацію може бути видано в разі наявності зв'язку активу зі злочином (тягар доказування лежить на державі [33, с. 76]), попри припинення провадження (*Verfahrenseinstellung*, розділи 153, 153a КПК ФРН) [223–225].

Кримінальний кодекс Данії передбачає, що конфіскаційне провадження без засудження можливе щодо незначних злочинів. У законодавстві Швеції у виняткових випадках конфіскація можлива без наявності кримінального

вироку, наприклад, коли особа не є злочинцем або коли злочинець невідомий [33, с. 5].

У Швейцарії передбачено два типи конфіскації: 1) «допоміжна» конфіскація проти однієї або кількох конкретних осіб у межах кримінального або спрощеного провадження [226; 227]); 2) «незалежна» конфіскація, яку ініціюють в окремій процедурі, оскільки у Швейцарії не порушують кримінальне провадження проти конкретних осіб (ст. 376 КПК Швейцарії) [226].

Спільними ознаками цивільної конфіскації для ФРН, Швейцарії та скандинавських країн є: передбачуваність кримінальним правом і кримінальним процесом (цивільна конфіскація в цьому разі не передбачає кримінально-правових стандартів [33, с. 310]); у німецькому та норвезькому законодавстві стандарт доказування вищий, ніж перевага доказів у звичайних цивільних справах; обов'язковий зв'язок із засудженням особи (у виняткових випадках можлива без засудження) [33, с. 295–297].

У Перу процес припинення права власності є незалежним від кримінального, цивільного чи іншого процесу, відкриття провадження в яких не є підставою для зупинення цивільної конфіскації. Прокурор повинен надати докази незаконного походження майна й у разі достатності доказів прокурора, відповідач має довести протилежне. У Кенії допускається конфіскація необґрунтованих активів, якщо суд визначить, що вони були придбані внаслідок корупційних діянь або економічних злочинів. У Гані діє Незалежна комісія з протидії корупції, якій надано право, закріплене в Конституції, порушувати конфіскаційне провадження без винесення обвинувального вироку щодо активів, незаконно придбаних публічними посадовими особами. У Фіджі також здійснюється конфіскація незаконного багатства без винесення обвинувального вироку [179].

У Грузії цивільна конфіскація відбувається в межах процедури адміністративного судочинства за умови висунення обвинувачення (повідомлено про підозру) особі й наявності зв'язку активів з особою [58].

У Нідерландах також є механізм наказів про нез'ясовані статки, схожий на UWO, що здійснюють у межах кримінального провадження. Наразі нідерландське законодавство не передбачає класичної цивільної конфіскації [34, с. 15].

М'янма запровадила адміністративну процедуру, відповідно до якої антикорупційний орган без участі судових органів видає наказ про конфіскацію у випадках незаконного збагачення, смерті, втечі від правосуддя або відсутності інформації про особу правопорушника [228].

У Словенії передбачено цивільну конфіскацію майна, одержаного внаслідок учинення злочину, вартість якого перевищує 50 тис. євро, не тільки в осіб, які заволоділи ним незаконним шляхом, а й у третіх осіб. У законі встановлено презумпцію незаконності набуття активів безоплатно, тобто майно має незаконне походження, якщо воно отримане безоплатно або за плату, яка не відповідає фактичній вартості, або якщо вона була передана особі, що має із власником тісний зв'язок, або є найближчими членами сім'ї [229].

Південна Корея ухвалила Закон від 28 березня 2008 року про спеціальні випадки конфіскації та конфіскації активів, придбаних унаслідок корупції, спрямований на усунення економічної мотивації корупції. Обов'язковий зв'язок майна з будь-яким зі злочинів, зокрема хабарництвом, розкраданням, кримінальним порушенням фідучіарних обов'язків тощо). Відповідно до цього Закону, конфіскації підлягають будь-які доходи від злочинів, а також активи, передані третій особі, якщо така особа знала про їх злочинне походження [230].

У Колумбії конфіскація можлива: 1) у разі відсутності пояснення збільшення особистих активів; 2) актив одержано безпосередньо чи опосередковано внаслідок незаконної діяльності; 3) актив використовували як засіб або інструмент для здійснення незаконної діяльності; 4) актив отримано внаслідок обміну на актив, набутий унаслідок незаконної діяльності, або змішаний з незаконними активами [220].

Перш ніж переходити до аналізу сучасної української моделі цивільної конфіскації, слід визначити відмінності від конфіскації в межах кримінального права: 1) цивільну конфіскацію зазвичай може бути розпочато незалежно від наявності кримінального вироку: після виправдання, після припинення кримінального провадження з інших причин або якщо кримінального провадження взагалі немає; 2) кримінальну конфіскацію спрямовано проти обвинуваченого, засудженого (тобто *in personam*), натомість заходи цивільної спрямовано переважно проти відповідного майна (тобто *in rem*, має бути доведено незаконне отримання майна, однак у межах застосування наказів про непояснені статки можливе поєднання застосування механізмів проти особи та проти власності); 3) цивільну конфіскацію переважно здійснюють на підставі цивільного процесу, що передбачає полегшений стандарт доказування, динамічний або зворотний тягар доказування; 4) основними функціями цивільної конфіскації є превенція, що сприяє вилученню з обігу майна, зіпсованого злочинним шляхом, і запобігання подальшим злочинам (наприклад корупції), та репарація – позбавлення фізичних осіб майна, яке ніколи не належало їм на законних підставах, і відновлення становища до набуття такого майна [33, с. 154–155, 249].

Також на підставі результатів попередніх досліджень [56, с. 56] слід зазначити відмінності між UWO та NCBC: 1) цивільну процедуру UWO ініціюють *in personam* – проти особи [214], яка є власником активу та власне активу, а не виключно *in rem* – проти активу, класичного для NCBC, тобто проти оспорюваного майна; 2) у процедурі UWO державні органи не повинні доводити зв'язок майна зі злочином (потрібно довести, що активи набуто з незрозумілих джерел, не підтверджених доходами), на відміну від конфіскації NCBC, у якій необхідно довести, що майно чи дохід пов'язані з учиненням злочину; 3) обом притаманне перекладення тягаря доказування з держави на власника майна, який повинен довести, що походження активу є законним для UWO, або спростувати його зв'язок з кримінальним

правопорушенням для NCBC (однак державі належить первинний тягар доказування того, що майно набуто не за законні доходи або є результатом кримінального правопорушення).

Механізм ВНА, запроваджений в Україні, поєднує окремі ознаки механізмів NCBC та UWO, його можуть застосовувати як після процедури кримінального переслідування особи в разі неможливості постановлення обвинувального вироку суду за вчинення кримінального правопорушення «Незаконне збагачення» і майно є предметом цього кримінального правопорушення, так і загалом без ініціювання такої кримінальної процедури.

Модель застосування цивільної конфіскації до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, імплементована в Україні, ще не пройшла перевірку в ЄСПЛ. Законодавство, що ґрунтується на цій моделі, може створити серйозні ризики, такі як непропорційні, помилкові рішення та навіть зловживання провадженням цивільної конфіскації.

Отже, лише в Болгарії, Великій Британії (щодо політично вразливих осіб), Ірландії (у разі зв'язку майна з корупційною поведінкою), Україні в межах цивільної конфіскації немає необхідності доводити зв'язок майна з кримінальним правопорушенням [168].

З огляду на викладене та попередні наші дослідження [56, с. 55–58], класифікація країн за імплементованими механізмами NCBC та UWO є умовною, адже в різних країнах, попри наявність NCBC, вводять окремі елементи UWO. Деякі держави мають обидва механізми, і UWO лише доповнює та розширює раніше імплементовані механізми NCBC. Класифікацію країн залежно від застосування цих механізмів буде викладено у висновках дослідження.

Висновки до розділу 1

1. ВНА є міжгалузевим інститутом права, що містить матеріальні норми (про підставу стягнення) і процесуальні норми (предмет, стандарт і тягар доказування, а також, суб'єкти тощо) та за своєю природою є санкцією, спрямованою на захист суспільних інтересів, що застосовують за порушення антикорупційного законодавства в межах норм і стандартів цивільного процесу, яка полягає у примусовому вилученні в уповноваженої особи (навіть за умови оформлення майна на номінального власника) неправомірних (тобто набутих не за законні доходи) активів.

2. За результатом вивчення закордонного досвіду у сфері ВНА й аналізу наукових праць українських та іноземних вчених класифіковано країни залежно від імплементації в правову систему механізмів криміналізації незаконного збагачення та цивільної конфіскації на такі групи: 1) у яких криміналізовано незаконне збагачення та впроваджено інститут цивільної конфіскації (Україна, Молдова, Латвійська Республіка, Литовська Республіка); 2) у яких лише криміналізовано незаконне збагачення, цивільну конфіскацію взагалі не імplementовано (Аргентина, Франція, Китай); 3) у яких введено цивільну конфіскацію, а незаконне збагачення не криміналізовано (Австралія, Велика Британія, Ірландія, Канада, ПАР, США); 4) у яких немає і механізму криміналізації незаконного збагачення, і цивільної конфіскації *in rem* (Королівство Бельгія, Нідерланди; у Норвегії, Швеції та Данії, Фінляндській Республіці функціонує в усіченому вигляді в межах кримінального процесу).

Одночасна криміналізація незаконного збагачення та впровадження інституту цивільної конфіскації є визначальними для країн з низьким сприйняттям корупції.

3. Залежно від застосування механізмів конфіскації активів без обвинувального вироку суду – класичної *non conviction based confiscation* та *unexplained wealth order* – держави можна класифікувати на ті, у яких: 1) є і

NCBC, і UWO (Болгарія, Вірменія, Велика Британія, Естонія, ФРН, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія); 2) є лише NCBC (Королівство Бельгія, Нідерланди); 3) є лише UWO (Австралія, складна система цивільної конфіскації, у частині штатів діє NCBC, у частині – UWO, Україна); 4) у яких механізм NCBC функціонує в усіченому вигляді (Франція, Норвегія, Швеція та Данія, Фінляндська Республіка).

4. Інститут ВНА, запроваджений в Україні, відрізняється від інституту класичної (NCBC) цивільної конфіскації в країнах системи загального права, адже непотрібно доводити зв'язок активу з кримінальним правопорушенням і він має наслідком не лише стягнення частини активів, які не можна пояснити законними доходами, а й за загальним правилом припинення статусу уповноваженої особи.

5. У процесі становлення та розвитку цивільного процесуального інституту розгляду та вирішення цивільних справ про ВНА за законодавством України запропоновано виокремити такі періоди: а) відсутність цивільної конфіскації – з 2006 року (з моменту ратифікації Конвенції ООН проти корупції) до 4 березня 2015 року (дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро і Національного агентства з питань запобігання корупції»); б) цивільна конфіскація у зв'язку із засудженням уповноваженої особи за вчинення корупційного злочину або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (застосування якої неефективне), – з 4 березня 2015 року до 28 листопада 2019 року (дня набрання чинності Законом України № 263-IX); в) цивільна конфіскація без вироку з 28 листопада 2019 року й донині, Закон № 263-IX встановив нижню межу необґрунтованості активів і дозволив застосування процедури стягнення необґрунтованих активів у двох окремих процедурах: у зв'язку з неможливістю притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого

ст. 368-5 КК України за певних умов; без застосування процедури кримінального переслідування.

6. Підстави для застосування механізму ВНА: зв'язок активів з уповноваженою особою та досягнення мінімальної межі необґрунтованості активів (різниці між вартістю активів і законними доходами особи) у розмірі 500 ПМПО на момент прийняття Закону № 263-IX (від 1 003 500 грн станом на 31 жовтня 2019 року):

– за відсутності підстав для кримінального переслідування до максимальної межі необґрунтованості активу в розмірі 6500 НМДГ на 1-ше число року, у якому набуто актив, що є межею, у разі досягнення якої має бути ініційовано притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України;

– у разі коли кримінальне переслідування за незаконне збагачення через набуття необґрунтованих активів неможливо довести до кінця, без встановлення верхньої межі необґрунтованості активу, актив був предметом цього кримінального правопорушення, за наявності однієї з умов закриття кримінального провадження щодо особи в разі, якщо: 1) не встановлено достатні докази для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримати; 2) помер підозрюваний, обвинувачений, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого; 3) стосовно кримінального правопорушення, щодо якого не отримано згоди держави, що видала особу; 4) після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України.

7. Особливий наслідок застосування механізму ВНА передбачає, що за загальним правилом уповноважена особа підлягає звільненню із займаної посади в разі набрання законної сили рішенням про повне або часткове задоволення позову.

8. Інститут ВНА ґрунтується на основних процесуальних правилах щодо: єдиного суб'єкта, який має пред'являти позов про застосування такої санкції; належного(-их) відповідача(-ів); залучення третіх осіб: членів сім'ї уповноваженої особи та інших осіб, чиїх прав та інтересів може стосуватися рішення у справі; підсудності; забезпечення доказів; забезпечення позову; розподілу обов'язків щодо доказування між учасниками справи; відкриття провадження; підготовчого засідання щодо перенесення тягаря доказування від позивача до відповідача, у разі достатньої доведеності прокурором необґрунтованості активу та його зв'язку з уповноваженою особою та законодавчої невизначеності моменту переходу цього тягаря; розгляду справ по суті щодо оцінки доказів судом: стандарт доказування «перевага доказів».

9. Узагальнення застосованих у судовій практиці ЄСПЛ і судів вищих інстанцій ЄС підходів засвідчило, що цивільна конфіскація: не передбачає доведення вини, не є штрафом і не є покаранням, якщо до особи не застосовано індивідуальний та надмірний тягар, а також має бути дотримано справедливий баланс між захистом права власності й вимогами загального інтересу; запобігає незаконному використанню майна та спрямована на незаконні доходи, які не повинні захищатися Конвенцією; регулюється вимогами другого речення ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ щодо здійснення державою контролю за майном з метою позбавлення права власності на нього в загальних інтересах та, як наслідок, на які не застосовують ст. 7 ЄКПЛ (заборона ретроспективної дії закону щодо кримінальних правопорушень, адже цивільна конфіскація не є кримінальним покаранням); у її процедурі можливо використати навіть докази, досліджені в кримінальному провадженні, у якому виправдано особу; застосування стандартів доказування «баланс імовірностей» або «переваги доказів» і перекладення тягаря доказування на відповідача відповідає дотриманню прав людини.

РОЗДІЛ 2

УЧАСНИКИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ

2.1. Сторони в цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

Попередній розділ дисертаційного дослідження присвячено актуальним проблемам розвитку законодавства й наукових досліджень про ВНА та досвіду іноземних держав щодо впровадження цивільної конфіскації.

Вивчення цих питань безпосередньо пов'язано з правовим статусом органів, що здійснюють збір доказів необґрунтованості активів, прокурора, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, суб'єктів, пов'язаних із ними, та інших учасників судового процесу.

Для забезпечення впровадження механізму ВНА в Україні необхідно з'ясувати такі питання: 1) хто є суб'єктом збору доказів; 2) хто є суб'єктом, що звертається з позовом у справах про ВНА – держава чи прокурор; 3) чому саме прокурор САП може подати позов за загальним правилом, а не представник НАБУ, яке також має повноваження збирати докази необґрунтованості активів; 4) хто є суб'єктом подання позову проти суддів і працівників апарату ВАКС; 5) щодо сфери дії механізму ВНА та можливості введення зворотної дії в часі закону про ВНА в Україні; 6) щодо статусу номінальних власників; 7) щодо класифікації відповідачів у цій категорії справ; 8) щодо сутнісних ознак позивачів і відповідачів, зокрема номінальних власників у цій категорії справ.

У ст. 290 ЦПК України передбачено, що у справах ВНА збір доказів необґрунтованості активів здійснюють НАБУ та САП, а також Генеральна

прокуратура України [103]. Право збору доказів також надано ДБР [163] і НАЗК [7]. У ЦПК України не передбачено права зазначених органів збирати докази [103], що може бути підставою для визнання недопустимими доказів, одержаних останніми.

Іноземні вчені вважають, що недостатня ясність ролей та обов'язків агентств може спричинити значні складнощі [170, с. 9].

Перелік суб'єктів, щодо яких НАБУ здійснює досудове розслідування кримінального правопорушення щодо незаконного збагачення, визначено в п. 1 ч. 5 ст. 216 КПК України [44], він є значно вужчим, ніж перелік осіб, щодо яких подають позови про ВНА [104; 231, с. 202; 232, с. 40].

Зазначене зумовлює необхідність роз'яснювальної роботи щодо інформування органів державної влади, зокрема Національної поліції, ДБР, СБУ, БЕБ, НАЗК, Державної служби фінансового моніторингу про необхідність повідомлення САП щодо фактів недекларування майна (може бути додатковим доказом приховування необґрунтованого активу) і незаконного збагачення уповноваженими особами, не підслідними детективам НАБУ [203, с. 202].

Водночас доцільно закріпити в профільних законах [7; 161; 163; 233; 234; 235], що стосуються повноважень цих органів, обов'язок щодо інформування НАБУ та САП щодо зазначених обставин.

В Україні процес збору доказів фактично врегульовано положеннями законів України «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про запобігання корупції», «Про прокуратуру», «Про запобігання корупції» та «Про Державне бюро розслідувань».

Однак окремого порядку виявлення необґрунтованих активів і збору доказів їх необґрунтованості не прийнято, на відміну від Литовської Республіки, у якій порядок затверджує генеральний прокурор [236]. У справі № 991/366/22 відповідачі вказували на те, що порядок збору доказів має бути врегульовано окремим нормативно-правовим актом, проте колегії суддів

ВАКС й АП ВАКС погодилися, що збір доказів необґрунтованості активів не потребує окремого регулювання [14; 15].

На нашу думку, такий порядок лише додатково формалізував би повноваження НАБУ та прокуратури (не зрозуміло, як цей порядок можна передбачити для ДБР і НАЗК) і в жодний спосіб не сприяв би захисту прав людини.

С. С. Бичкова осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, класифікує за такими групами: 1) сторони (позивач і відповідач); 2) треті особи (які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору і які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору); 3) органи й особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; 4) представники сторін, третіх осіб, а також органів й осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Ознаками сторін у цивільному процесі є: їх правовий статус як імовірних суб'єктів правовідносин і наявність між сторонами спору, який є предметом розгляду та вирішення в порядку цивільного судочинства [237, с. 13, 17].

В іншій науковій доктрині до ознак сторін віднесено такі: 1) наявність спору між ними; 2) вони можуть вести справи від власного імені; 3) з приводу їх спору ухвалюють рішення; 4) на них поширюється законна сила рішення; 5) вони несуть судові витрати, можлива їх відповідальність [238, с. 314].

Сторонами в цивільному процесі є такі його учасники, як позивач і відповідач; сторонами в спорі є належний позивач і той належний відповідач, до якого звернута чи має бути звернута відповідна матеріально-правова вимога позивача [239, п. 70; 240, п. 66; 241].

У справах про ВНА як позовного провадження учасниками справи є сторони (позивач і відповідач) та треті особи [103]. Наразі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, не було залучено до участі в розгляді цієї категорії справ.

Поняття сторін у цивільному процесі пов'язують із «заінтересованістю особи» та її «юридичним інтересом», який тлумачать або як «передумову права на пред'явлення позову» (наявність якої у позивача ще не означає, що вимога про захист порушеного права або інтересу підлягає задоволенню) [242, с. 221], або як «передумову права на участь у справі як сторони» [142, с. 43].

Ці визначення, на наш погляд, не відображають суті та змісту порушених, невизнаних або оспорюваних свобод й інтересів як окремих підстав звернення особи за судовим захистом.

Загалом зацікавленість сторін можна схарактеризувати як зацікавленість, що має особистий характер [243, с. 128]. Як позивач, так і відповідач мають протилежні юридичні інтереси [242, с. 221], які виявляються в одержанні рішення про задоволення позову чи про відмову в його задоволенні, унаслідок чого підтверджують наявність прав позивача щодо придбання суб'єктивного права, припинення правовідносин, визнання права тощо) або відсутність обов'язків відповідача (обов'язку передати річ, зробити дію, не пов'язану з переданням майна тощо) [243, с. 128].

Натомість процесуальна зацікавленість сторін полягає в прагненні одержати рішення про задоволення позову (для позивача) чи про відмову в його задоволенні (для відповідача).

У справах про ВНА в держави в особі прокурора немає зацікавленості, що має особистий характер, водночас процесуальна зацікавленість держави й відповідачів – осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, справді протилежна [78, с. 137].

Процедура ВНА в контексті рішень ЄСПЛ [244] є встановленням статків посадової особи, що мають сумнівне походження. Водночас основною зацікавленістю держави є захист державного та суспільного інтересів щодо перевірки доброчесності (невведення в оману громадськості [245]) уповноваженої особи та забезпечення прозорості їх активів. Метою відповідачів є спростування зв'язку активів з уповноваженою особою або їх

сумнівного походження та обґрунтування їх законності [78, с. 137] (за наявності достатньої доведеності відомостей та доказів, наданих позивачем, це спростування є обов'язком відповідача).

Позивачем у справах про ВНА є держава в інтересах якої зобов'язаний звернутись прокурор: САП (за загальним правилом); Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора у справах про ВНА щодо активів працівника НАБУ, прокурора САП [103].

А. І. Коцюруба вважає, що держава може бути учасником справи лише через відповідний орган державної влади [246]. Також обстоюють думку, що дії відповідних органів державної влади від імені держави не можна вважати представництвом [247, с. 115].

На нашу думку, здійснення прокурором повноважень у справах про ВНА не є представництвом, а лише дає змогу державі реалізувати свої права щодо захисту державних і суспільних інтересів.

Одним з проблемних питань, пов'язаних із статусом позивача, є невизначеність у ЦПК України [103] суб'єкта, що має право здійснювати збір доказів необґрунтованості активів і звернення з позовом у разі набуття необґрунтованого активу суддями та працівниками апарату ВАКС.

Відповідно до ст. 216 КПК України, судді ВАКС не є суб'єктами, стосовно яких Національне бюро здійснює досудове розслідування в кримінальних провадженнях, а прокурори САП – процесуальне керівництво в цих провадженнях [44]. Крім цього, у ч. 1 ст. 290 ЦПК України [103] зазначено попередню назву ОГП – Генеральна прокуратура України.

З огляду на викладене й попередні дослідження [78, с. 139], зазначене потребує виправлення шляхом внесення змін до законодавства з наданням права прокурору ОГП збору доказів і подання позову до суддів та працівників апарату ВАКС.

Також із процесуальним статусом позивача в цій категорії справ пов'язано те, що в Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України» [158] не передбачено право, яке має прокурор у справах про ВНА, а

саме: одержувати письмові пояснення від посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних і комунальних підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Отримання пояснень від інших осіб можливе виключно за їхньою згодою [159].

Водночас, на відміну від Закону України «Про НАБУ» [158], у Законі України «Про прокуратуру» [159] не передбачено право прокуратури витребувати від підприємств, установ, організацій незалежно від їх належності інформацію про майно, доходи, видатки, фінансові зобов'язання осіб, які вони декларують.

Крім цього, у законах України «Про нотаріат» [248], «Про НАБУ», «Про прокуратуру» не передбачено право НАБУ та САП одержувати відомості, що становлять нотаріальну таємницю.

Зазначена неврегульованість повноважень НАБУ і САП підлягає виправленню шляхом надання права Директору НАБУ або його заступнику та Генеральному прокурору або його заступнику одержувати від нотаріусів інформацію, що становить нотаріальну таємницю, у разі збору доказів необґрунтованості активів або в межах здійснення досудового розслідування, а також шляхом уніфікації повноважень НАБУ та САП.

Звернення прокурора з позовом про ВНА передбачено безпосередньо в ст. 290 ЦПК України [103] та абз. 5 ч. 5 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [159], є його обов'язком, на відміну від звернення з позовами в інших категоріях справ і не потребує додаткового обґрунтування та зазначення органу державної влади, уповноваженого здійснювати відповідні функції (абз. 2 ч. 5 ст. 56 ЦПК України) [103]. Водночас, на думку І.А. Боровської, під час звернення з позовом про ВНА прокурор має зазначати НАБУ як орган, який і в інтересах якого подано позов [249, с. 141–142]. Така позиція є дискусійною, оскільки в жодній із судових справ прокурор не подав позов в інтересах НАБУ. В іншій праці І. А. Боровська

доходить висновку, що статус прокурора у справах про ВНА визначають загальні норми ЦПК України (ст. 56, 57 ЦПК України) [250].

У відносинах з іншими суб'єктами держава набуває та здійснює цивільні права й обов'язки через відповідні органи, які не мають власних прав і обов'язків, а наділені повноваженнями (компетенцією) представляти державу у відповідних правовідносинах [250–257]. У суді фактичним позивачем у спорі є держава, навіть якщо позивачем визначений інший орган.

В основі інтересів держави завжди є захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, такі інтереси мають бути предметом самостійної оцінки суду в кожному конкретному випадку тощо [258].

Надмірна формалізація «інтересів держави» може призвести до необґрунтованого обмеження повноважень прокурора на захист суспільно значущих інтересів там, де це справді потрібно [259].

Унаслідок відсутності органу, в особі якого подають позов про ВНА, прокурор у цій категорії справ набуває статусу позивача, який звертається в інтересах держави та суспільних інтересів [103].

Водночас слід звернутися до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», під час обговорення якого пропонували, щоб право подання позову про ВНА мало НАБУ [260].

Рішенням КСУ у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [261] визнано неконституційним пункт 13 частини першої статті 17 Закону України щодо права НАБУ подавати до суду позови про визнання недійсними угод за результатом застосування цього права у справі № 910/20190/16, у якій позивачем не була держава.

У справі № 910/20190/16 угоди було визнано недійсними у зв'язку з тим, що вони не відповідали вимогам інших актів цивільного законодавства, інтересам держави й суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК України) [262].

Зазначене рішення КСУ стало однією з причин ненадання можливості подання позову про ВНА НАБУ. Конституція України не наділяє ВРУ правом делегувати повноваження конституційно визначених органів державної влади (у цьому разі прокуратури) іншим державним органам. На думку КСУ, таке право НАБУ, з огляду на покладені обов'язки, реалізує виключно в інтересах держави [261].

Водночас КСУ не обґрунтовує, чому відбулося делегування конституційних повноважень прокуратури іншим органам поза межами, встановленими конституційними нормами, і не мотивує, чому подання позову про визнання недійсним правочину може бути здійснено виключно в інтересах держави та загалом, чому право подавати такі позови залежить від обов'язків НАБУ. Національне бюро на момент прийняття Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» мало статус державного правоохоронного органу. Верховна Рада України мала право визначати організацію та його діяльність і надати право звернення до суду з позовом про визнання недійсними правочинів.

Отже, з огляду на висновки інших досліджень [78, с. 138], рішення КСУ в частині обґрунтування того, що позови про визнання недійсними угод може заявляти виключно прокуратура, не відповідає, на нашу думку, праву Верховної Ради України, згідно з п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України [147].

Згідно з окремою думкою судді КСУ О. О. Первомайського, у цьому рішенні КСУ є невмотивованими, передчасними та, як наслідок, помилковими висновки КСУ щодо делегування конституційних повноважень прокуратури НАБУ, а також немає жодної аргументації того, як наявність повноважень в одного з органів державної влади – НАБУ з подання позовів до суду порушує конституційне право [263].

На думку іншого судді КСУ В. В. Лемака, сумнівною є можливість подання конституційної скарги юридичною особою для захисту конституційних прав людини [264].

Водночас, згідно зі ст. 20.1.30 Податкового кодексу України, Державна податкова служба України, її територіальні органи мають право звертатися до суду, зокрема подавати позови щодо визнання оспорюваних правочинів недійсними та застосування визначених законодавством заходів, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними, а також щодо стягнення в дохід держави коштів, отриманих за нікчемними договорами [265], та абз. 2 ст. 5 Закону України «Про санкції», яким передбачено: Міністерство юстиції України (далі – Мін'юст) звертається до ВАКС із заявою про застосування до відповідної фізичної або юридичної особи санкції щодо стягнення в дохід держави активів [266].

Якщо керуватися логікою КСУ, положення зазначених законів щодо права Державної податкової служби та Мін'юсту звернутися до суду в інтересах держави може бути визнано неконституційними, оскільки має здійснюватися прокуратурою, а не зазначеними центральними органами виконавчої влади.

В іноземних державах надання повноважень органам досудового розслідування та правоохоронним органам ініціювати процедуру цивільної конфіскації відповідає конституційним положенням [33, с. 215–216; 133–135; 179; 267].

Надання таких прав не лише прокурору, а й іншим органам має зменшити навантаження на прокурора [78, с. 139] та пришвидшити функціонування цього механізму, тому наділення таким правом уповноважених представників НАБУ буде таким, що відповідає вимогам Конституції України.

Питання представництва прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді досліджували такі вчені, як: С. Б. Беліков, Л. Р. Грицаєнко,

К. А. Гузе, К. В. Гусаров, Л. В. Давиденко, Т. О. Дунас, І. Є. Марочкін, М. І. Мичко, М. Д. Руденко, М. О. Стефанчук, В. О. Щавінський та ін.

Чинний ЦПК України [103] передбачає звуження повноважень прокуратури щодо участі в цивільному процесі й має на меті недопущення формування привілейованого процесуального статусу прокурора в цивільному судочинстві.

К. В. Гусаров вважає, що дії прокурора, який не брав участь у справі, можуть суперечити волі осіб, які мають матеріальну та процесуальну заінтересованість, тому не має право на апеляційне й касаційне оскарження [268, с. 142–145].

На нашу думку, будь-який уповноважений прокурор (не лише той, що брав участь у справі), маючи необхідні повноваження, може дізнатися про незаконне рішення та подати апеляційну або касаційну скарги у визначений строк.

К. А. Гузе акцентує на тому, що трансформація діяльності прокуратури в цивільному процесі слід провадити з огляду на принципи, сформульовані експертами в п. 34 висновку Консультативної ради європейських прокурорів від 21 жовтня 2008 року [269, с. 8]. Функції за межами сфери кримінального права мають бути чітко передбачені законом, і прокурори не повинні мати привілейоване становище [270]. На думку І. Є. Марочкіна, завданнями прокурорського представництва є захист інтересів суспільства, оскільки порушення останніх неминуче позначається на інтересах громадян, що не може не зачіпати інтересів держави [271, с. 63].

М. О. Стефанчук вважає, що прокурорське представництво – це різновид юридичної діяльності прокуратури, спрямований на захист визначених інтересів, що здійснюють виключно уповноважені суб'єкти, за допомогою засобів у межах встановленої компетенції та у відповідній формі [272, с. 38]. Також цей вчений зазначає, що сфери прокурорського представництва не повинна бути вичерпною, а має бути динамічною [272, с. 40], що кореспондує висновкам КСУ [258], що ми цілком поділяємо.

Отже, представництво прокурором інтересів держави є діяльністю, яку здійснює спеціально уповноважений суб'єкт у порядку та спосіб, передбачений нормативно-правовими актами і спрямовано на захист інтересів суспільства, громадян та держави.

Ми не поділяємо висновки М. Д. Руденка про те, що представництво прокурором обмежено лише інтересами держави в суді у виключних випадках і в порядку, визначених законом [273, с. 35], оскільки прокурори також звертаються для захисту суспільних інтересів й інтересів окремих громадян, які не мають можливості здійснювати свій захист самостійно.

Для остаточного визначення того, хто є позивачем у справах про ВНА, необхідно з'ясувати теоретичне поняття позивача. Позивач – особа, в інтересах якої відкрито позовне провадження для захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод чи інтересів у порядку цивільного судочинства [242, с. 224].

Таке визначення не відповідає ч. 2 ст. 4 ЦПК України, за якою у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи й особи, яким законом надано право здійснити це в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах, тобто звернення здійснюють не у своїх інтересах.

Водночас недостатньо лише звернутися до суду. Для того щоб позивач остаточно набув процесуальних прав та обов'язків сторони, провадження в цивільній справі має бути відкрито (ст. 187 ЦПК України) [103].

М. М. Михеєнко, В. В. Молдован, Л. К. Радзієвська вважають, що позивач – це передбачуваний суб'єкт спірного права чи охоронюваного законом інтересу, який порушує цивільну справу в суді або в інтересах якого справа порушується правомочними на це особами [274, с. 176].

Своєю чергою А. В. Петровський визначає, що позивач – це будь-яка зацікавлена особа, яка звертається з відповідною позовною заявою до суду за захистом своїх прав, свобод чи інтересів і на користь якої суд відкрив позовне провадження у справі або на захист прав якої до суду звертається її

представник, а також органи й особи у випадках, безпосередньо передбачених законом [142, с. 45].

Отже, доходимо висновку, що позивач у справах про ВНА – це держава, щодо якої є обґрунтоване доказами припущення, що їй належить право вимоги й на захист прав якої пред'явлено позов, а прокурор згідно з ч. 5 ст. 56 ЦПК України набуває статусу позивача [103].

У висновках до розділу за результатами аналізу правового статусу позивача буде сформовано сутнісні ознаки позивача у цих категоріях справ.

Зрозуміти правовий статус позивача неможливо без дослідження правового статусу відповідача. Відповідач – це особа, яка без її волевиявлення через суд залучається до участі в справі внаслідок пред'явлення до неї позовних вимог в інтересах позивача, або особа, яку за заявою позивача притягають до відповідальності за порушення прав й охоронюваного законом інтересу (у зв'язку з тим, що, за даними позивача, відповідач порушив, оспорив чи не визнав права, свободи чи інтереси позивача) [242, с. 224].

У судовій практиці належним відповідачем є особа, за рахунок якої можливо задовольнити позовні вимоги, захистивши порушене право чи інтерес позивача [275, п. 8.10].

Правовий статус відповідача має узгоджену сукупність закріплених у законодавстві прав й обов'язків відповідача як обов'язкового самостійного учасника справ позовного провадження [246].

Законний інтерес є спонукальним чинником до вступу в правовідносини. Водночас, на думку А. І. Коцюруби, законний інтерес є основою процесуального статусу, а не його елементом. Відповідачем має бути особа, яка має відповідні матеріальні зобов'язання відповідати за цим позовом [246].

У справах про ВНА відповідач набуває свого процесуального статусу з моменту закриття підготовчого засідання, у якому суд, за загальним правилом, за клопотанням позивача може замінити неналежного відповідача.

Передумовою для набуття правового статусу відповідача є цивільна процесуальна правосуб'єктність, що охоплює цивільну процесуальну правоздатність і дієздатність, тобто здатність мати цивільні процесуальні права й обов'язки та здійснювати їх відповідно.

У справах про ВНА, за наявності достатньої доведеної позивачем відомостей щодо необґрунтованості активу та його зв'язку з уповноваженою особою (сукупності основних елементів предмета доказування), у відповідача з'являється обов'язок (фактично до нього переходить тягар доказування) спростування одного з основних елементів предмета доказування: необґрунтованості активу або зв'язку з уповноваженою особою.

Слід зазначити, що у справах про ВНА відповідачами є завжди уповноважені особи, визначені в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» [7], а основні несприятливі наслідки цього механізму застосовують лише до цих осіб, оскільки номінальні власники лише надають свої можливості для юридичного оформлення права власності.

Водночас перелік суб'єктів, щодо яких Національне бюро здійснює досудове розслідування, згідно з ч. 5 ст. 216 КПК України [44], та, як наслідок, інформаційно-аналітичну роботу, є ще вужчим.

На нашу думку, зазначені обставини ускладнюють пошук доказів необґрунтованості активів уповноважених осіб, не підслідних детективам НАБУ [74, с. 139].

Водночас суб'єктний склад осіб, щодо яких можливе застосування ВНА, імовірно, не відповідає сучасним реаліям [53, с. 130]. Вигодонабувачами корупційних дій та ймовірного набуття необґрунтованих активів є не лише особи, зазначені в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», а й особи, визначені в п. 2 цієї статті, а також співучасники корупційних кримінальних правопорушень [7].

Деякі іноземні вчені вважають, що цивільна конфіскація має охоплювати випадки одержання активів від якомога більшої кількості злочинців [33, с. 230–235; 104, с. 65–66].

В Україні в разі неможливості завершити кримінальне провадження щодо особи механізм ВНА може бути застосовано тільки за умови, якщо актив був предметом кримінального правопорушення «Незаконне збагачення» [53, с. 131].

У Словенії процедуру вилучення незаконних активів може бути застосовано в разі набуття активів унаслідок кримінальних правопорушень у сферах незаконного обігу наркотичних засобів, торгівлі людьми, господарської діяльності та встановленого порядку публічної служби, а також злочинів, вчинених у складі злочинної організації та будь-якого кримінального правопорушення, за яке передбачено позбавлення волі від п'яти років і більше [229].

У Вірменії механізм цивільної конфіскації застосовують до: засудженої, обвинуваченої, підозрюваної в одному зі злочинів, зазначених у Законі (понад 25 складів кримінальних правопорушень проти власності, у сфері порушення правил здоров'я та корупції, вчинених організованими угрупованнями, тощо), але якщо є законні підстави, що перешкоджають порушенню справи або її розгляду (наприклад, смерть підозрюваного, його/її неієздатність, втеча підозрюваного від правосуддя, закінчення строку притягнення до кримінальної відповідальності, застосування закону про амністію); проти державного службовця, що може володіти незаконними активами. Закон Вірменії про цивільну конфіскацію незаконних активів передбачає можливість стягнути активи в межах цивільної конфіскації як до початку кримінального переслідування особи, так і після притягнення особи до кримінальної відповідальності [180].

В Ірландії також можливо застосувати цивільну конфіскацію активів, набутих у зв'язку зі значно ширшим переліком кримінальних правопорушень (фактично передбачено класичну цивільну конфіскацію без обвинувального вироку, NCBC), ніж в Україні [193].

У Стратегії повернення активів на 2023–2025 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2023 року № 670-р,

визначено необхідність вивчення питання щодо конфіскації активів без винесення вироку в межах кримінального провадження, по суті впровадження цивільно-правових механізмів стягнення активів, пов'язаних з іншими кримінальними правопорушеннями та не уповноваженими особами [25].

Неможливість застосування цивільної конфіскації, у разі вчинення інших корупційних кримінальних правопорушень, не дає змоги конфіскувати майно, оформлене на близьких осіб обвинуваченого (по суті номінальних власників), коли немає підстав для застосування спеціальної конфіскації.

У справі № 991/3348/22 ВАКС скасував арешт майна дружини обвинуваченого у зв'язку з тим, що немає жодної «прив'язки» до отримання обвинуваченим доходу внаслідок вчинення злочину й таке втручання в права третіх осіб є надмірним.

Водночас коштовне майно дружини не підтверджується законними доходами, що надало б можливість застосувати до цього майна процедури ВНА за умови поширення цього механізму на активи, пов'язані з обвинуваченими за вчинення інших корупційних кримінальних правопорушень [276].

Отже, аналіз законодавства й наукової доктрини іноземних держав дає підстави стверджувати, що застосування цивільної конфіскації має бути доступне в разі неможливості притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вчинення якомога більшої кількості злочинів за простішим стандартом доказування: «баланс імовірностей» або «переваги доказів».

Досвід іноземних держав у розрізі притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочину незаконного збагачення до осіб після припинення публічної служби можна згрупувати за трьома основними підходами: 1) набуття активів, щодо яких можливо ініціювати процедуру кримінальної відповідальності за вчинення незаконного збагачення, відбувається лише під час публічної служби (Венесуела, Еквадор, Сальвадор,

Гвінея, Ямайка, Киргизстан, Ліван, Литва, Мадагаскар, Малаві, Маршалові острови, Мавританія, Мексика, Молдова, Монголія, Парагвай, Перу, Сенегал, Сінгапур); 2) набуття активів, щодо яких можливо ініціювати процедуру кримінальної відповідальності за вчинення незаконного збагачення, може відбуватися в певний період після завершення публічної служби (у Панамі, Гватемалі такий строк становить 6 років, у Колумбії – 5 років, у Гондурасі – 2 роки, Сан-Томе і Прінсіпі, Тайвані – 3 роки); 3) набуття активів, щодо яких можливо ініціювати процедуру кримінальної відповідальності за вчинення незаконного збагачення, має необмежені строки після припинення служби (Гаяна – найрадикальніший) [179].

Україна обрала часові межі набуття необґрунтованих активів виключно періодом виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Водночас у рішенні від 5 вересня 2022 року у справі № 991/1786/22 ВАКС поширив дію закону про ВНА на активи, легалізовані шляхом їх розміщення на депозитних рахунках після припинення статусу уповноваженої особи, дійшовши висновку, що їх не могли набути на законних підставах після припинення повноважень [68]. Зазначену позицію підтримали Апеляційна палата ВАКС і Верховний Суд [54; 69].

У попередньому розділі цього дисертаційного дослідження зазначено, що механізм цивільної конфіскації, запроваджений в Україні, поєднує ознаки заходів NCBC і UWO. ВНА передбачає однією з підстав у разі неможливості завершення застосування процедури кримінального переслідування особи через наявність однієї з умов закриття кримінального провадження, визначених у п. 3, 4, 5, 8, 10 ч. 1 ст. 284 КПК України [44], розпочатого виключно за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України «Незаконне збагачення» [8], і лише в разі, якщо активи були предметом цього кримінального правопорушення.

Незрозумілою є логіка законодавця стосовно такого питання: чому відсутність суб'єктивної сторони у вчиненні незаконного збагачення та, як наслідок, закриття кримінального провадження, зареєстрованого за вчинення

кримінального правопорушення «Незаконне збагачення», у зв'язку з відсутністю його складу на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України [44] не може бути підставою для ініціювання процедури ВНА в порядку цивільного судочинства.

Отже, з огляду на висновки, сформульовані в наших попередніх працях [53, с. 131; 56, с. 57–58; 74, с. 140], застосування цивільної конфіскації в Україні має доволі обмежену сферу дії щодо: 1) суб'єктів; 2) активів; 3) вартості активів; 4) підстав закриття кримінального провадження, зареєстрованого за вчинення кримінального правопорушення «Незаконне збагачення»; 5) часу дії, що буде детально окреслено у висновках.

Кримінально-процесуальний акт Ірландії дозволяє конфіскацію майна, набутого до або після набрання чинності цим Законом [33, с. 13; 193]. Водночас зворотна дія в часі законів про цивільну конфіскацію відповідає конституційним принципам, закріпленим в Ірландії та Сполученому Королівстві [33, с. 215–216; 133]. На доцільність поширення конфіскації на майно, набуте до набрання чинності законом про цивільну конфіскацію, тобто забезпечення його зворотної дії в часі, також вказують інші науковці [104, с. 75–79].

У попередньому розділі цього дисертаційного дослідження зазначено, що, за висновками ЄСПЛ, застосування цивільно-правової конфіскації до фактів, які відбулися до того, як закон набрав чинності, що здійснюють у межах контролю держави за майном з метою позбавлення осіб доходів, отриманих злочинним шляхом, загалом не суперечить ЄКПЛ [58; 177; 197].

Конституція Вірменії забезпечує захист власності лише тоді, коли її придбання здійснено законним шляхом [277]. Конституція України також захищає лише майно, набуте згідно із законом.

З березня 2014 року започатковано поступову інтеграцію України в ЄС [5]. Одним із суттєвих кроків на цьому шляху була імплементація з 14 жовтня 2014 року законодавства щодо обов'язкового декларування статків, фінансового контролю, адміністративної та кримінальної

відповідальності за недекларування, недостовірне декларування і незаконне збагачення [7].

З цієї дати уповноважені особи були обізнані про необхідність дотримання вимог фінансового контролю, тому саме з дати першої криміналізації незаконного збагачення доцільно уможливити застосування процедури ВНА в Україні.

Важливо розглянути можливість надання в Україні зворотної дії в часі закону, який передбачає застосування механізму ВНА, оскільки майно, що було набуто за протиправні доходи до набрання чинності відповідним законом, не стає набутих правомірно. Закон № 263-IX [9] не зробив незаконні активи законними.

Це дасть змогу стягнути в дохід держави активи, що були набуті і розслідування щодо яких здійснювали в межах кримінальних проваджень щодо незаконного збагачення, однак провадження було закрито внаслідок рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України [50].

Отже, з огляду на висновки попередніх досліджень [53, с. 131], доцільно поширити механізм ВНА на активи, набуті уповноваженими особами з 14 жовтня 2014 року.

У справах ВНА відповідачами можуть бути номінальні власники, переважно члени сім'ї, друзі, близькі особи та ін.

Іноземні вчені зауважують, що потрібно забезпечити цивільну конфіскацію не лише майна, яке може бути отримано у зв'язку із вчиненням злочинів, а й стягнути активи з номінальних власників (коли незаконне майно намагаються приховати на підконтрольних осіб) [33, с. 237]. На важливості цього акцентував увагу Комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму (MONEYVAL) [278]. У справі «Гогітідзе проти Грузії» ЄСПЛ підтвердив відповідність вимогам ЄКПЛ процедури цивільної конфіскації майна,

оформленого на близьких осіб у період виконання особою функцій держави [58].

Визначення відповідачів, предмета й підстав спору є правом позивача, а встановлення належності відповідачів та обґрунтованості позову – обов'язком суду, який виконують під час розгляду справи [279–283].

Пред'явлення позову до неналежного відповідача не є підставою для відмови у відкритті чи для закриття провадження у справі. За результатами розгляду справи суд замінює неналежного відповідача, про що постановляє ухвалу [279; 283]. Отже, правильний вибір відповідачів є важливим для подальшого задоволення позову.

Слід зазначити, що уповноважені особи (є фактичними власниками) є передусім відповідальними за порушення (невизнання, оспорювання) прав держави у справах про ВНА, номінальні (юридичні) ж власники, дозволяючи оформити право власності на себе, лише сприяють порушенню прав держави й суспільних інтересів.

Стягнення необґрунтованих активів можливе, якщо інша особа набула такий актив за дорученням уповноваженої особи, або уповноважена особа може безпосередньо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними.

За умови достатності доказів необґрунтованості активу, оформленого на номінального власника, і зв'язку активу з уповноваженою особою до відповідачів: номінального власника й уповноваженої особи переходить тягар доказування спростування зазначених відомостей та доведення законного походження активів або відсутності їх зв'язку з уповноваженою особою. Оформлення майна на номінального власника вимагає доведення додаткових обставин, що входять до предмета доказування: доходів і витрат номінального власника, зв'язку активів з номінальним власником (фактично суд має перевірити, чи справді номінальний власник набув майно для себе) тощо. Однак ці обставини залежать від конкретних обставин судової справи.

О. З. Гладун за результатами дослідження конструкції щодо можливості уповноваженої особи безпосередньо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними, доходить висновків щодо необхідності використання в п. 2 примітки ст. 368-5 КК України [8] понятійного апарату, апробованого в інших нормативно-правових актах. На його думку, необхідно визначити цю дефініцію як можливість уповноваженої особи здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб незалежно від формального володіння іншою особою [284, с. 78–87].

Аналізуючи диспозицію ст. 368-5 КК України, І. В. Панаїд доходить схожих висновків про те, що ця конструкція передбачає отримання уповноваженою особою можливості здійснювати реальний вплив на активи фізичної або юридичної особи [285, с. 84].

У межах процедури ВНА тлумачення зазначеної норми фактично представлено рішеннями ВАКС у справах № 991/366/22, № 991/2396/22 та № 991/9734/23, за якими можливість суб'єкта декларування безпосередньо чи опосередковано вчиняти щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження, слід трактувати ширше від складової права власності, передбаченої ст. 316 ЦК України, через призму ст. 322 (щодо обов'язку власника утримувати майно) цього Кодексу [80], а саме: користування активом, зокрема без оформлення правових відносин між власником і суб'єктом декларування; систематичність, тривалість, спосіб, обсяг та зміст користування активом суб'єктом декларування (водночас таке користування не обов'язково має бути постійним або безперервним); наявність між (номінальним) власником і суб'єктом декларування родинних, дружніх або інших зв'язків, відносин підпорядкування тощо; придбання активу за дорученням та/або в інтересах особи, яка не зазначена його власником; здійснення суб'єктом декларування та/або власником за його дорученням витрат, пов'язаних з утриманням активу; здійснення суб'єктом декларування

та/або власником за його дорученням правочинів, пов'язаних з ефективним використанням активу; поліпшення властивостей активу або підлаштування умов його використання під власні потреби; можливість суб'єкта декларування визначати користування активом іншими особами (наприклад, членами сім'ї); можливість суб'єкта декларування відмовитися від активу; можливість суб'єкта декларування впливати на долю активу, зокрема шляхом надання відповідного доручення власнику тощо [14–18]. Зазначені критерії виокремлює В. В. Михайленко [98].

Будь-який із зазначених критеріїв, як окремо, так і в сукупності з іншими може свідчити про спроможність уповноваженої особи вчиняти щодо активу дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження, якщо ця особа виконує усвідомлений вольовий акт.

На нашу думку, до цього переліку дій можна віднести можливість використання уповноваженими особами та членами його сім'ї інших своїх активів або активів номінальних власників чи інших осіб у безпосередній близькості до необґрунтованого активу, що може опосередковано свідчити про здійснення уповноваженою особою зазначених дій [53, с. 131]. Здебільшого фактичне набуття майна є вигіднішим уповноваженій особі, ніж номінальному власнику.

Також цю позицію визначено в межах застосування Закону України «Про санкції» в постанові Апеляційної палати ВАКС від 3 лютого 2023 року у справі № 991/6606/22 і доповнено таким критерієм (з метою охоплення майна, яке формально не належить суб'єкту, підсанкційній особі, але він неформалізовано контролює це майно, визначає його фактичну долю, тобто розпоряджається ним), як можливість підсанкційної особи визначати види господарської діяльності, керівництво підприємства, асортимент продукції, яку він випускає, його цінову політику, коло контрагентів, приймати рішення про реорганізацію, ліквідацію підприємства, якщо таким активом є корпоративні права або підприємство як цілісний майновий комплекс тощо

[287]. В інших справах у межах застосування Закону України «Про санкції» тлумачення цієї норми не здійснюється [288–291].

У постанові від 4 жовтня 2023 року у справі № 991/2396/22 Верховний Суд фактично погодився з такими критеріями здійснення особою дій, тотожних за змістом праву розпорядження на підставі фактичних обставин, наведених судами попередніх інстанцій [22].

Також про номінальність власника може свідчити «непотрібність» набуття майна. Наприклад, набуття дороговартісного рухомого майна замість поліпшення житлових умов або набуття його в населеному пункті, де такий власник не з'являється. Між номінальним власником й уповноваженою особою переважно наявний зв'язок (родинний, дружній тощо). Аналіз судової практики засвідчує, що особливість номінального власника також може полягати в незначному проміжку часу володіння активом і подальшим його переходом у власність уповноваженої особи [14; 15; 18]. І. В. Панаїд додатково ознакою номінального власника зазначає фінансовий стан набувача, спроможність не лише набути майно, а й самостійно нести витрати з його утримання [285, с. 85].

Згідно з роз'ясненнями від 3 лютого 2021 року й 11 серпня 2016 року (втратило чинність) НАЗК щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю, дефініцію «вчинення щодо активу дій, тотожних за змістом здійсненню права розпорядження» визначено як можливість фактично контролювати майно [292] і можливість визначати долю цього майна як безпосередньо, так і через третіх осіб [293].

Як приклад можна навести цікавий досвід Ірландії: позивач має довести, що відповідач володіє або контролює зазначену власність і майно або його частину було придбано безпосередньо чи опосередковано, унаслідок або у зв'язку з корупційною поведінкою чи доходами від такої поведінки [200].

Високий суд Ірландії має усталену практику, що є контролем особи за майном [267].

В Австралії цивільній конфіскації підлягає майно, що в будь-який час знаходилося під ефективним контролем особи, або майно, яким особа розпорядилася (через продаж, дарування чи в інший спосіб) або спожила в будь-який час, зокрема майно, яким володіли, фактично контролювали, розпоряджалися чи споживали. Законодавство Багамських островів також використовує поняття фактичного контролю особи за майном, що набула необґрунтовані статки [179].

В іноземній науковій літературі [104, с. 60–64; 294] і судовій практиці ЄСПЛ сформовано принцип чіткості та ясності (передбачуваності й доступності для заінтересованих осіб, які могли б передбачити наслідки своїх дій [295-296]) правових норм, яким мають відповідати норми щодо незаконного збагачення та інститут цивільної конфіскації для ефективного їх застосування, щоб максимально прояснити мету законодавців, а також завдання суду й сторін у справах [58; 174; 297]. У разі коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав й обов'язків осіб, національні органи зобов'язані застосувати найсприятливіший для осіб підхід [175].

З огляду на викладене та попередні дослідження [53, с. 131; 78, с. 140; 232, с. 38–39], доцільно замінити формулювання «можливість прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти уповноваженою особою дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними», на «здійснення уповноваженими особами фактичного прямого або опосередкованого контролю за такою власністю».

Вважаємо за необхідне навести приклад із судової практики у справі № 991/5169/23 щодо доказів набуття активу номінальним власником за дорученням уповноваженої особи: *«вторинні ознаки, які містяться в укладених договорах, близький ступінь родинних зв'язків третіх осіб із відповідачкою, проживання відповідачки у м. Львів у зв'язку з переведенням*

по службі та необхідністю мати житло за місцем роботи, показаннях ОСОБА_19 щодо огляду квартири не безпосередньо особами, які її в подальшому придбали» [19].

Слушно зазначають Д. Г. Михайленко та Ю. В. Боднарук, що очікувати або вимагати наявності в матеріалах таких проваджень нотаріальних доручень абсурдно, оскільки в такий спосіб здійснюють приховання активів [298].

Крім цього, обґрунтованою видається думка І. В. Панаїда про те, що набуття за доручення уповноваженою особою необґрунтованих активів передує подальшій можливості уповноваженої особи здійснювати дії, тотожні за змістом праву розпорядженню [285]. Схожі висновки містяться у справі № 991/366/22 [14; 15].

На нашу думку, номінальний власник, надаючи свої правомочності для реєстрації права власності на необґрунтовані активи, створює враження їх законного походження, чим сприяє уповноваженій особі в їх прихованні.

З огляду на результати аналізу, здійснені в наших попередніх працях [53, с. 131], втручання в право на приватність навіть третіх осіб є пропорційним у межах з'ясування прозорості статків уповноважених осіб.

У висновках до розділу за результатами аналізу правового статусу відповідача буде виокремлено сутнісні ознаки відповідача та номінального власника, зокрема в цих категоріях справ.

Згідно з висновками в попередніх працях [74, с. 141], для повного сприйняття статусу відповідачів, зокрема визначення ознак номінальних власників, у цій категорії справ залежно від порядку набуття активів відповідачів можна класифікувати:

1) за безпосереднього (простого) набуття необґрунтованих активів – на:
1) уповноважену особу, якщо актив оформлено безпосередньо на неї [54; 62–74]; 2) на одного або обох з подружжя, у якому обидва мають статус уповноважених осіб і неможливо встановити, що необґрунтований актив належить лише одному з подружжя [70; 71];

2) за опосередкованого набуття необґрунтованих активів – на:
 1) уповноважену особу та номінального власника (що також є уповноваженою особою [16; 17]; 2) уповноважену особу й номінального власника (за дорученням [19]); 3) уповноважену особу й номінального власника (за дорученням і здійснювала дії, тотожні за змістом праву розпорядження [14; 15]); 4) уповноважених осіб і номінальних власників [77]).

Класифікація відповідачів дає змогу повніше сприйняти статус відповідачів у цій категорії справ і визначити місце номінальних власників та їхні процесуальні особливості.

2.2. Треті особи і представники учасників у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

Важливим для функціонування інституту ВНА є визначення правового статусу третіх осіб у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Цивільне законодавство поділяє їх на дві категорії: 1) тих, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (ст. 52 ЦПК України); 2) тих, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору (ст. 53 ЦПК України) [103].

Введення інституту третіх осіб покликане забезпечувати захист прав та інтересів громадян й організацій, які не є сторонами у справі.

Питання участі третіх осіб у цивільному процесі вивчали А. В. Андрушко, С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусова, І. А. Коваленко, В. В. Комаров, П. І. Радченко, Д. М. Сібільов, В. В. Хміль, М. Й. Штефан.

Треті особи, зазначають А. В. Андрушко та Ю. В. Білоусов, – це суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які вступають у вже порушену в суді справу для захисту власних суб'єктивних прав й охоронюваних законом інтересів, наділені матеріально-правовою

заінтересованістю, яка суперечить інтересам позивача та (або) відповідача [299, с. 45].

Водночас зацікавленість у результаті розгляду справи третіх осіб, що не заявляють самостійних вимог, є дискусійною. У науці визначають такі ознаки третіх осіб: зацікавленість у результаті розгляду справи в третіх осіб виявляється або в самостійному поданні позову, або вони мають лише процесуальний інтерес, що може вплинути на рішення суду [300, с. 500], адже рішення у справі може стосуватися їхніх прав або інтересів [301, с. 48–53]; вступають у процес (уже розпочався між іншими особами [301, с. 48–53]) до ухвалення судом рішення, коли в ньому вже є дві сторони: позивач і відповідач, які визначили предмет спору [300, с. 500].

Треті особи не беруть участі у формуванні первинного спірного матеріального правовідношення та не є ініціаторами процесу.

Сторони зацікавлені в залученні третьої особи, оскільки встановлені обставини не потребують повторного доказування в разі пред'явлення позову сторони до особи в майбутньому [300, с. 501].

Суд, залучаючи у справу цю категорію осіб, максимально виконує функцію здійснення правосуддя та дозволяє повністю виявити фактичні обставини справи та ухвалити законне рішення. Слід зауважити, що інститут залучення третіх осіб як сторонами, так і судом забезпечує остаточність судового рішення.

На думку С. С. Бичкової, єдиним критерієм законодавчої класифікації третіх осіб на тих, які заявляють, і тих, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є ступінь їхньої юридичної заінтересованості [237, с. 21]. Юридичною заінтересованістю є прагнення третіх осіб за результатами розгляду справи отримати таке судове рішення, яке позитивно позначатиметься на їхніх правах та обов'язках або правах й обов'язках осіб, для захисту прав, свобод та інтересів яких вони беруть участь у справі [237, с. 3].

Ми поділяємо позицію А. В. Петровського, що єдиним терміном «треті особи» охоплено доволі різні за своєю природою суб'єкти цивільного процесу [142, с. 56].

За змістом і характером інтерес третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, є схожим на матеріально-правовий інтерес позивача: задовольнити позов, тобто захистити його права. Основною метою участі третіх осіб є захист їхніх прав, відмінних і не залежних від прав сторін.

Водночас ми не вважаємо слушною думку С. С. Бичкової про те, що предмет і підстави позову позивача та третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть як збігатися, так і бути різними [237, с. 28]. З огляду на результати аналізу судової практики Верховного Суду, підстави позовів (обставини, що є фактичними підставами, і норми права – юридичними підставами) третіх осіб і сторін не можуть бути однаковими [302; 303]. На нашу думку, якби підстави позову позивача і третьої особи, що заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, збігалися, то це був би приклад процесуальної співучасті, тобто наявності двох співпозивачів.

На думку С. С. Бичкової, третя особа із самостійними вимогами щодо предмета спору має особливий інтерес, що виявляється в прагненні домогтися ухвалення рішення суду про задоволення вимоги, пред'явленої нею до однієї або обох сторін самостійної позовної вимоги [237, с. 21].

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, не є суб'єктами спору, хоча й пов'язані зі стороною процесу певними матеріально-правовими відносинами [302].

Процесуальний правовий статус третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, поміж іншого, вирізняється особливими формами цивільного процесуального інтересу, якими є:

- 1) позбавлення сторони права заявити вимогу до третьої особи;
- 2) виникнення в третьої особи права заявити вимогу до сторони;
- 3) запобігання порушенню, невизнанню та оспоренню прав, свобод й інтересів третьої особи [237, с. 7, 22].

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є особами, що мають лише процесуальний інтерес, оскільки знаходиться з однією зі сторін у таких матеріально-правових відносинах, які можуть змінитися. Вони мають як процесуальний, так і матеріально-правовий інтерес, оскільки є суб'єктами матеріальних правовідносин (або вважають себе такими) [142, с. 57].

Якщо у справах про визнання правочинів недійсними треті особи, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть пред'явити позов, у якому відповідачами будуть первинний позивач і відповідач за первинним позовом, то пред'явлення позову до первісного позивача-держави в особі відповідної прокуратури у справах про ВНА є малоімовірним [305, с. 378].

Водночас, з огляду на результати наших попередніх досліджень, на практиці може відбутися звернення третьої особи, що заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору з позовом про визнання недійсним правочину, що став підставою для набуття ймовірно необґрунтованого активу до відповідача у справі про ВНА [305, с. 378].

Дискусійною є наукова думка щодо необхідності внесення змін до ЦПК України в редакції до 3 жовтня 2017 року та закріплення обов'язку третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, пред'явити позов до обох сторін у справі [142, с. 60]. Ураховуючи викладене, вважаємо правильною диспозицію ч. 1 ст. 52 ЦПК України, яка надає право третій особі, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, пред'явити позов до однієї або декількох сторін [103].

Судове рішення у справах, у яких беруть участь треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, має містити вирішення спору: а) за основним позовом; б) за позовом третьої особи із самостійними вимогами щодо предмета спору.

У справах про ВНА третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмету спору, вступає у справу добровільно, тобто лише пред'явивши позов до однієї чи кількох сторін.

Своєю чергою третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, може вступити у справу як добровільно, заявивши відповідне клопотання, так і примусово в разі, якщо суд встановить, що його рішення може вплинути на права й обов'язки осіб, які не є сторонами у справі або за клопотанням сторін чи інших осіб у справі (ч. 3 ст. 53 ЦК України) [103].

У юридичній літературі сформовано висновки, що у справах про ВНА треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, залучаються за заявою позивача, за ініціативою такої третьої особи, а також судом на підставі ч. 3 ст. 53 ЦПК України [306, с. 592–593]. На нашу думку, зазначене право суду залучити вказану третю особу є обґрунтованим, адже дає змогу попереджати випадки ухвалення рішення без участі осіб, прав й обов'язків яких воно стосується. Згідно зі ст. ст. 376 і 411 ЦПК України, ухвалення рішення без участі осіб, прав й обов'язків яких воно стосується, є підставою для скасування рішень в апеляційному та касаційному порядку [103], як наслідок, може порушувати остаточність судового рішення через значний проміжок часу з моменту ухвалення.

Водночас ЦПК України не вимагає, щоб сторони або третя особа, яка не заявляє самостійних вимог, одразу визначали, на чій стороні її має бути залучено [103].

Аналізуючи судову практику у справах про ВНА, доходимо висновку про малоймовірність залучення третіх осіб на стороні позивача.

А. В. Петровський вважає, що процесуально-правовий статус третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору й виступає на боці відповідача, близький до правового статусу співвідповідача. Між позивачем і співвідповідачем є безпосередній матеріально-правовий зв'язок, наявність якого зумовлена характером предмета спору, оскільки кожна зі

сторін має майнові вимоги з приводу одних і тих самих правовідносин. Між позивачем і третьою особою, яка виступає на боці відповідача, немає матеріально-правового зв'язку, рішення у справі може погіршити її становище [142, с. 64].

З положень закону випливає, що зазначені треті особи не мають лише тих прав сторони, у яких реалізується принцип диспозитивності, а саме права на: зміну підстави або предмета позову; збільшення або зменшення розміру позовних вимог; відмову від позову, визнання позову повністю або частково; пред'явлення зустрічного позову; укладення мирової угоди на будь-якій стадії цивільного процесу; вимог виконання судового рішення [103; 307, с. 220].

У справах про ВНА одночасно з пред'явленням позову необхідно повідомити третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, і додати до позовної заяви окрему заяву про залучення цих осіб із зазначенням підстав їх залучення до участі у справі. До заяви додають докази про направлення її копії третім особам (ч. 7 ст. 290, ч. 4 ст. 53 ЦПК України) [103]. Водночас незалучення позивачем такої третьої особи не позбавляє суд можливості залучити її самостійно [305, с. 381].

Отже, відповідно до результатів наших попередніх досліджень [56, с. 58; 305, с. 380], у цивільних справах, які ми досліджуємо як третіх осіб, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору завжди необхідно залучати будь-яких осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки з уповноваженою особою, якщо потенційно необґрунтований актив набуто під час перебування в шлюбі або під час спільного проживання із зазначеними особами.

Залучення другого з подружжя як такої третьої особи надає право цій особі обґрунтувати законність набуття активу уповноваженою особою та використати всі наявні засоби захисту для одержання сприятливого рішення. Однак у справі № 991/1786/22 Верховний Суд вказав на те, що сторони не заявляли про необхідність залучення третьої особи, яка не заявляє

самостійних вимог щодо предмета спору, тому її незалучення не створює для неї обставин, що мають преюдиційне значення в інших справах, тому не є порушенням норм процесуального права судом першої інстанції [56].

Додатковими особливостями статусу третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору у справах про ВНА, є те, що: 1) така особа захищає свої суб'єктивні права у зв'язку з набутням імовірно необґрунтованого активу уповноваженою особою, з якою є родинний зв'язок або є інший зв'язок у розумінні ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», а також сприяє уповноваженій особі щодо захисту її прав; 2) вона зацікавлена в правильному розгляді судом спору між сторонами, оскільки його рішення може мати преюдиціальні властивості (ч. 4 та 5 ст. 82 ЦПК України) у вирішенні окремих питань щодо правовідносин (якщо суд детально не з'ясує обставини справи, то таку третю особу може бути позбавлено права власності на законні активи), які існують між нею та відповідачем.

Якщо звернутися до судової практики ВАКС, то в деяких справах судом залучено третю особу, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору за клопотанням позивача [308; 309], а в деяких – за клопотанням представників відповідачів [310].

Також слід акцентувати увагу на проблемному питанні щодо вступу у справу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору на етапі відкриття провадження у справі або здійснення підготовчого провадження. Досить часто необхідність їх участі стає очевидною лише під час судового розгляду справи [304, с. 8].

Зазначене потребує виправлення шляхом внесення змін до ЦПК України з наданням права суду залучати третіх осіб до початку судових дебатів, у разі наявності поважних причин їх незалучення до закінчення підготовчого провадження у справі або ухвалення рішення, якщо справу розглядають у порядку спрощеного позовного провадження.

Будь-який судовий процес складно уявити без представників, які в більшості випадків здатні щонайменше реалізувати права відповідних учасників, а як максимум – надати кваліфіковану правничу допомогу.

Учасники справи можуть здійснювати захист прав й інтересів особисто та (або) через представника (ч. 1 ст. 58 ЦПК України). У ч. 2 ст. 58 ЦПК України передбачено, що особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника [103].

Дослідженню окремих питань представництва в цивільному процесі присвячено праці таких знаних учених, як: С. С. Бичкова, Л. Д. Будзан, В. С. Заяць, Д. В. Іванчулинець, В. В. Комарова, К. Г. Книгін, М. П. Курило, Г. З. Лазько, І. А. Павлуніка, О. А. Підопригора, О. В. Розсильна, З. В. Ромовська, О. Ю. Русин, С. Я. Фурса, Р. Ю. Ханник-Посполітак, Є. О. Харитонов, М. М. Цуркан, С. А. Чванкін, Я. М. Шевченко та ін. Однак напрацювання цих дослідників не стосувалися участі представника у справах про ВНА.

Представництво в цивільному процесі – це окремий правовий інститут цивільного процесуального права, що регулює суспільні відносини між представником і судом, представником й особою, представництво інтересів якої здійснюють, а також цією особою та судом під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

Р. Ю. Ханник-Посполітак і М. П. Курило вважають, що інститут процесуального представництва має міжгалузевий характер, а представник є «учасником судового процесу» [311, с. 50; 312]. Також Р. Ю. Ханник-Посполітак зазначає, що в цивільному, господарському й адміністративному судочинствах необхідно використовувати термін «процесуальне представництво», у якому відображається сутність цього поняття, а саме захист інтересів клієнта під час розгляду справи в суді [311, с. 50].

Аналіз юридичної літератури дає підстави стверджувати про наявність декількох тлумачень поняття «процесуальне представництво», а саме це: окремий самостійний інститут процесуального права; процесуальна

діяльність, спрямована на захист суб'єктивних прав й інтересів, охоронюваних законом, іншої особи, яку представляють [313, с. 63, 148]; правовідношення, у силу якого одна особа (представник) здійснює в суді в межах наданих їй повноважень процесуальні дії від імені та в інтересах особи, яку представляє [314, с. 73]; процесуальні правовідносини [106, с. 261; 312, с. 340].

Прибічники позиції, що представництво – це діяльність, вважають, що воно не може бути правовідношенням, оскільки в цьому разі необхідно визначитися: чи є воно інститутом матеріального права та в процесуальному праві існує без участі суду як обов'язкового суб'єкта їх процесуальних відносин [314, с. 108].

На нашу думку, слід формувати поняття процесуального представництва через вид суспільних правовідносин, оскільки воно максимально повно відображає його зміст.

Своєю чергою в правовідносинах процесуального представництва можна виокремити зовнішні (процесуальні між судом і представником, спрямовані на охорону прав й інтересів особи) та внутрішні (з довірителем, ґрунтуються на нормах права) правовідносини [315, с. 109].

А. К. Ташматова виокремлює ознаки цивільного процесуального представництва, зокрема законного: 1) допускається на всіх стадіях і в усіх видах цивільного судочинства (крім справ про усиновлення); 2) представник виступає від імені особи, яку представляє; 3) представник здійснює права й обов'язки особи, яку представляє, і створює права та обов'язки для особи, яку представляє (ч. 1 ст. 64 ЦПК України); 4) представник діє в обсязі повноважень, наданих йому відповідно до закону чи договору; 5) представник діє в інтересах особи, яку представляє (юридичний інтерес судового представника в справі має не матеріально-правовий, а виключно процесуальний характер) [316, с. 148–149].

На нашу думку, спільним для матеріального та процесуального представництва є те, що в обох випадках: 1) цивільні права й обов'язки

належать одній особі, а здійснюються безпосередньо іншою; 2) представники виступають від імені особи, яку представляють; 3) правові наслідки від діяльності представника наступають для особи, яку він представляє.

У цивільних процесуальних правовідносинах представник може брати участь як представник самостійно, так і разом з особою, яку він представляє. Законні представники можуть доручити ведення справи іншим особам, що дозволяє таку процесуальну конструкцію іменувати подвійним представництвом (ч. 3 ст. 59 ЦПК України).

За загальним правилом у цивільному судочинстві представник може вчиняти всі дії, які здійснює особа (обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мають бути застережені у виданій йому довіреності або ордері (ч. 2 ст. 64 ЦПК України).

Процесуальне представництво виконує такі функції: захищає осіб; представляє осіб; надає правничу допомогу. У цивільному процесі (ч. 4 ст. 60 ЦПК України) особа не може бути одночасно представником позивача й відповідача [103].

Процесуальне представництво, як і матеріально-правове [317, с. 96], теж може бути законним (ст. 59 ЦПК України) і добровільним (особа має право особисто брати участь у справі або залучити представника).

Водночас процесуальне представництво прокурором у порядку цивільного судочинства зумовлене покладеними на нього функціями, а тому в цьому разі відбувається нетипове процесуальне представництво, яке пов'язано з виконанням прокурором своїх функціональних обов'язків [307, с. 341–343], і для справ про ВНА уповноважений прокурор набуває статусу позивача, тому не є представником у класичному розумінні та має особливий статус, про який ідеться в підрозділі 2.1 дисертації. У юридичній літературі процесуальне представництво прийнято класифікувати за такими критеріями: за підставами виникнення (законне або обов'язкове й добровільне) [318, с. 109]; за ступенем необхідності (обов'язкове і необов'язкове); за інтересами

осіб, яких представляють (представництво фізичних осіб, представництво юридичних осіб, представництво держави) [106, с. 349–366; 319].

Р. Ю. Ханік-Посполітак обстоює недоцільність використання поняття «самопредставництво», оскільки одна й та сама особа не може бути одночасно учасником справи та представником, і доводить неможливість обмеження права на представництво себе. Крім цього, вчена, посилаючись на п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 року № 11 (не передбачає розірвання шлюбу представником одного з подружжя) [320], вказує про можливість представництва у справах наказного провадження й доходить, на наше переконання, хибної думки щодо неможливості представництва учасників у справах окремого провадження [311].

У ст. 60 ЦПК України визначено, що представником у суді може бути адвокат або законний представник [103]. Найпоширенішою формою представництва у справах про ВНА є представництво адвокатом [14–19; 22; 54; 62–77], повноваження якого можуть підтверджуватися довіреністю, ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [321], дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, виданим відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» (ч. 4 ст. 62 ЦПК України) [322].

Конституційний Суд України у справі щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 роз'яснив, що положення ч. 1 ст. 59 Конституції України треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі та формах, як вона того потребує [323].

У справах про ВНА є необхідним залучення законного представника дітей та посадових осіб органу опіки й піклування (ст. ст. 59, 63 ЦПК

України) [324] у разі подання позову щодо визнання необґрунтованим активом житла, право власності або користування яким мають діти (залучення їх як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог). Судом може бути залучено й дитину віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ч. 2 ст. 59 ЦПК України) [103]. Крім цього, як представників номінальних власників у цій категорії справ може бути залучено керівника, члена виконавчого органу, іншу особу юридичної особи, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво юридичної особи) або представника, визначеного ст. 60 ЦПК України. М. М. Цуркан зауважує, ці ж особи можуть бути представником територіальної громади/органу місцевого самоврядування [325, с. 353–354].

Частина 4 ст. 131-2 Конституції України передбачає, що в малозначних справах закон може визначати винятки щодо представництва [147].

З огляду на ч. 6 ст. 19 ЦПК України, справи про ВНА не є малозначними [103], тому представником відповідачів чи третіх осіб, які є фізичними особами, не може бути особа, яка досягла віку вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність (ч. 2 ст. 60 ЦПК України) [103]. Слід зазначити, що в певний момент справи про ВНА за нижньою межею різниці між законними доходами й активами, яка залишається незмінною і становить 1 003 500 грн, можна буде віднести до малозначних справ.

З огляду на викладене, у справах про ВНА суди залучають третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору як за власною ініціативою, так і за клопотаннями сторін. Натомість представництво відповідачів і третіх осіб у цій категорії справ здійснюють адвокати.

2.3. Інші учасники судового процесу у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

У попередніх підрозділах цього розділу дисертації визначено особливості участі сторін, третіх осіб та їх представників у справах про ВНА.

Важливими суб'єктами для належного й об'єктивного розгляду цієї категорії цивільних справ, відповідно до ст. 65 ЦПК України, є такі учасники судового процесу: свідок, експерт, експерт з питань права, спеціаліст.

Вважаємо необхідним насамперед зосередити увагу на дослідженні питання участі свідка у справах про ВНА. Свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи (ст. 69 ЦПК України) [103].

Вивченню питань участі свідка в цивільному процесі присвячували свої праці О. Г. Братель, С. В. Дяченко, Є. Є. Лезін, Н. А. Новікова, Т. П. Руда, І. В. Тертишніков, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак та інші вчені-процесуалісти.

Однією з практичних проблем одержання показань свідків є відсутність механізму їх одержання до звернення з позовом про ВНА. Пояснення у справах про ВНА від фізичних осіб може одержати лише прокурор і НАЗК та лише за згодою осіб [7; 159].

Крізь призму одержання показань свідків до звернення до суду необхідно зосередити увагу на досвід США. Процес допиту свідків на досудовому етапі називається «deposition» – попереднє відбирання показань у свідка під присягою. Право отримувати досудові показання під присягою мають обидві сторони [326]. Ініціююча сторона зобов'язана забезпечити місце проведення цього заходу. Крім цього, має бути присутній сертифікований спеціаліст, який записує процес на спеціальній пристрій. Сторонам надають роздруківку допиту. Допити тривають здебільшого декілька годин, оскільки вони сплановані заздалегідь і містять сотні питань [327].

У США між сторонами здійснюється обмін інформацією про мету показань та інформаційну структуру організації допиту (час і місце дачі показань, кількість свідків, питання, з яких кожен свідок даватиме

показання), що дає змогу прояснити питання (надати проєкт запропонованого переліку питань для вивчення) для розгляду, а також дати змогу організувати й підготувати відповідного свідка та уникнути подальших розбіжностей [328].

З огляду на зазначене, у профільних законах важливо закріпити право прокурора й НАБУ в разі збирання доказів необґрунтованості активів, а також відповідача для спростування їх необґрунтованості допитувати фізичних осіб під присягою в якості свідків, якщо їм можуть бути відомі обставини, що можуть підтвердити або спростувати необґрунтованість активів. Однак надання цих показань має бути не правом особи, а її обов'язком.

Слід зазначити, що свідки, експерти, експерти з питань права та спеціалісти не мають юридичної зацікавленості в результаті розгляду справи, тому не належать до учасників справи. Водночас експертів, експертів з питань права та спеціалістів залучає суд або сторони для сприйняття відомостей про факти й надання щодо них своїх висновків, свідки здійснюють формування показань на підставі особистого спостереження за фактами.

Особливості статусу свідків і процедури проведення їх допиту врегульовано в ст. ст. 69–71, 90, 91, 147, 219, 227, 230–233 ЦПК України. Однак у ЦПК України не має особливостей порядку допиту свідка у справах про ВНА, які мали б окреме регулювання.

Достовірність показань свідка гарантується механізмами, передбаченими: ч. 4 ст. 91, ч. 5 та 6 ст. 230 ЦПК України щодо попередження про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання чи відмову від давання показань в ухвалі про відкриття провадження та перед проведенням допиту, а також приведенням свідка до присяги; ст. 219, ч. 1, 2, 8 ст. 230 ЦПК України щодо допиту кожного свідка окремо, видалення свідків із зали судового засідання для унеможливлення ознайомлення з перебігом судового процесу та забезпечення попередження їх спілкування з

уже допитаними; ч. 3 ст. 230 ЦПК України щодо з'ясування головуючим перед допитом свідка, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань [103].

У частині видалення свідків із зали судового засідання слід звернутися до судової практики. У рішенні колегії суддів у справі № 991/9734/23 прийнято до уваги показання свідка з подальшою їх критичною оцінкою [18]. Однак такі показання не мали загалом оцінювати, оскільки надані після того, як свідок був присутній у судовому засіданні (без видалення з нього), у якому допитували іншого свідка (є порушенням ст. 219 ЦПК України) [329].

Н. А. Новікова до гарантій достовірності показань додатково відносить проведення допиту в певній послідовності, у залі судового засідання, а також об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів (ст. 89 ЦПК України) [330, с. 26–28].

Публічність допиту свідка є ще однією гарантією достовірності показань свідка, оскільки погляди присутніх спрямовані на нього. Острах зустрітися з тими, хто знає правду, спонукає свідка говорити правду. Відчуття ганьби, якщо він буде публічно пійманий на брехні, стримує свідка від недостовірних показань [331, с. 74–76].

На нашу думку, наявні механізми забезпечують достовірність показань свідка. До превентивних заходів щодо виконання обов'язків свідком можна віднести: 1) забезпечення доказів шляхом допиту свідка (у справах про ВНА, відповідно до ч. 1, 2, абз. 2 ч. 4 ст. 116 ЦПК України, ВАКС забезпечує докази шляхом допиту свідків лише за заявою прокурора САП, а у випадках, передбачених законом, – також за заявою прокурора Генеральної прокуратури України); 2) привід свідка, що застосовують до останнього в разі нез'явлення без поважних причин і який кореспондується з обов'язком свідка повідомити суд про неможливість явки заздалегідь (ч. 3 ст. 69 ЦПК України); привід не може бути застосовано до: осіб, що не можуть бути допитані як свідки; малолітніх і неповнолітніх осіб, вагітних жінок, осіб з інвалідністю I і II груп, осіб, які доглядають дітей віком до шести років або

дітей з інвалідністю (ч. 4 ст. 147 ЦПК України; 3) накладення штрафу (ст. 148 ЦПК України).

Нині лише у справі № 991/4164/23 застосовано привід свідка [332] та згодом заходи процесуального примусу у вигляді штрафу, в інших справах про ВНА заходи виконання обов'язків свідком не використовували [335–342].

Водночас складність забезпечення явки свідків і безпосереднього сприйняття їх показань спричинило пошук судами можливості використання письмових показань свідків. Зокрема, О. Г. Братель за результатами аналізу 50 рішень судів першої інстанції, у яких було долучено письмові пояснення осіб, дійшов висновків, що суди визнають ці пояснення доказами [343].

Письмові пояснення осіб може бути визнано письмовими доказами в разі неможливості допиту осіб, що їх надали [344].

Є. Є. Лезін вважає, що в процесі допиту сторони висловлюють: повідомлення про факти (основний вид інформації); судження про юридичну кваліфікацію; мотиви; кожна сторона надає аргументи про обставини; вираження емоцій, настроїв. Крім цього, зазначений вчений вважає, що використання пояснень, одержаних стороною або засвідчених нотаріусом, порушує принцип допустимості доказів і є недоречним [345, с. 28–29].

Можливість викладення свідком показань у формі письмової заяви, що посвідчується нотаріусом, відображено в ст. 88 ГПК України [346]. У ЦПК України такого положення немає, що потребує уніфікації.

Також важливою гарантією прав свідка є його імунітет, тобто надане законом право свідка відмовитися від дачі показань у силу родинних відносин або службових обов'язків [347, с. 92]. Імунітет свідка може бути в таких формах: а) яких заборонено допитувати як свідків; б) які мають право відмовитися від давання показань; в) які можуть відмовитися відповідати на окремі запитання.

Про імунітет свідка допустимо говорити лише тоді, коли особа може бути свідком, але має право відмовитися від давання показань [348, с. 122].

Осіб, яким можуть бути відомі будь-які обставини, що стосуються справи поділяють на тих, що: а) не можуть бути допитані як свідків (п. 1 ч. 1 ст. 70 ЦПК України); б) мають абсолютний імунітет щодо збереження охоронювану законом таємницю п. 2–5 ч. 1 ст. 70 ЦПК України; в) відносним імунітетом щодо права відмовитися давати показання стосовно себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 71 ЦПК України) [103].

Н. А. Новікова виокремлює такі особливості свідка в цивільному процесі: 1) свідком може бути тільки фізична особа; 2) свідок має фізичний та психічний розвиток, що надає йому можливість правильно сприймати обставини та/або висловлюватися про них (фактично йдеться про дієздатних осіб); 3) свідок повинен володіти інформацією, необхідною для вирішення справи; 4) свідок не повинен мати юридичної заінтересованості в результатах розгляду справи; 5) свідок сприймає обставини справи безпосередньо або опосередковано; 6) сприйняття обставин справи свідком не пов'язано з її розглядом; 7) залучення особи як свідка в цивільну справу відбувається на підставі ухвали суду [349, с. 42].

На нашу думку, під час використання письмового опитування учасників (постановки учасниками справи в першій заяві по суті не більше десяти запитань іншому учаснику справи) під питанням можливість суду й учасників справи повноцінно їх сприйняти внаслідок неможливості уточнення деталей, визначення джерел обізнаності особи тощо.

І. В. Тертишніков вважає, що необхідно змінити деякі норми ЦПК України в тому напрямі, щоб визнати за поясненнями сторін значення засобів доказування [350, с. 78–79]. Думку про визнання пояснень сторін доказами поділяють також С. Я. Фурса, Є. І. Фурса і С. В. Щербак [351, с. 270].

Сторони і треті особи можуть найповніше та найчіткіше надати інформацію, що становить предмет доказування, оскільки мають як матеріальну, так і процесуальну зацікавленість у рішенні суду [142, с. 112].

Під час допиту сторони, третьої особи та їх представників зазначені учасники можуть визнати факти, що виключає їх із предмета доказування.

Пояснення сторін, третіх осіб та їх представників як свідків відбувається за їхньою згодою (ст. 234 ЦПК України), на відміну від допиту інших свідків і від надання письмових відповідей на питання сторін, які відповідно до ст. 93 ЦПК України має бути надано в обов'язковому порядку.

Важливою гарантією надання достовірних письмових відповідей на питання інших учасників як свідків є підтвердження свідка про обізнаність зі змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань.

Як приклад можемо зауважити, що судова практика в Канаді сформувала вимоги до структури запитань сторонам, а саме: має бути конкретним – безпосередньо спрямоване на отримання показань про факти; має бути стислим; не слід формулювати альтернативно, оскільки можна отримати вибірккову відповідь; питання не мають бути навідні [352]. Зазначені вимоги до питань можна використовувати й під час допиту свідків у справах про ВНА.

Отже, у цьому підрозділі з'ясовано риси свідка як учасника цивільних справ, гарантії достовірності його показань, можливість їх використання як доказу, письмових пояснень осіб, зокрема в разі посвідчення нотаріусом, а також письмових відповідей на питання сторін і третіх осіб.

Водночас різні можливості забезпечення участі свідків у справі мають наслідком різні підстави та форми закріплення доказів, а також правові наслідки загалом: у разі залучення свідків за механізмом подачі заяви про виклик свідка або забезпечення доказів після відкриття провадження у справі результатом є усна форма закріплення, натомість за механізмом забезпечення доказів до подачі позовної заяви та в разі судового доручення іншому суду про допит свідка показання закріплюють протоколом допиту; за наслідками подання заяви про забезпечення доказів допит проводять завчасно, а також за наслідками подання заяви про виклик свідка допит проводять під час розгляду справи по суті [345, с. 25–26].

У Єдиному державному реєстрі судових рішень немає відомостей щодо подання у справах про ВНА сторонами клопотань про забезпечення доказів шляхом допиту свідка, однак сторони заявляють про допит свідків у клопотаннях, поданих до або під час підготовчого засідання [47]. У справі № 991/2396/22 під час підготовчого судового засідання, хоча суд і не прийняв рішення про допит свідків, проте витребував протоколи допиту свідків у кримінальному провадженні, що стосуються предмета доказування в цій справі [337].

У справах № 991/3401/21 [333], № 991/3608/21 [334], № 991/366/22 [335], № 991/1786/22 [336], № 991/2175/23 [338], № 991/3346/23 [339], № 991/4164/23 [47], № 991/5169/23 [340], № 991/6770/23 [310] та № 991/9734/23 [341] задоволено клопотання представника відповідача про виклик свідків. У справі № 991/9734/23 – клопотання позивача про виклик свідка [341]. У справі № 991/6770/23 задоволено також клопотання про допит відповідачів, які надали згоду на їх допит, і відмовлено в задоволенні клопотання про допит третьої особи через ненадання нею згоди на допит [310].

У справі № 991/4164/23 відмовлено в задоволенні клопотання позивача про виклик відповідача як свідка через ненадання ним згоди [339]. У справі № 991/5169/23 додатково попереджено свідків про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання чи відмову від давання показань на вимогу суду. Також у цій справі визнано неповажними причини неявки свідка та враховано цю обставину як додаткову підставу зв'язку активу з уповноваженою особою [19].

На нашу думку, відсутність допитів свідків у порядку забезпечення доказів є наслідком складності сприйняття показань до початку розгляду справи. Використання цього механізму можливе, однак вважаємо, що надалі свідка має бути допитано під час розгляду справи по суті, що забезпечить додержання принципу змагальності.

А. В. Петровський акцентує увагу на тому, що суд, приймаючи показання одних свідків за достовірні та відхиляючи показання інших, на порушення вимог ЦПК України щодо належної оцінки доказів не наводить мотивів прийняття такого рішення [142, с. 116].

Водночас у справах про ВНА ВАКС обґрунтовує прийняття одних показань свідків і вважає цей засіб доказування важливим, але не визначальним засобом доказування і відхилення інших [14–17; 54; 62–74]. У справі № 991/4164/23 визнано показання свідків такими, що суперечать іншим матеріалам [75].

З огляду на викладене, на відміну від інших категорій цивільних справ, показання свідків у справах про ВНА майже завжди використовують як доказ для спростування або обґрунтування позиції сторін.

Важливу роль у розгляді цивільних справ відіграють експерти, висновки яких є також засобами доказування. Водночас використання висновків експертів як засобів доказування у справах про ВНА нині є обмеженим.

Доктрина країн системи загального права визначає правовий статус експертів як свідків, а доктрина країн системи континентального права – як осіб, що надають допомогу [353, с. 3]. Фактично в Україні реалізовано положення Правил цивільного судочинства Великої Британії (англ. Civil Procedure Rules), що визначають три типи експертів: експерт, якого призначає виключно суд; експерт, якого обирають (на власний розсуд і за власним бажанням) одна зі сторін у справі, який виступає на її боці; експерт, якого обирають за участю обох сторін (або спільно обидві сторони) у справі [354].

Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи [103] та для надання висновку з досліджуваних питань [355].

В Україні експерт має спеціальний процесуальний статус, визначений Законом України «Про судову експертизу» [355], і підлягає внесенню до Державного реєстру атестованих судових експертів [356].

До проведення судових експертиз (обстежень і досліджень), крім тих, що проводять виключно державні спеціалізовані установи, можуть залучати також судових експертів, які не є працівниками цих установ [355].

Питання участі експерта в цивільному процесі досліджували Т. О. Баглай, В. Є. Бергер, С. С. Бичкова, І. А. Бутирська, С. О. Бухонський, Ж. В. Васильєва-Шаламова, В. Г. Гончаренко, Т. Г. Дабіжа, К. М. Дзюбак, О. Ф. Дорошенко, А. В. Дудич, Д. В. Задохайло, О. О. Кармаза, Н. О. Кіреєва, О. Д. Ким, А. В. Кравченко, О. А. Кравченко, В. В. Короленко, Р. О. Куйбіда, Т. М. Кучер, В. К. Лисиченко, А. І. Лозовий, В. О. Навроцький, Г. М. Надгорний, В. В. Петрик, Ю. А. Прут, Ю. Ю. Рябченко, В. В. Семчик, О. О. Скорич, Т. В. Степанова, В. В. Суліма, В. І. Тertiшніков, А. Т. Філіппової, С. Я. Фурса, В. С. Шапіро, М. В. Шепітько, А. С. Штефан, М. Й. Штефан, А. В. Шульженко.

Судді є фахівцями в галузі права та мають елементарні знання для з'ясування загальновідомих фактів [357, с. 19]. Однак у разі необхідності застосування спеціальних знань призначають експертизу.

Слово «експерт» походить від латинського *expertus* – досвідчений (обізнаний) [353, с. 3002]. На думку В. С. Шапіро, судовий експерт – це особа, яка має необхідні знання у формі вищої освіти, що є спеціальними в певній галузі науки, техніки, мистецтва, пройшла відповідну підготовку, отримала кваліфікацію експерта з певних видів експертиз і має право на проведення конкретної судової експертизи, висновок щодо якої є самостійним джерелом доказів [358, с. 24, 26].

Як і свідок, експерт не має заінтересованості в результаті вирішення цивільної справи на користь однієї зі сторін. Гарантіями незаінтересованості експерта в результаті розгляду справи є заборона з власної ініціативи збирати матеріали для проведення експертизи та розголошувати відомості, що стали

йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду й учасника справи, на замовлення якого проводили експертизу, про її результати (ч. 2 ст. 107 ЦПК України) [103].

Д. Г. Чебаненко й А. А. Брага вважають, що завданнями експерта є дослідження та надання висновку з питань, що потребують спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла [359].

Насамперед діяльність експерта є результатом застосування спеціальних знань, першою ознакою яких є відсутність широкого поширення таких знань, а другою – їх відмежування від знань у сфері права.

Спеціальними знаннями є навички, одержані як результат фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що використовують визначені законом учасники процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань [360].

У правовій доктрині спеціальні знання – це: 1) сукупність специфічних умінь і навичок зі знаннями в галузі методики проведення судової експертизи [361, с. 132–133]; 2) процесуально-правова категорія, використати яку можуть лише визначені суб'єкти у встановленому порядку [313, с. 424]; 3) знання, що виходять за межі правових знань, загальновідомих узагальнень, що випливають з досвіду людей, тому доцільно використовувати саме поняття «знання», а не пізнання як процес людської діяльності [142, с. 122].

Експерт у своєму висновку фактично синтезує нові знання на основі власних спеціальних знань і досвіду, повідомляє суд про факти, встановлені ним на основі використання даних певної галузі науки, техніки, мистецтва [362, с. 13].

На нашу думку, спеціальні знання не є поширеними, не охоплені шкільною програмою та не можуть бути набуті через особистий досвід особи, їх набувають у процесі теоретичної підготовки та практичної професійної діяльності, якими володіє обмежене коло фахівців.

Вважаємо, що знання в певній галузі права та спеціальні знання – не взаємовиключні категорії, вони доповнюють одна одну.

З огляду на зазначене, спеціальні знання – це спеціальні процесуально-матеріальні навички, уміння у сфері науки, ремесла, техніки, що охоплюють процес дослідження та пізнання і можуть бути використані лише спеціально уповноваженими законом суб'єктами в порядку, встановленому законом, процес і результат використання яких відображається в чітко визначеній законом формі й доповнює правові знання.

Важливим аспектом досягнення результату експертизи є формулювання та постановка питань експерту для вирішення останньої. Неправильна постановка питань не дозволить провести експертизу.

Влучно зазначають Д. Г. Чебаненко і А. А. Брага, що необхідно: ознайомитися та вивчити джерела, з яких було отримано дані для проведення експертизи; правильно визначити предмет дослідження, тобто те, на що буде спрямовано експертизу, на підставі яких матеріалів її буде проведено та їх обсяг; виявити наявність проблемних документів у справі [359, с. 78–80].

Серед підстав неможливості участі експерта, визначених ст. ст. 36 і 38 ЦПК України, слід зосередити увагу на необхідності з'ясування обставин, які мають значення для справи, що виходять за межі сфери його спеціальних знань. У разі надходження матеріалів для проведення експертизи з такими обставинами експерт зобов'язаний відмовитися від проведення експертизи.

На нашу думку, ст. 38 ЦПК України доцільно доповнити положенням щодо неможливості проведення судової експертизи та виконання обов'язків судового експерта особою, яка має незняту або непогашену судимість або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або дисциплінарне стягнення у вигляді неможливості залучатися до проведення судового експерта, передбаченим ст. 11 Закону України «Про судову експертизу» [355].

У справах про ВНА малоймовірне обов'язкове призначення експертизи, визначене ст. 105 ЦПК України. Водночас можливе подання клопотання про призначення експертизи обома сторонами, що зумовлює обов'язкове її призначення. У цій категорії справ експертизи здебільшого проводять на замовлення учасника, а підставами для їх призначення можуть бути необхідність здійснення оцінки вартості необґрунтованих активів на момент їх набуття і точного визначення різниці між вартістю необґрунтованих активів та законними доходами.

Також у справах про ВНА малоймовірним є призначення експертизи в порядку забезпечення доказів. Складно уявити ситуацію, що висновок експерта може бути втрачено або його збирання чи подання стане згодом неможливим чи ускладненим.

Відповідно до ч. 3 ст. 102 ЦПК України у чинній редакції, висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи, на відміну від ст. ст. 143, 144 ЦПК України в редакції, що діяла до 15 грудня 2017 року (можливо було призначити виключно на підставі ухвали суду) [45]. На нашу думку, обмеження кола осіб, що визначають питання в разі призначення експертизи судом лише сторонами (ч. 3 ст. 103 ЦПК України) є не логічним, адже право клопотати про призначення експертизи мають інші учасники (ч. 3 ст. 102 ЦПК України).

Водночас О. Заяць і Р. Скриновський, всупереч положенням ст. 103 ЦПК України, вважають, що суд не має права призначати експертизу з власної ініціативи (суд має) у разі відсутності клопотання сторони, але має право поставити це питання на обговорення та з'ясувати думку (позицію) сторін у справі щодо доцільності й важливості проведення експертизи [353, с. 3005].

Важливою гарантією достовірності висновку експерта є його попередження про кримінальну відповідальність за ст. 384 (за завідомо неправдивий висновок) і ст. 385 КК України (за відмову без поважних

причин від виконання покладених на нього обов'язків) [8]. Слід зазначити, що попередження експерта про кримінальну відповідальність в ухвалі суду про призначення експертизи в ухвалі є передчасним, оскільки експерт може відмовитися від надання висновку за наявності законодавчих підстав.

Відсутність такого попередження Велика Палата Верховного Суду в постанові від 18 грудня 2019 року № 522/1029/18 є важливою гарантією об'єктивності висновку експерта, що впливає на його достовірність [363] і, на нашу думку, допустимості. Отже, його відсутність може бути підставою для визнання висновку експерта недопустимим доказом.

О. Заяць і Р. Скриновський хибно, на наш погляд, вважають, що висновок, виконаний не на підставі ухвали суду, має інший статус, порівняно з висновком експерта, виконаним на замовлення учасника справи [353, с. 3001]. Зазначене спростовується ст. 76 ЦПК України, яка не визначає висновок експерта, виконаний на замовлення учасника, як такий, що не відноситься до засобів доказування, і ч. 6 ст. 106 ЦПК України, що передбачає, що експерт, який проводив експертизу на замовлення учасника, має ті самі права й обов'язки, що і експерт, визначений за ухвалою суду [103].

Важливими гарантіями достовірності висновку експерта є: включення до нього власних міркувань стосовно обставин, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, зазначені в ч. 8 ст. 102 ЦПК України, адже експерт може дати значно ширшу інформацію, що буде стосуватися предмета доказування, ніж визначено в питаннях [103]. Кореспондує зазначеній гарантії право суду визнати факти, щодо яких було призначено експертизу або відмовити у їх визнанні в разі ухилення учасників справи від подання матеріалів або від іншої участі в експертизі.

Усі зазначені гарантії є важливими для встановлення істини у справі та забезпечення принципу диспозитивності, зокрема шляхом забезпечення проведення експертизи.

У чинній редакції ЦПК України суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку [103], на відміну від допиту експерта в кримінальному процесі [44] та в попередній редакції ст. 189 ЦПК України, що діяла до 15 грудня 2017 року.

Сумніви в правильності висновку експерта можуть бути пов'язані: 1) з його недостатньою обґрунтованістю; 2) з тим, що він суперечить іншим матеріалам справи; 3) за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення та проведення експертизи [364].

Наявність такого роду зауважень є підставою для проведення повторної експертизи, яка може бути призначена виключно іншому експертові, експертам.

У ст. ст. 111–113 ЦПК України передбачено дефініції комісійної, комплексної, повторної та додаткової експертиз, які, на нашу думку, недоцільно визначати в окремих статтях. У ч. 1 ст. 102 ЦПК України визначено поняття висновку експерта [103], який складається зі вступної, дослідницької та заключної частин [365].

З-поміж усіх засобів доказування лише висновок експерта характеризується обов'язковим складанням у визначених законом формі та порядку й має стосуватися обставин, що становлять предмет доказування. Питання виключної компетенції суду чи іншого правозастосовного суб'єкта не можуть ставитися перед експертом (ч. 2 ст. 102 ЦПК України) [366, с. 181].

У цьому контексті К. М. Дзюбак зазначає про суперечність між ч. 2 ст. 102 та ст. 73 ЦПК України. Перша не дозволяє проводити експертизи з питань права, друга визначає підстави, за якими експерт з питань права може надати висновок [367, с. 23].

У правовій доктрині висновок експерта є: а) засобом доказування, який формується експертом на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи, його складають у формі та в порядку,

передбаченому законом [357, с. 28]; б) результат експертизи, дослідження представлених судом об'єктів, яке виконує експерт (експерти) з метою встановлення обставин (фактів), що мають суттєве значення для повного, об'єктивного й усебічного розгляду та вирішення цивільної справи судом [368, с. 109].

Отже, висновок експерта – це засіб доказування, який складається у письмовій формі та, відповідно до ч. 1 ст. 239 ЦПК України, оголошується в судовому засіданні [103]. Дослідження і його результат у формі висновку експерта мають бути об'єктивними (відповідати фактам [361, с. 134]) й обґрунтованими, відповідно до ч. 3 ст. 72 ЦПК України. На нашу думку, обґрунтованість висновку експерта забезпечують: 1) методом, методиками, способами, засобами та прийомами обраних досліджень, а також можливістю викласти свої міркування, що були додатково встановлені під час дослідження; 2) позитивною (обов'язок дати висновок) і негативною відповідальністю (кримінальною, адміністративною, дисциплінарною та цивільною).

Отже, висновок експерта є важливим визначеним законом засобом доказування, за допомогою якого можливо надати відповіді на питання, що стосуються обставин справи в разі відсутності спеціальних знань у судді та сторін у справі.

Цей засіб доказування не має для суду заздальгідь встановленої сили, не є визначальним і має оцінюватися судом нарівні з іншими доказами за правилами, встановленими ст. 89 ЦПК України. Відхилення судом висновку експерта має бути мотивоване в судовому рішенні (ст. 110 ЦПК України) [103].

Вважаємо доцільним навести приклад із судової практики. У справі № 991/366/22 учасник надав висновок експерта за результатами проведення судово-економічної експертизи. Суд обґрунтовано відхилив його тому, що його висновки не підтверджуються іншими доказами та через застосування методик господарської діяльності для дослідження доходів фізичної особи

[14; 15]. Також у справі № 991/2396/22 суд відмовив у проведенні експертизи достовірності листування в месенджері, оскільки, на думку суду, для її дослідження не було необхідності спеціальних знань [16; 17]. У справі № 991/9779/23 суд продовжив підготовче засідання у зв'язку зі зверненням для проведення оціночно-будівельної експертизи [369].

Отже, у справах ВНА надано лише один висновок експерта, що свідчить про недостатнє використання можливостей експертів під час застосування цього механізму.

ЦПК України визначає ще дві форми використання спеціальних знань: висновок експерта в галузі права й висновок (консультації) спеціаліста [103]. *Amicus curiae* (дослівно – «друг суду»), тобто участь у справі експерта з питань права, зародилася в XVII ст. у Великій Британії [370, с. 165].

Н. Ю. Зозуля вказує на поширеність зазначеного інституту не лише в країнах системи загального права (США, Велика Британія), а й у країнах системи континентального права [371]. У структурі Європейського суду справедливості є інститут генеральних адвокатів, які надають допомогу суду у вигляді рекомендаційних висновків [372, с. 31].

У Верховному Суді України та Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних та кримінальних справ [373] були наявні науково-консультативні ради, тому таку категорію, як експерт з питань права, використовували в цивільно-процесуальному праві й до 15 грудня 2017 року, проте їх висновки не мали визначеного статусу в ЦПК України. У складі Верховного Суду є науково-консультативна рада, до якої входять висококваліфіковані фахівці у сфері права для підготовки наукових висновків з питань діяльності Верховного Суду, що потребують наукового забезпечення [100]. Конституційний Суд України своєю чергою розсилає запити до провідних юридичних освітніх закладів і наукових установ. Водночас форму відповіді закладів освіти й наукових установ не визначено [374].

В українському науковому дискурсі на питаннях експерта в галузі права акцентували увагу А. С. Довгерт, М. О. Гресько, Н. Ю. Зозуля, В. Я. Калакура, О. О. Кармаза, В. І. Кисіль, С. Є Короед, Т. М. Кучер, О. О. Мережко, І. В. Озерський, Ю. Д. Притика, Б. Ю. Ребриш, Ю. Ю. Рябченко, В. В. Суліма, І. Ю. Татулич, Г. А. Цірата, О. Т. Устюжанінова.

Згідно з ч. 1 ст. 73 ЦПК України, як експерт з питань права суд може залучати особу, яка має науковий ступінь і є визнаним фахівцем у галузі права [103]. У ЦПК України немає норм, які давали б чіткі відповіді на питання, що означає «визнаний фахівець у галузі права».

На думку І. Ю. Татулич, експертом у галузі права є практикуючий науковець з тієї галузі права, яка є предметом його дослідження, фахівець у галузі права, рішення про допуск якого до участі в справі ухвалює суд за клопотанням учасників справи або з власної ініціативи суду з питань, зазначених у законодавстві, який несе відповідальність у випадках, встановлених законом [375, с. 68]. Також вона визнає, що не визначено процедуру залучення експерта з питань права [375, с. 66].

Замість того, щоб урегулювати критерії «визнаного фахівця в галузі права», Закон України «Про судоустрій і статус суддів» вніс ще одне поняття: висококваліфікований фахівець, не визначивши вимоги до «висококваліфікованості», водночас урегулювавши статус суб'єкта, що встановлює висококваліфікованість (Пленум Верховного Суду) [100].

С. В. Щербак вказує на такі вимоги «визнаного фахівця в галузі права»: активна наукова діяльність, зокрема наявність публікацій у фахових виданнях України та за кордоном, наявність монографій, підручників, науково-практичних коментарів; навчання та стажування в іноземних державах, участь у конференціях, круглих столах, що підтверджується опублікованими тезами, досвід роботи в галузі права протягом тривалого часу тощо [372, с. 32].

М. О. Гресько, О. О. Кармаза, О. Т. Устюжанінова у своїх наукових працях доповнюють критерії «визнаного фахівця в галузі права»: досвід наукової роботи в галузі права; публікація статей після присудження наукового ступеня; наявність документа, що підтверджує присвоєння вченого звання; ступінь активності участі в конференціях, симпозіумах, круглих столах, що підтверджується опублікуванням тез його виступу; стажування та навчання за кордоном, що підтверджуються відповідними документами, легалізованими в порядку, встановленому чинними міжнародними договорами України [376, с. 33; 377, с. 46; 378, с. 72]. І. Ю. Татулич до цього переліку додає цитованість науковця за індексом Гірша (H-індекс) [372, с. 65].

У Законі не врегульовано, хто має встановлювати можливість залучення фахівця як експерта в галузі права. О. Т. Устюжанінова зауважує, що для однієї сторони фахівець буде визнаним експертом, проте для іншої – ні [378, с. 72]. І. Ю. Татулич, розвиваючи цю думку, зазначає: для однієї сторони визнаним експертом у галузі права може бути адвокат, що практикує в судових справах, для іншої – науковець, що має науково вагомі публікації. Однак експертом з питань права може бути не просто особа з науковим ступенем, а саме науковець, тобто особа, що здійснює активний науковий пошук [372, с. 64].

У цьому розрізі слушною є думка І. Ю. Татулич щодо необхідності зазначати в ухвалах, рішеннях і постановах суду: науковий ступінь, вчене звання та місце роботи експерта в галузі права [372, с. 68]. Вбачається, що саме суд є суб'єктом, що може визнати фахівця визнаним експертом у галузі права.

Водночас О. О. Кармаза, І. А. Бутирська, О. Т. Устюжанінова, М. О. Гресько не визначають, як одержання наукового ступеня з широко дослідженої теми надасть можливість відповісти на питання, поставлені судом.

А. С. Штефан вважає, що вимоги, виокремлені О. О. Кармазою, доцільно доповнити наявністю вищої юридичної освіти та складених висновків наукових експертиз відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу»; участю в розробленні законопроектів; індексом цитування наукових праць тощо [357, с. 24]. Ми поділяємо позицію цієї вченої в частині необхідності встановлення для експерта в галузі права необхідності наявності вищої юридичної освіти як основи статусу фахівця в галузі права.

На нашу думку, вбачається за доцільне звертатися за висновком експерта в галузі права до особи, що має практичний досвід із поставлених питань та одержала науковий ступінь за дисертаційне дослідження з теми, стосовно якої поставлено питання, або суміжної теми, частково дослідженої в дисертації. Водночас вимоги до такої особи має бути встановлено шляхом мінімальної деталізації, щоб були наявні особи, яких можливо було призначити експертом з питань права.

У ст. 114 ЦПК України передбачено, що учасники справи мають право подати до суду висновок експерта в галузі права щодо: 1) застосування аналогії закону; 2) застосування аналогії права; 3) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування та доктриною у відповідній іноземній державі [103]. Відповідно до ст. 10 ЦПК України, суб'єктом застосування аналогії закону або аналогії права може бути виключно суд [103].

А. С. Штефан вважає, що висновок експерта в галузі права є засобом доказування, який формується експертом – науковцем, який є визнаним фахівцем у галузі права, у результаті проведеного ним науково-практичного дослідження, що ґрунтується на застосуванні спеціальних знань, його складають у письмовій формі та подають у порядку, передбаченому ГПК, ЦПК України [357]. Цей висновок не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду (ч. 1 ст. 115 ЦПК України) [103].

Зміст норми іноземного права може бути встановлено не лише за висновком експерта в галузі права, а й Міністерством юстиції чи іншим компетентним органом в Україні [380]. Водночас О. Т. Устюжанінова та М. О. Гресько вважають, що шлях використання висновку експерта у галузі права є швидшим, ніж механізми, визначені Законом України «Про міжнародне приватне право» [378, с. 73]. Крім цього, зазначені науковці вважають, що, попри те, що використання експерта в галузі права може суперечити принципу *jus novit curia* («суд знає право»), цей механізм є загально визнаним і сприяє якісному правосуддю [378, с. 74].

О. О. Кармаза зауважує, що висновок експерта стосовно встановлення змісту норм іноземного права можна розглядати як доказ, але за умови, що для суду він не має заздалегідь установленної сили й оцінюється судом разом з іншими доказами [379, с. 34]. Ми не поділяємо думку С. В. Щербак, що суб'єктами подання висновку експерта в галузі права є представники сторін [372, с. 32]. Представники не є окремим суб'єктом подання цього висновку, вони діють виключно в інтересах сторін або третіх осіб.

Згідно з ч. 2 ст. 114 та ст. 115 ЦПК України, висновок експерта в галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду, а також не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність певного доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи та має лише консультативний характер. Висновок експерта в галузі права обов'язково долучається до матеріалів справи, на який суд може посилатися в рішенні, однак зробити самостійні висновки щодо відповідних питань [103].

Слід зауважити, що в ст. 73 ЦПК України вжито поняття «експерт з питань права», натомість у ст. ст. 114, 115 ЦПК України – висновок «експерта в галузі права».

Така законодавча неточність створює практичне проблемне питання можливості експерта з питань права надати висновки, визначені в

ст. ст. 114, 115 ЦПК України. Про цю саму проблему зазначають О. О. Кармаза [379, с. 91] та І. Ю. Татулич [375, с. 64]. Остання зауважує, що наявність цієї неточності не впливає на функціонування цього інституту [375, с. 68].

На нашу думку, правильнішим є визначення «експерт у галузі права» в ст. 73 ЦПК України й об'єднання положень ст. ст. 114 і 115 ЦПК України в одну статтю зі ст. 73 ЦПК України через те, що висновок експерта в галузі права не є доказом. Крім цього, необхідно передбачити обов'язкову наявність в експерта в галузі права вищої юридичної освіти.

С. В. Щербак вважає, що висновок експерта в галузі права має відповідати вимогам, встановленим для висновку експерта в ст. 102 ЦПК України, такого експерта має бути повідомлено про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок [372, с. 31].

На проблемі відсутності такого попередження, що може спричинити недостовірність висновку експерта в галузі права, акцентує І. Ю. Татулич [375, с. 67].

Закони України «Про судову експертизу» [355] та «Про науково-технічну експертизу» [381] не поширюються на висновок експерта в галузі права. У ЦПК України не визначено процесуальних прав й обов'язків експерта з питань права, порядку дослідження висновку цього суб'єкта.

М. В. Озерчук слушно зазначає, що, на відміну від висновку експерта, який має на меті встановити й дослідити обставини, що входять до предмета доказування, тобто стосується підтвердження обставин, висновок експерта в галузі права може лише дати відповідь щодо можливості застосування аналогії закону, аналогії права або роз'яснити зміст норм іноземного права, тобто того, що не належать до предмета доказування [361].

На нашу думку, недоцільно попереджати експерта в галузі права про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок тому, що він має допоміжний характер.

В. В. Круковес акцентує на тому, що до матеріалів судових справ необґрунтовано долучаються висновки експерта з питань права, які не стосуються компетенції цього суб'єкта з приводу: 1) колізії норм у земельних правовідносинах; 2) аналізу та роз'яснення норм законодавства; 3) виконання конкретного правочину; 4) залучення в судовий процес експерта з питань права у сфері інтелектуальної власності [382, с. 122].

В одному з рішень суд застосовує до листа з тлумаченням законодавства, підписаного особою без належного статусу, положення щодо висновку експерта з питань права [383].

За результатами аналізу судової практики В. В. Круковес доходить висновків про те, що залучення експерта з питань права зводиться до надання правових позицій, вигідних стороні під виглядом висновку таких експертів, а не питань, визначених ст. 114, 115 ЦПК України [382, с. 123].

З огляду на зазначене, суб'єктом одержання висновку експерта в галузі права має бути суд, який здатен самостійно розібратися, коли йому потрібне тлумачення норм іноземного права або застосування аналогії закону чи аналогії права.

Ми не поділяємо думку В. В. Круковес про те, що питання відшкодування судових витрат на залучення експерта з питань права не врегульовано в ЦПК України [382, с. 123]. Зазначене спростовується п. 2 ч. 3 ст. 133 ЦПК України [103].

Водночас неправильними, на наше переконання, є висновки Н. О. Короткої про те, що суд зможе використати і висновок експерта, і висновок експерта з питань права як тотожні засоби доказування з метою встановлення істини у справі та прийняття законного й обґрунтованого рішення [384, с. 98].

Таких висновків вчена доходить через те, що ст. ст. 114, 115 розміщено в главі 5 розділу I ЦПК України, що має назву «Докази та доказування».

На нашу думку, висновок експерта з питань права не встановлює та не досліджує обставини, що належать до предмета доказування, і загалом цей процесуальний засіб має бути виключено з глави 5 розділу I ЦПК України.

Також необґрунтованою видається позиція Н. О. Короткої щодо співвідношення експерта й експерта в галузі права як загальної та спеціальної категорій, оскільки їх статус різний і використання їх висновків, як зазначено вище, має різні наслідки.

Крім цього, Н. О. Коротка вважає, що можливо залучати іноземного експерта в галузі права для тлумачення норм іноземного права [384, с. 98]. Для використання можливостей іноземного експерта в галузі права у справах про ВНА більшість понять, підстав набуття і висновків є унікальними, відповідних норм немає в іноземному праві, тому низькою є ймовірність його залучення в цій категорії справ.

І. Ю. Татулич слушно акцентує на необхідності визначення в ст. 38 ЦПК України експерта з питань права як додаткового суб'єкта, стосовно якого можуть бути застосовані підстави, що виключають участь експерта, визначені цією статтею [375].

Також слушно зазначає С. В. Щербак щодо того, що висновок експерта в галузі права дасть змогу зменшити недостатню обґрунтованість судового рішення, подолати прогалини в законодавстві, а також правильно розтлумачити норми права й іноземного права [372, с. 32].

У цьому контексті обґрунтованими є висновки Д. Д. Луспеника про те, що цей інститут не становить загрози суддівській незалежності та неупередженості під час вирішення справи [385].

У Єдиному державному реєстрі судових рішень у справах № 991/3608/21, № 991/3401/21, № 991/2396/22, № 991/366/22, № 991/1786/22, № 991/2175/23, № 991/3346/23, № 991/4164/23, № 991/5169/23, № 991/6770/23 та № 991/9734/23 [14–18; 19; 22; 54; 62–77] немає факти надання сторонами висновків експерта в галузі права, розглянутих ВАКС та АП ВАКС.

У справах № 991/366/22, № 991/2396/22 і № 991/9734/23 ВАКС та Апеляційна палата ВАКС надала судові тлумачення можливості прямо чи опосередковано вчиняти щодо необґрунтованого активу дії, тотожні за змістом праву розпорядження [14–18]. У справі № 991/6770/23 ВАКС також необхідно здійснити тлумачення цієї норми [310]. У справі № 991/4164/23 надано часткове тлумачення набуття номінальним власником необґрунтованого активу за дорученням уповноваженої особи [332].

З огляду на недостатню чіткість і зрозумілість норми щодо можливості прямо чи опосередковано вчиняти щодо необґрунтованого активу дії, тотожні за змістом праву розпорядження, вбачається за доцільне, за умови оформлення необґрунтованих активів на номінального власника, одержати висновки експертів у галузі права, що підтверджували б зазначену позицію ВАКС.

Поряд з експертом у галузі права необхідно з'ясувати роль іншого «помічника» суду – спеціаліста. Слово «спеціаліст» походить від латинського *peritus, specialis* – особа, яка професійно володіє певним фахом [386]. У тлумачному словнику це особа, яка досконало володіє певною спеціальністю, має глибокі знання в якій-небудь галузі науки, техніки, мистецтва тощо; яка досягла високої майстерності в чому-небудь, знавець чогось [387].

А. М. Кравченко й І. І. Зеленкова зосереджують увагу на тому, що допомога та консультації спеціаліста не замінюють висновок експерта [388]. Спеціаліст – будь-яка фізична особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і яка залучається до участі в проведенні певних процесуальних дій, зокрема під час розгляду справи, з метою: сприяння у виявленні, закріпленні, вилученні доказів [351, с. 518–519; 389, с. 204; 390, с. 106; 391, с. 11]; допомоги суду в проведенні окремих дій [358, с. 24]; допомоги для ефективнішого здійснення судового процесу [392, с. 11].

Важлива ознака спеціаліста полягає в тому, що він не створює окремих доказів. Водночас спеціальні знання та навички спеціаліста не

використовують для дослідження суті фактів й обставин, що мають значення для вирішення спору [361, с. 135].

Як і в ЦПК України в редакції, що діяла до 15 грудня 2017 року [103], у чинній редакції до спеціаліста не висунуто вимогу щодо наявності вищої освіти й необхідності проходити атестацію на право брати участь у проведенні конкретних дій.

Для консультацій спеціаліста не передбачено обов'язкову письмову форму, не встановлено вимоги до змісту документа, який може бути складений спеціалістом у процесі виконання ним своїх функцій. Водночас він може скласти довідку чи пояснення.

На відміну від експерта, який повинен провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок з приводу поставлених йому питань, спеціаліст зобов'язаний відповідати на поставлені судом питання, давати усні консультації та письмові роз'яснення, привертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, у разі потреби надавати суду технічну допомогу.

Ж. В. Васильєва-Шаламова пропонує розглядати в суді висновки, отримані за допомогою спеціальних знань, що не є висновками експерта, як письмовий доказ, а не як висновок спеціаліста [393].

Спеціальні знання та навички спеціаліста сприяють встановленню фактів та обставин предмета доказування. Ми поділяємо точки зору Н. О. Кіреєвої та О. О. Скорич про те, що висновок спеціаліста не є засобом доказування, проте одночасно необхідно закріпити в ЦПК України положення щодо письмової форми висновку спеціаліста, адже суд може покласти інформацію в основу мотивувальної частини рішення [392, с. 14].

Слушно зазначають Ю. М. Бисага й В. В. Заборовський про те, що висновки та консультації спеціаліста, на відміну від висновку експерта: не належать до засобів доказування в цивільному процесі (як і висновок експерта з питань права); є результатом супроводження спеціалістом здійснення правосуддя і надання консультативно-довідкової та технічної

допомоги під час встановлення обставин; не має чітких вимог до суб'єкта, що може надати висновок спеціаліста; не передбачено окремої відповідальності за завідомо неправдивий висновок спеціаліста або за відмову без поважних причин від виконання покладених на спеціаліста обов'язків [394, с. 31, 34].

Нині в ЦПК України не врегульовано належно статус спеціаліста, потребує закріплення низка положень про: а) суб'єкта залучення як спеціаліста для надання допомоги; б) вимоги до фаховості спеціаліста та способу його обрання; в) форму консультації спеціаліста.

Можливість залучення на добровільних засадах, зокрема на договірних засадах, кваліфікованих спеціалістів й експертів для визначення вартості активів з ознаками необґрунтованості передбачено абз. 2 ч. 8 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [159] і в п. 7 ч. 1 ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [158].

На нашу думку, у справах про ВНА спеціаліст може бути залучений для надання допомоги щодо: оцінки вартості активів; відбору зразків для проведення експертизи; обґрунтування необхідності призначення та проведення експертизи, зокрема додаткових і повторних експертиз.

Статус органів державної влади й органів місцевого самоврядування, які можуть бути залучені судом до участі в справі, цілком урегульовано в ст. 56 ЦПК України. Вони справді мають окрему правосуб'єктність [351, с. 294; 368, с. 111], що відмежовує їх від спеціалістів, однак, на нашу думку, вона не потребує окремого врегулювання в законі.

У справах про ВНА можлива участь органів державної влади й органів місцевого самоврядування для подання відповідних висновків, проте досі її не реалізовано.

З огляду на викладене вище, у справах про ВНА показання свідка використовують як ефективний засіб доказування, на відміну від більшості інших категорій справ, участь експерта, експерта в галузі права та спеціаліста здійснюється на загальних засадах.

Висновки до розділу 2

1. Цивільну конфіскацію в Україні застосовують у таких межах:

- 1) суб'єкти лише щодо уповноважених осіб, визначених у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», та може зачіпати права й інтереси номінальних власників, коли необґрунтований актив оформлюють на них;
- 2) активами в разі закриття за певних умов лише кримінального провадження за ознаками кримінального правопорушення «Незаконне збагачення», передбаченого ст. 368-5 КК України, і не охоплює необґрунтованих активів суб'єктів інших кримінальних, зокрема корупційних кримінальних, правопорушень у разі закриття кримінального провадження;
- 3) різницею між вартістю активів і законними доходами від 1 003 500,00 грн до межі, з якої починається ініціювання процедури кримінального переслідування і без верхньої межі в разі закриття у випадках, чітко передбачених КПК України, кримінального провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України;
- 4) за підставами закриття кримінального провадження, зареєстрованого за вчинення кримінального правопорушення «Незаконне збагачення»;
- 5) часом дії, тобто в разі набуття активів лише під час виконання уповноваженою особою функцій держави або місцевого самоврядування та лише щодо необґрунтованих активів, набутих після 29 листопада 2019 року.

Судова практика в Україні дотримується буквального тлумачення ст. 290 ЦПК України та дозволяє застосувати механізм ВНА до активів, набутих після 29 листопада 2019 року.

2. Позивач у справах ВНА – це держава, в інтересах якої і суспільства зобов'язаний звернутися уповноважений прокурор (набуває статусу позивача лише після відкриття провадження у справі) на підставі доказів щодо необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою.

Сутнісні ознаки позивача у справах про ВНА полягають у тому, що він:

- зобов'язаний звернутися з позовом за наявності законодавчих підстав;

- має значно ширший, на відміну від позивачів в інших справах та відповідачів у справах про ВНА, обсяг повноважень щодо збору доказів, які реалізуються, зокрема через систему повноважень органів державної влади;

- у позові достатньо довести зв'язок активів з уповноваженою особою та їх необґрунтованість, а також подати докази на підтвердження цього, фактично за умови дотримання процесуальних вимог це є підставою для відкриття провадження у справі та для подальшого перекладення тягаря доказування на відповідача під час підготовчого засідання;

- має повідомити третіх осіб, рішення щодо яких може вплинути на їх права й обов'язки, одночасно з поданням позову подати заяву про залучення третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, а також додати докази направлення копії такої заяви цим особам;

- на підставі відповідних заяв лише позивач може просити про забезпечення доказів і позову;

- має інтерес у тому, щоб необґрунтовані активи було стягнуто в дохід держави;

- підлягає звільненню від сплати судового збору.

3. Відповідачами у справах про ВНА можуть бути: уповноважена особа, коли актив зареєстровано безпосередньо на неї (просте набуття); дві або більше уповноважені особи, коли вони є подружжям або актив зареєстровано на номінального власника, який також має статус уповноваженої особи (множинне набуття); уповноважена особа та номінальний/-і власник/-и або уповноважені особи й номінальний/і власник (-и) – у разі встановлення, що реєстрація права власності здійснена на номінального власника за дорученням уповноваженої особи або така уповноважена особа може здійснювати дії, тотожні за змістом праву розпорядження (опосередковано множинне).

У справах про ВНА номінальними власниками та, як наслідок, співвідповідачами в цій категорії справ можуть бути: члени сім'ї уповноваженої особи, близькі особи та інші. Для їх залучення у справі прокурор має достатньо довести на підставі зібраних доказів те, що уповноважена особа через них здійснює фактичний контроль за активами та наявний зв'язок активів з уповноваженою особою (номінальних власників використовують з метою приховання незаконного походження активу).

У цій категорії справ сутнісними ознаками відповідачів є те, що:

1) відповідачем завжди буде особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи яка під час виконання цих функцій набула необґрунтований актив, а також якщо прокурор вважає, що оформлення права власності здійснено на номінального власника за дорученням уповноваженої особи або уповноважена особа може здійснювати дії, тотожні за змістом праву розпорядження, відповідачем, додатково до уповноваженої особи, залучається номінальний власник;

2) у разі визнання судом достатності зібраних доказів у процесі судового розгляду відповідач зобов'язаний спростувати або необґрунтованість активів, або їх зв'язок з уповноваженою особою;

3) відповідач (уповноважена особа й номінальний власник) має інтерес у тому, щоб у визнанні необґрунтованими активів та їх стягненні в дохід держави було відмовлено (хоча інтерес номінального власника під питанням);

4) зазнають значного втручання в право на повагу на приватність; водночас законне та пропорційне втручання є виправданим через наявність суспільного інтересу, що підлягає захисту для досягнення легітимної мети.

4. Виокремлено ознаки номінального власника майна у справах про ВНА: 1) фактичне набуття активів здійснюють в інтересах уповноваженої особи, є вигіднішим уповноваженій особі й можлива явна «непотрібність» активів номінальному власнику та/або фінансова неможливість їх утримувати; 2) між номінальним власником й уповноваженою особою

наявний зв'язок (родинний, дружній тощо); 3) уповноважена особа, використовуючи номінального власника, приховує неправомірні доходи й активи, яких набувають; 4) майно може знаходитися у власності номінального власника протягом незначного проміжку часу, його передають чи передаватимуть уповноваженій особі.

5. У справах про ВНА є малоімовірним пред'явлення позову третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору до первісного позивача-держави в особі відповідного прокурора.

6. У справах ВНА з метою забезпечення остаточності судового рішення як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, завжди необхідно залучати будь-яких осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки з відповідачем.

7. Особливості статусу третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору у справах про ВНА, полягають у тому, що: 1) залучення здійснюють одночасно з пред'явленням позову за заявою позивача, яку має бути направлено таким третім особам (водночас незалучення позивачем такої третьої особи не позбавляє суд можливості залучити її та самостійного (добровільного) вступу у справу); 2) така особа захищає свої суб'єктивні права й інтереси в правовідносинах, які виникли у зв'язку з набуттям імовірно необґрунтованого активу уповноваженою особою, з якою є членами сім'ї або спільно проживає, пов'язана спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки з уповноваженою особою, а також сприяє уповноваженій особі щодо захисту її прав, оскільки рішення, ухвалене судом, може стосуватися таких прав й інтересів цієї особи; 3) така особа сприяє суду у всебічному, повному й об'єктивному з'ясуванні обставин справи, прав та обов'язків сторін; 4) вона зацікавлена в правильному розгляді судом спору між сторонами, оскільки його рішення може мати преюдиціальні властивості (ч. 4 та 5 ст. 82 ЦПК України) у вирішенні окремих питань щодо правовідносин (якщо суд детально не з'ясує обставини справи, то таку третю особу може бути позбавлено права власності на

законні активи), які є між нею та відповідачем і які виникли ще до відкриття провадження у справі між позивачем та відповідачем.

8. Справи про ВНА не є малозначними спорами, їх розглядають у порядку загального позовного провадження, тому представництво за довіреністю дієдатною фізичною особою є неможливим.

9. У справах щодо ВНА можуть брати участь як представники відповідачів і третіх осіб, які є фізичними особами, виключно адвокат (найпоширеніша форма) або законний представник.

10. У цих справах показання свідків є засобами доказування відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України, їх майже завжди використовують як доказ для спростування та обґрунтування вимог та заперечень сторін.

11. У справах про ВНА інші учасники, зокрема що виконують допоміжну роль, можуть брати участь на загальних засадах.

12. Необхідно поширити дію механізму ВНА на активи, набуті уповноваженими особами з 14 жовтня 2014 року, розширити склад суб'єктів, щодо яких можливе застосування інституту ВНА та сферу й час дії зазначеного механізму, лишити процесуальні норми в ЦПК України, а норми матеріального права закріпити в ЦК України та Законі України «Про запобігання корупції», а також урегулювати збір доказів необґрунтованості активів працівників апарату та суддів Вищого антикорупційного суду й Апеляційної палати ВАКС, подання позову до них, наділивши таким повноваженням прокурорів Офісу Генерального прокурора (нині суб'єкта подання позову не визначено).

13. Важливо закріпити право Національного антикорупційного бюро України та прокурора в разі збирання доказів необґрунтованості активів, а також відповідачів та їхніх представників для спростування їх необґрунтованості допитувати фізичних осіб під присягою, якщо їм відомі обставини, що можуть підтвердити або спростувати необґрунтованість активів.

РОЗДІЛ 3

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ Й ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ

3.1. Відкриття провадження і підготовче провадження в цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

У правовій доктрині зарубіжних країн у цивільній конфіскації поза кримінальним провадженням виокремлюють такі умовні стадії: 1) збір доказів; 2) замороження та арешт активів; 3) судова фаза: доказів зібрано достатньо та направлено їх на розгляд суду, який, постановляючи судові рішення, визначає, чиї докази переконливіші та чи дотримано принцип верховенства права на першому етапі; 4) виконання рішення про конфіскацію майна [395, с. 176].

У цьому підрозділі дисертаційного дослідження для розгляду стадій українського механізму ВНА – збирання доказів, підготовки процесуальних документів та їх обґрунтування і початку їх розгляду судом (здійснення відкриття та підготовчих проваджень) – необхідно дати відповіді на такі питання: 1) які механізми збирання доказів, передбачені ЦПК України, можливо використати до та після відкриття провадження; 2) які питання вирішує суд під час відкриття провадження та підготовчого провадження; 3) чи є необхідність внесення змін у законодавство для надання права прокурору на укладення мирових угод; 4) чи визначено момент перенесення динамічного тягаря доказування від позивача до відповідачів і що є юридичною підставою для його перенесення.

У справах про ВНА відкриттю провадження передують збір доказів необґрунтованості активів, який здійснюють НАБУ, НАЗК, ДБР, САП та

ОГП в позасудовому порядку. Важливими елементами збору цих доказів є інститути витребування та забезпечення доказів.

Гарантія щодо визнання або відмови у визнанні обставини, для з'ясування якої витребували доказ (ч. 10 ст. 84 ЦПК України), забезпечує дотримання принципу диспозитивності.

У справах про ВНА необхідність забезпечення доказів може виникнути через можливу втрату доказів. Нині, відповідно до вимог абз. 2 ч. 4 ст. 116 ЦПК України, забезпечення доказів у справах про ВНА можливе лише за заявою прокурора САП.

Для якомога повнішого аналізу застосування механізму збору доказів у межах процедури ВНА доцільно розглянути практику ВАКС.

У цій категорії справ сторони використовують інститут витребування [74; 396; 397; 398; 399; 400], а інститут забезпечення доказів застосовано двічі: доручено Державній виконавчій службі провести тимчасове вилучення для дослідження судом розписки про одержання позики в розмірі 2,4 млн грн [401] і витребувано інформацію операторів телекомунікаційних послуг [402]. Водночас у справі № 991/366/22 [403; 404] суд вирішив, що немає підстав для витребування інформації від операторів.

У справах № 991/5169/23 і № 991/6770/23 докази не витребували, оскільки відповідні клопотання не заявляли [310; 340].

Важлива особливість справ про ВНА полягає в недопустимості використання доказів, одержаних від відповідача (уповноваженої особи) для підтвердження винуватості підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному провадженні.

У разі достатності зібраних доказів прокурор пред'являє позов про ВНА, що є початком процесу у справі [405]. Позовна заява має відповідати вимогам, визначеним у ст. 81, 175, 177 ЦПК України [103].

Судова практика Верховного Суду та Ап ВАКС засвідчує, що позов про стягнення майна є майновим спором, у якому має бути визначено його ціну [406–414].

На практиці наявні випадки, коли прокурори зазначають ціною позову вартість усього активу, що може спричинити під час оскарження рішень у справах про ВНА необхідність сплати відповідачами судового збору в більшому розмірі, ніж якби ціну позову визначали залежно від вартості частини необґрунтованих активів [232, с. 41].

Для ефективного забезпечення стягнення необґрунтованих активів необхідно вчасно унеможливити їх відчуження на користь третіх осіб, чого досягають за допомогою інституту забезпечення позову.

В Україні арешт активів і судова розгляд фактично об'єднані в одну стадію, хоча можливі винятки, коли заяву про забезпечення позову скеровано до подання позову [415], у цьому разі позов має бути подано не пізніше ніж за десять днів після заяви про забезпечення.

У справах про ВНА у заяві про забезпечення позову, крім відомостей, визначених у ст. 175 і 176 ЦПК України, має бути обов'язково зазначено: 1) у достатньому обсязі дані, які дають змогу вважати активи необґрунтованими; 2) обґрунтування неможливості накладення арешту на оспорювані активи [416].

На нашу думку, зустрічне забезпечення в цій категорії справ непотрібне, адже прокурор, звертаючись із заявою про забезпечення позову, має легітимну мету, а саме намагається позбавити уповноважену особу й номінальних власників можливості відчужити незаконні активи на користь третіх осіб і запобігти їх обігу в економіці держави з метою забезпечення виконання рішення суду, як наслідок – забезпечити виконання рішення суду.

На нашу думку, у справах ВНА у заяві про забезпечення доказів має бути наведено максимально повні дані щодо зв'язку активу з уповноваженою особою та необґрунтованості активу (фактично має бути викладено обставини предмета доказування).

За загальним правилом застосування інституту забезпечення позову відбувається на підставі пониженого стандарту доказування: у справах ВНА докази мають бути вагомими й відповідач не позбавлений права спростувати

доводи позивача, тобто загалом використовують стандарт переваги доказів, за винятком випадку, коли розгляд заяви здійснюють без виклику відповідача.

Для розуміння важливості інституту накладення арешту на необґрунтовані активи, які є предметом спору, чи інші активи відповідача, що відповідають вартості цих активів, у справах про ВНА необхідно звернутися до аналізу судової практики [415–419].

У справі № 991/2175/23 колегія суддів ВАКС зауважила, що в разі набрання рішенням законної сили про задоволення позову про ВНА уповноважені особи підлягають звільненню, що суттєво ускладнить або унеможливить виконання судового рішення за рахунок їхніх доходів, а їх накопичення в декларації за 2021 рік не містять відомостей про наявність накопичень (активів: готівкових коштів, грошових коштів на банківських рахунках), достатніх для виконання судового рішення в разі його задоволення в повному обсязі [416]. Попри накладений арешт, імовірно необґрунтований актив – квартиру було відчужено до виконання ухвали про арешт [70].

У справі № 991/1786/22 колегія суддів ВАКС відмовила в задоволенні заяви про забезпечення позову у зв'язку з тим, що активи арештовано в межах кримінального провадження [418].

З огляду на викладене, а також те, що в разі задоволення або часткового задоволення судом позову про ВНА уповноважена особа підлягає звільненню, прокурори зобов'язані звертатися із заявою про забезпечення позову шляхом накладення арешту в усіх випадках, передусім за відсутності інших активів, на які може бути звернено стягнення. У разі арешту рухомого майна з метою його збереження прокурору доцільно просити заборонити користування ним, що відповідає абз. 2 ч. 5 ст. 153 ЦПК України, і передати це майно в Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Таке втручання у право власності є пропорційним, адже є достатнє припущення, що активи загалом є необґрунтованими й лише під час розгляду по суті можливо встановити точний розмір необґрунтованої частки оспорюваного активу або спростувати необґрунтованість активів чи їх зв'язок з уповноваженою особою.

У справах ВНА у заяві про забезпечення позову, як і в позовній заяві, має бути наведено наявність обставин предмета доказування, які детальніше буде висвітлено в наступному підрозділі дослідження. Ці обставини встановлюють такими засобами доказування: 1) речовими: фото, відеозаписи; 2) письмовими: договори, акти виконаних робіт або послуг тощо; 3) електронними: витяги з реєстрів, до яких прокурори САП і працівники НАБУ мають безпосередній доступ; 4) висновками експертів; 5) показаннями свідків [103].

Попри думку З. Ромовської про те, що показання свідків не може бути використано як основний чи єдиний доказ у справі [420, с. 413], у справах про ВНА цей засіб доказування може мати визначальне значення.

Крім цього, матеріальні та процесуальні норми інституту ВНА не містять обмежень щодо можливості використання засобів доказування, на відміну від ст. 218 ЦК України [80], яка забороняє ухвалювати рішення суду лише на підставі показань свідків.

Поряд із засобами доказування, які може бути використано у справах про ВНА, необхідно з'ясувати правила (стандарти) доказування, яким підпорядковано такі засоби, що буде детальніше окреслено в наступному розділі роботи.

На думку А. В. Петровського, необхідні докази – сукупність фактичних даних, що містяться в нормах матеріального права, які забезпечують ухвалення судом законного й обґрунтованого рішення та без яких неможливо встановити обставини предмета доказування [142, с. 126].

Допустимість доказів у справах про ВНА – це відповідність у вузькому (використання засобів доказування для встановлення обставин справи або

заборона їх використання) і широкому значеннях засобів доказування (лише засобів, визначених у ст. 76 ЦПК України) вимогам матеріального та процесуального права. Зокрема, у справах ВНА «законні доходи» можуть підтверджувати джерелами, визначеними п. 7 і 8 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції» (п. 5 ч. 8 ст. 290 ЦПК України), тобто саме ці докази будуть допустимі у вузькому значенні для встановлення законних доходів особи.

З огляду на результати аналізу практичної діяльності й рішень у справах про ВНА, необхідними основними доказами, зокрема письмовими та електронними, у цій категорії справ є: 1. Нормативно-розпорядчі документи щодо призначення на посаду уповноваженої особи та припинення її повноважень. 2. Декларація уповноваженої особи. 3. Витяги з державних і комунальних реєстрів і баз даних. 4. Документи, що підтверджують право власності уповноважених осіб або номінальних власників, зокрема інформація в нотаріусів і щодо страхування активів, а також користування житлово-комунальними послугами. 5. Висновки про оцінку активів, здійснені суб'єктами оціночної діяльності. 6. Інформація з Комплексної системи відеоспостереження міста Києва «Смарт сіті» та інших міст. 7. Рух коштів рахунками уповноваженої особи, членів сім'ї та номінальних власників. 8. Документи й інформація щодо направлень поштових відправлень, замовлень послуг, зокрема перевезень, інтернет-потоків, товарів і робіт уповноваженою особою, членами її сім'ї та номінальними власниками. 9. Інформація операторів телекомунікаційних послуг щодо з'єднань абонентських номерів уповноваженої особи, членів її сім'ї та номінальних власників із зазначенням місць перебування кінцевого обладнання, яким користуються такі особи. 10. Показання свідків, необхідність залучення яких можливо з'ясувати, відібравши пояснення від осіб за їх згодою. 11. Матеріали судових справ і кримінальних проваджень [14–19; 22; 54; 62–77; 421, с. 18–19].

У постановах Верховного Суду неодноразово викладено висновок щодо можливості використання матеріалів НСРД і матеріалів кримінальних проваджень під час дисциплінарного провадження стосовно прокурора [406]. Вважаємо, що такі матеріали може бути використано для мотивування необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою.

У Литві законодавчо закріплено можливість використання доказів, одержаних у кримінальному провадженні в межах цивільної конфіскації [189]. В Україні також доцільно безпосередньо передбачити, що докази, здобуті в кримінальному провадженні, крім наданих відповідачем для спростування необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою, може бути використано в цивільній справі.

Відповідачі у справах про ВНА для спростування необґрунтованості активів використовують такі докази: показання свідків, виписки з банківських рахунків, документи щодо одержання коштів у позику, дарування тощо, а також інші документи, що підтверджують законність активів.

Водночас для повноцінного вивчення цього інституту необхідно з'ясувати правовий статус і процесуальну діяльність ВАКС, який є спеціалізованим судом у системі судоустрою України, який здійснює зокрема розгляд справ про ВНА (є його виключною підсудністю за виключенням справ про необґрунтовані активи працівників апарату й суддів ВАКС, що як суд першої інстанції розглядає Солом'янський районний суд м. Києва [103]).

Питання правового регулювання діяльності антикорупційних судів досліджено в роботах таких науковців та практиків, як: К. Гарник, Н. Гришина, О. Косиця, Р. Манько, Я. Никитюк, А. Петрова, Б. Прокопів, К. Ростовська, Я. Семенюк, А. Слюсар, М. Стівенсон, І. Хайдарова та ін.

Станом на 2 червня 2023 року ВАКС: 1) у кримінальних провадженнях ухвалено понад 125 вироків, з них 15 виправдувальних і 37 із затвердженням угод; 2) у цивільних справах ВНА постановлено 7 рішень (нині таких рішень

вже 10); 3) в адміністративних справах у межах застосування Закону України «Про санкції» – 21 рішення [422].

За результатами аналізу судової практики цього суду однозначними досягненнями ВАКС є якість та в більшості випадків швидкість розгляду кримінальних проваджень, а також інших проваджень, віднесених до його компетенції. На нашу думку, важливим для досягнення ефективності є спеціалізація суддів ВАКС з розгляду справ про ВНА [423].

У додатку № 2 до Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки передбачено необхідність подання Кабінетом Міністрів України законопроекту щодо розгляду ВАКС протоколів, складених Національним агентством [424], що може збільшити навантаження на цей суд.

Таке розширення компетенції ВАКС, поряд з підсудністю справ про ВНА та справ на підставі Закону України «Про санкції», зумовлює необхідність збільшення кількості суддів, що здійснюють правосуддя в цьому суді, рішення про яке вже прийнято Вищою радою правосуддя [425] і потребує проведення конкурсу Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

На нашу думку, створення зазначеного суду в Україні забезпечило дотримання розумних строків у кримінальних провадженнях, під час розгляду справ про ВНА та справ на підставі Закону України «Про санкції».

Перш ніж переходити до можливості відкриття провадження суду в цій категорії справ, необхідно з'ясувати предмет доказування, що є фактами, якими обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше юридичне значення для вирішення справи (причини пропуску позовної давності тощо) і підлягають встановленню під час ухвалення рішення [344].

У науковій доктрині визначенню предмета доказування цивільних справа присвячували свої праці Т. М. Барабаш, В. В. Баранкова, О. О. Грабовська, О. О. Коваленко, А. В. Коструба, О. С. Погребняк, В. О. Попелюшко, О. І. Сліпченко, Я. М. Садикова, Т. В. Степаненко,

Т. С. Супрун, В. І. Тертишніков, Р. В. Тертишніков, С. Я. Фурса, Т. В. Цюра, В. Д. Чернадчук, А. С. Штефан, О. О. Штефан, М. Й. Штефан, М. М. Ясинок.

Зокрема поширеними є позиції, що предмет доказування охоплює: факти, які підлягають встановленню для вирішення справи по суті [426, с. 98]; обставини, що необхідно довести у справі з метою законного й обґрунтованого її розгляду та вирішення [427, с. 90; 428, с. 271]; і факти, і обставини, що одночасно є необхідними та достатніми фактичними підставами для вирішення справ остаточно й по суті [429, с. 48].

Не цілком коректним є ототожнення обставин і фактів, наявність або відсутність яких має встановити суд у визначенні доказів [103], оскільки обставини є ширшим поняттям й охоплюють поняття фактів.

Верховний Суд пов'язує предмет доказування та обставини справи [430–433]. У позові поряд із фактичними підставами має бути зазначено юридичні підстави [145; 302; 303; 434].

З огляду на викладене, правильним видається формулювання предмета доказування як обставин, що підтверджують заявлені вимоги і заперечення або мають інше значення для розгляду справи та підлягають встановленню під час ухвалення судового рішення [103].

На думку В. А. Кройтора, таке визначення предмета доказування є вузьким (крізь призму матеріальних його обставин, що підлягають встановленню) [435, с. 93].

На наш погляд, у справах про ВНА предмет доказування має бути визначено у фактичних підставах позову та є обставинами, що підлягають визначенню судом уже на етапі відкриття провадження, у разі подання заяви про забезпечення позову або доказів – під час постановлення ухвали про забезпечення позову або доказів. Надалі наявність цих обставин перевіряють під час закриття підготовчого засідання та призначення до розгляду справи по суті, а також остаточно оцінюють під час ухвалення рішення.

У справах про ВНА, у разі невизначення однієї з обставин предмета доказування в позові, останній підлягає залишенню без руху, а в разі

відкриття провадження за таким позовом, під час підготовчого засідання позов має бути залишено без розгляду на підставі п. 8 ч. 1 ст. 257 ЦПК України.

Колегія Апеляційної палати ВАКС вважає, що предметом позову в цій категорії справ є фактичні дані, які підтверджують зв'язок активів з уповноваженою особою та їх необґрунтованість [73].

Ми не поділяємо думку В. А. Кройтора про те, що до сфери доказування в цих справах залучається широке коло осіб, уповноважених в установленому законом порядку збирати та подавати докази [436, с. 95–96], зокрема й суд [436, с. 98]. У попередньому розділі зазначено, що основними суб'єктами доказування є прокурор, який первинно оцінює наявність достатності доведеності предмета доказування в цій категорії справ (інші особи – представники НАЗК, ДБР, НАБУ та інші – лише сприяють реалізації його прав з доказування), з однієї сторони, та відповідачі і треті особи, що не заявляють самостійних вимог на предмет спору – з другої.

В іншій праці В. А. Кройтор зауважує, що загальним предметом доказування є: 1) активи, набуті: після набрання чинності Законом № 263-IX; уповноваженою особою та/або іншою особою за дорученням уповноваженої чи якщо уповноважена особа може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними; 2) законність набуття активу; 3) необґрунтованість активу. Конкретний предмет доказування В. А. Кройтор пов'язує з обставинами визначеної справи [435, с. 94]. Схожі на виокремлені В. А. Кройтором елементи предмета доказування пропонує Д. Ю. Нікіфоров [437]. На нашу думку, законність і необґрунтованість активів є взаємовиключними, тому недоцільно їх окремо класифікувати. Думки щодо необхідності встановлення обґрунтованості активу дійшла колегія ВАКС у справі № 991/9734/23 [18].

В. В. Михайленко хоча й розглядає більшість обставин, що становлять предмет доказування у справах про ВНА, проте не класифікує їх [438]. На нашу думку, запропоновані складові предмета доказування є неповними й не

враховують важливі обставини, що необхідно встановити: 1) основні елементи: а) необґрунтованість активів або в разі спростування відповідачем необґрунтованості – законність походження активів; б) зв'язок активів з уповноваженою особою або в разі спростування відповідачем зв'язку – відсутність зв'язку з такою особою; 2) похідні з основних елементів, що буде визначено у висновках до розділу; 3) додатковий елемент: видатки уповноваженої особи та членів її сім'ї (у разі реєстрації активу на номінального власника, презюмується, що майно не могло бути набуто за законні доходи, а реєстрацію здійснено з метою переховування необґрунтованих активів) [117, с. 93].

М. Й. Штефан зазначає: вимога позивача до відповідача (матеріально-правова сторона позову) виникає ще до відкриття провадження в цивільній справі в суді й тільки з моменту відкриття провадження у справі набуває цивільно-процесуального характеру як складова позову [439, с. 278].

З виникненням права на позов (у матеріальному змісті) від особи, що має право подати позов, залежить, чи здійснити його в обсязі, визначеному особою, чи не здійснити в примусовому (через суд) порядку в період строків позовної давності, установлених законом, а суд на підставі доказів приймає рішення про відкриття провадження [142, с. 152].

У справах про ВНА одержання відповіді щодо зареєстрованого місця проживання або даних з Єдиного державного демографічного реєстру (ч. 6 і 8 ст. 187 ЦПК України) [103] має формальний характер і необхідне для встановлення адреси надсилання судової кореспонденції. Відсутність зазначеної інформації не перешкоджає відкриттю провадження у справі, оскільки за загальним правилом ці справи, крім справ про необґрунтовані активи суддів і працівників апарату ВАКС, підсудні виключно цьому суду. В усіх інших категоріях цивільних справ суди не відкривають провадження до одержання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) такої фізичної особи, оскільки ця інформація може бути визначальною для визначення підсудності.

У позові про ВНА містяться дві окремі вимоги: 1) немайна вимога про визнання необґрунтованими активів; 2) майнова вимога про їх стягнення в дохід держави або їх вартості [411–414].

На стадії відкриття провадження у справі оцінку активів використовують виключно для визначення вартісного критерію у справах про ВНА: мінімальної необґрунтованості: 500 ПМПО на момент прийняття Закону № 263-IX, що перевіряють незалежно від порядку ініціювання процедури без кримінального переслідування особи або після неможливості завершення такого й максимальної необґрунтованості: 6500 НМДГ на 1-ше число року, у якому набуто актив, що перевіряє суд у разі ініціювання процедури без кримінального переслідування особи. Перевірка зазначених обставин є визначальною особливістю процедури ВНА на стадії відкриття провадження.

Зазначена оцінка, на відміну від інших справ, не впливає на розмір судового збору, що перевіряє суд на етапі відкриття провадження, оскільки позивача звільнено від його сплати. Водночас така оцінка важлива для розгляду справ по суті, адже дозволяє точно встановити розмір необґрунтованості активу.

У разі якщо позов і зібрані докази відповідають усім зазначеним вимогам, правильно визначено предмет позову й викладено предмет доказування, ВАКС відкриває провадження у справі.

Справи про ВНА є справами загального позовного провадження, про це й дату, час і місце підготовчого засідання має бути обов'язково зазначено в ухвалі про відкриття провадження у справі.

С. В. Сенік та Р. Я. Лемик зауважують, що стадії цивільного процесу вирізняються сукупністю процесуальних дій та правовідносин, об'єднаних найближчою метою [440, с. 18]

Стадії цивільного процесу досліджували у своїх працях І. В. Бенедік, С. С. Бичкова, В. М. Горшенєв, Н. І. Масленікова, П. П. Микуляк,

Г. М. Москалевич, Ю. К. Осіпов, Г. Л. Осокіна, Т. В. Сахнова, І. Ю. Татулич, Г. П. Тимченко, О. С. Ткачук.

На думку П. П. Микуляка, вирізняють такі стадії розгляду справ загального позовного провадження: відкриття провадження в цивільній справі, підготовка цивільної справи до судового розгляду, урегулювання спору за участю судді, розгляд справи по суті [441, с. 50].

Відкриття провадження, як і підготовче провадження, є обов'язковими стадіями цивільного процесу.

На стадії відкриття провадження в справі відбувається формалізація спірного питання: фіксують висловлене позивачем припущення про порушення його права – намір звернутися до суду стає дійсністю; спір стає справою, тобто суд приймає позов як такий, що підлягає розгляду; виникають відносини лише між судом і позивачем; суд здійснює попередній загальний аналіз позову в контексті належності до цивільної судової юрисдикції; не встановлюють позицію інших учасників, немає обговорення та дискусії, не проводять судові засідання; щойно суд з'ясовує предмет і підстави позову, слід переходити до інших способів організації процесуальної діяльності – підготовчого засідання тощо [442, с. 79].

Поширювальна інтерпретація процесуальних вимог до позовної заяви порушує принцип правової визначеності щодо очікування на відповідні дії з боку суду в разі додержання чи недодержання тих вимог, які чітко встановлено в процесуальному законодавстві [443, с. 69].

Для якомога повнішого усвідомлення ролі стадії відкриття провадження у справах про ВНА необхідно розглянути практику ВАКС. У справі № 991/3401/21 суд визнав подані матеріали достатніми для відкриття провадження у справі [396]. У справах № 991/366/22, № 991/3346/23, № 991/4164/23, № 991/2175/23, № 991/6770/23 суд зауважив, що подана позовна заява формально відповідає вимогам закону (ст. 175, 177 ЦПК України) [77; 308; 344; 345; 399; 444–446]. Обґрунтування щодо відсутності підстав для відмови у відкритті провадження, передбачених ст. 185, 186 ЦПК

України, містяться в ухвалах у справі № 991/3608/21, № 991/1786/22, № 991/2396/22, № 991/2175/23, № 991/5169/23, № 991/6770/23 [397–399; 447–449].

Отже, у справах про ВНА для прийняття судом рішення про відкриття провадження суд акцентує увагу на необхідних елементах предмета доказування, проте вони мають бути передусім формально наведені позивачем, а не доведені на підставі стандарту доказування «переваги доказів», як під час прийняття рішення по суті.

Згідно з результатами проаналізованої судової практики, колегії суддів ВАКС жодного разу не відмовили у відкритті провадження на підставі ч. 1 ст. 186 ЦПК України й не повернули позовну заяву прокурора, хоча у справах № 991/1786/22 [451] і № 991/5169/23 [452] залишено позовну заяву без руху.

Досліджували стадію підготовчого провадження Н. Л. Бондаренко-Зелінська, О. В. Дем'янова, Д. Д. Луспеник, В. І. Тertiшніков. На думку О. В. Дем'янової, підготовче провадження оптимізує структуру судового розгляду шляхом вчинення необхідних дій попереднього, завчасного характеру: призначення експертизи, витребування доказів, забезпечення виклику свідків, надання судових доручень тощо, що дає змогу вдосконалити процес й уникнути тяганини [442, с. 80].

Насамперед має бути прийнято рішення про необхідність певного доказу, далі – визначено порядок його залучення і вже на етапі розгляду справи по суті дослідження його змісту та використання його в мотивуванні рішення суду.

Підготовче провадження як стадія починається не пізніше ніж через тридцять днів з дня відкриття та закінчується закриттям підготовчого засідання не пізніше ніж через шістдесят днів після відкриття (ч. 2 та 3 ст. 189, ч. 1 ст. 196 ЦПК України). Мета підготовчого провадження, основною формою [450, с. 76] якого є підготовче засідання – з'ясувати

можливість урегулювання спору до розгляду справи по суті або забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду справи по суті.

Усі справи про ВНА розглядають з обов'язковим проведенням підготовчого засідання. Під час підготовчого провадження надсилаються копії ухвали про відкриття провадження у справі, копії позовної заяви та доданих до них документів, відповідачі подають відзив та/або зустрічний позов (його також можуть подати треті особи із самостійними вимогами, про що йшлося в попередніх розділах дисертації), треті особи, що не заявляють самостійних вимог пояснення щодо позову або відзиву, позивач – відповідь на відзив, відповідач – заперечення на відповідь на відзив. У справах про ВНА складно уявити ситуацію пред'явлення зустрічного позову відповідачем до держави в особі прокурора.

З огляду на результати аналізу судової практики та наукової доктрини, завданнями підготовчого засідання у справах ВНА можуть бути: 1) остаточне визначення предмета спору, у разі необхідності уточнення позовних вимог (у справі № 991/9734/23 прокурор використав це право [18; 341]) і характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; 2) роз'яснення учасникам справи, які обставини належать до предмета доказування, які докази мають бути подані певним учасником справи; 3) з'ясування, чи надали сторони докази, на які вони посилаються в позові й відзиві, а також докази, витребувані судом, чи причини їх неподання; 4) вирішення питання про проведення огляду письмових, речових та електронних доказів у місці їх знаходження і про витребування додаткових доказів, визначення строків їх подання, вирішення питання про забезпечення доказів (до закінчення підготовчого); 5) вирішення питання про призначення експертизи, виклик у судові засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста (фактично це питання ще не вирішували); 6) за клопотанням учасників справи вирішення питання про забезпечення позову, про зустрічне забезпечення (здійснюють переважно на етапі відкриття провадження); 7) вирішення заяв і клопотань учасників справи;

8) направлення судових доручень; 9) встановлення строків для подання відповіді на відзив і заперечення, а також пояснень третіми особами й відповіді учасників справи на такі пояснення; 10) встановлення порядку з'ясування обставин у справі та дослідження доказів під час розгляду справи (визначення обставин справи, які підлягають встановленню, зібрання відповідних доказів), а саме: з'ясувати обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень; дослідити письмові докази, надані учасниками справи; допитати свідків і, за необхідності, допитати відповідачів та третіх осіб як свідків; 11) вирішення відводів; 12) з'ясування розміру заявлених сторонами судових витрат.

У справі № 991/6770/23 відмовлено в закритті провадження у справі у зв'язку з тим, що відсутність спору може бути встановлено лише на етапі розгляду справи по суті [453] і через те, що між сторонами продовжує бути наявний спір [310]. Нині складно відповісти на питання, чи є в цій категорії справ необхідність інших дій для забезпечення правильного та своєчасного розгляду справи по суті.

Крім цього, до закінчення підготовчого засідання: 1) позивач має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви; 2) суд має право за клопотанням позивача залучити до участі в ній співвідповідача або замінити первісного відповідача належним відповідачем; 3) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу, а треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, – на стороні позивача або відповідача; 4) заява про виклик свідка має бути подана до або під час підготовчого судового засідання; 5) об'єднання справ в одне провадження допускається до початку підготовчого засідання (малоймовірно у справах про ВНА).

Підготовче засідання проводять за загальними правилами, встановленими для розгляду справи по суті, і надає можливість не тільки розв'язати проблеми, пов'язані з наданням доказів у разі, коли їх подання є

ускладненим або неможливим, а й визначити суду порядок розгляду справи, дослідження письмових доказів і допиту свідків у розумні строки.

За практикою ВАКС, у підготовчих засіданнях у справах ВНА суд здійснює прийняття рішень про виклик свідків, витребування доказів і встановлює порядок з'ясування обставин у справі та порядок дослідження доказів [333–342], а також у справі № 991/5169/23 вирішено питання про призначення експертизи [340] та у справі № 991/6770/23 залучено третю особу, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору [310].

Загалом ВАКС дотримується вимог щодо подання доказів позивачем разом з позовом, відповідачем разом з відзивом, а також заявлення про неможливість їх одержання в цих процесуальних документах. У справі № 911/3346/23 Ап ВАКС відмовила в прийнятті доказів, долучених позивачем до апеляційної скарги на підставі ч. 3 ст. 367 ЦПК України [73]. У справі № 991/9734/23 суд не взяв до уваги розписку, на яку посилався один з відповідачів і свідок у своїх показаннях через те, що відповідачем їх не було долучено в матеріали справи разом з відзивом у строк, визначений судом (фактично цей доказ направив свідок) [18]. Однак у справі № 991/2175/23 поновив строк на подання заяви про витребування, яку не було подано разом з відзивом на позов, і витребував необхідну інформацію [400].

У зазначеній стадії має бути максимально виконано її завдання, що своєю чергою призведе до реалізації мети стадії судового розгляду цивільної справи й попередить порушення прав осіб, які беруть участь у справі [454, с. 71–76].

За результатами аналізу судової практики, у справах про ВНА колегії ВАКС на стадії підготовчого провадження жодного разу не постановили ухвали про залишення позовної заяви без розгляду або про закриття провадження у справі, а також ухвалення судового рішення у випадку визнання позову відповідачем або укладення мирової угоди (ст. ст. 200, 206,

207 ЦПК України) [103], яке за загальним правилом можливе й під час підготовчого засідання.

Попри встановлену в ч. 1 ст. 57 ЦПК України заборону укладення цих угод у справах про ВНА, в Україні необхідно запровадити можливість укладення мирових угод не лише у відкритому судовому провадженні, а й до подання позову.

У світовій практиці інститут укладення мирових угод є ефективним заходом повернення незаконних активів (повернуто 74 %) [455, с. 28, 44, 58, 61, 64; 456; 457, с. 44].

Конфіскаційне провадження у справі VimpelCom Limited, керівництво якої надало 114 млн доларів колишньому державному службовцю Узбекистану за доступ до телекомунікаційного ринку, завершилася мировими угодами у Франції, Нідерландах, Швейцарії, Великій Британії та США й адміністративним примусовим позовом у Норвегії, за якими ця компанія сплатила кримінальний штраф у розмірі понад 230 млн доларів, зокрема 40 млн доларів конфіскації [35, с. 478]. У Бразилії, Франції та Великій Британії тексти мирових угод опубліковано на загальнодоступних вебсайтах [456, с. 6–7]. Водночас в Ірландії мирові угоди мають конфіденційний характер і можуть бути укладені як до подання позову, так і на стадії судового розгляду [457, с. 33].

У січні 2019 року у Великій Британії було видано наказ про розкриття непояснених активів, що належать Мансуну Махмуду Хуссейну, причетному до злочинної організації. У серпні 2020 року він погодився передати 45 об'єктів власності й інших активів на суму майже 10 млн фунтів стерлінгів на користь держави [61; 213]. Представник Національного агентства боротьби зі злочинністю Великої Британії пояснив недоцільність кримінального переслідування цієї особи тим, що угода «не тільки відповідає їх оперативним завданням, а й надає можливість слідчим і юридичній групі здійснювати ведення інших справ» [213]. Отже, у Великій Британії укладення мирової угоди є звичайною практикою [458].

У законі Вірменії від 16 квітня 2020 року про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів також передбачено право укласти мирову угоду, сума стягнення в якій не може бути меншою ніж 75 % вартості активів [180].

Слід зазначити, що в Україні в цивільних справах за загальним правилом суд лише перевіряє відповідність мирової угоди встановленим у законі вимогам без розгляду по суті обставин справи (з'ясування предмета доказування).

З огляду на іноземний досвід, зокрема Ірландії та Великої Британії, а також висновки попередніх досліджень [459, с. 41], у справах про ВНА необхідно розглянути можливість внесення змін до законодавства, дозволивши укладення мирової угоди не лише на стадії судового розгляду, а й безпосередньо між прокурором і потенційним відповідачем на етапі прийняття рішення про подання позову до суду, що дало б змогу значно зменшити навантаження на прокурора та суддів щодо підготовки й розгляду справи, а також пришвидшити стягнення необґрунтованих активів у дохід держави.

У разі укладення мирової угоди потрібно передбачити, що до особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не будуть застосовувати інші правові наслідки, зокрема у вигляді припинення її повноважень. Водночас дані щодо уповноваженої особи, з якою укладено мирову угоду, мають підлягати внесенню до спеціального відкритого реєстру із зазначенням ПІБ, посади та суми стягнення в дохід держави. Зазначені відомості може бути використано, до прикладу, під час проходження конкурсів уповноваженою особою.

Також потрібно з'ясувати, чи забезпечує застосування динамічного тягара доказування дотримання прав і свобод, передбачених ЄКПЛ, чи прийнятне його застосування в інших країнах та з якого моменту й на підставі якого документа воно відбувається.

Видаються обґрунтованими висновки В. А. Кройтора про те, що нині ні в законі, ні в судовій практиці чітко не вирішено питання розподілу тягаря доказування між сторонами [436, с. 94].

Практика досудового розслідування засвідчила, що складно встановити факт вчинення злочину, пов'язати активи зі злочиним за стандартом доказування «поза розумним сумнівом» і як наслідок розпочати конфіскацію через те, що тягар доведення корупційних злочинів покладено на державу.

Перш ніж переходити до аналізу динамічного тягаря доказування, слід розглянути іноземний досвід і судову практику задля з'ясування ефективності імплементації механізмів цивільної конфіскації.

У Конвенціях ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, проти транснаціональної організованої злочинності, Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму, Резолюції 2218 (2018) визначено можливість перенесення тягаря доказування законного походження передбачуваних доходів або іншої власності на їх власника [49; 57; 460; 461].

Суди Литви не були готові засуджувати осіб за незаконне збагачення через недостатність переконливих доказів того, що майно може бути пов'язане з доходами від серйозних злочинів, а також неможливістю безумовного спростування версій сторони захисту [190].

Про зазначене свідчить незначний відсоток обвинувальних вироків у кримінальних провадженнях щодо незаконного збагачення (11 з 28, що розглядали по суті, у межах яких стягнуто 0,58 з 9,7 млн євро, тобто 6 %). Перекладання тягаря доказування у межах кримінального процесу на підозрюваного, вважає С. Бікеліс, створює сильне напруження презумпції невинуватості, праву не свідчити проти себе й іншим фундаментальним кримінально-правовим принципам. Водночас якщо не перекладати цей тягар на відповідача, криміналізація незаконного збагачення втрачає свою актуальність і сенс. Покладення ж тягаря доказування походження активів на

прокуратуру призвело б до плутанини в ролях сторін у справі. Розмір необґрунтованих активів можна встановити лише після встановлення законних доходів підсудного, який найкраще може їх підтвердити. Водночас С. Бікеліс зауважує, що перекладення тягаря доказування на особу, що набула необґрунтовані активи, є природним еволюційним процесом. Відповідно до загальних правил доказування в кримінальному провадженні, зусилля і творчість слідства у справах про незаконне збагачення має бути спрямовано на встановлення законних доходів, які фактично можуть виправдати підсудного [48].

На нашу думку, у цивільному процесі перенести тягар доказування на відповідачів логічно, оскільки саме вони можуть підтвердити набуття майна законним шляхом, ніж органи влади довести протилежне. Однак перекладення цього тягаря обвинувачених у кримінальних провадженнях є сумнівним.

У Великій Британії у справах з достатньою кількістю доказів віддають перевагу кримінальному переслідуванню [59], натомість у справах зі слабкою доказовою базою одержують від суду ордер цивільної конфіскації (Civil Recovery Orders) [61; 213; 458].

Наказ про непояснені статки (UWO) є цивільним позовом, відповідач не має права зберігати мовчання, як у кримінальному переслідуванні [61]. Однак відповідач захищений від самообвинувачення, оскільки деталі в його відповіді не можуть бути використані в кримінальному провадженні відповідно до закону «Про доходи, одержані злочинним шляхом», що діє у Великій Британії [59].

Загалом більшість конституційних судів країн, що мають цивільну конфіскацію, визнають таким, що відповідає конституційним положенням перенесення тягаря доказування з держави на особу, у разі визначення меж і підстав його застосування [176, с. 4]. У Колумбії норми Конституції захищають лише майно, набуте на законних підставах [104, с. 267; 220, с. 14] і відсутність потреби будь-яких доказів того, що власник майна вчинив

злочин [220, с. 14]. Однак Конституційний суд Італії визнав динамічний тягар неконституційним [220, с. 12].

Загалом ЄСПЛ вважає, що перенесення тягара доказування для розв'язання соціальних проблем, таких як корупція, є прийнятним [58].

Можливість перенесення тягара доказування під час подальшого цивільного провадження щодо стягнення є додатковим заходом ефективності механізму наказу про непояснені статки [462].

У ПАР на етапі конфіскації тягар доказування продовжує лежати на Національному директорі державного обвинувачення та переходить на стандарт «баланс імовірностей», що є вищим стандартом, ніж «обґрунтовані підстави вважати», але нижчим, ніж «обґрунтована підозра» або «поза розумним сумнівом» у кримінальних провадженнях. Власник повинен довести, що актив придбано за законні доходи й він не знав і не мав обґрунтованих підстав підозрювати, що майно є доходом від незаконної діяльності або є знаряддям злочину («захист невинного власника») [464].

На нашу думку, наявність цих етапів з поступовим підвищенням рівня стандартів доказування обмежують можливість ініціювати процедуру цивільної конфіскації без певного рівня доказів і є додатковою гарантією обґрунтованості припущення держави щодо незаконності активів.

В Австралії перекладення тягара доказування також застосовують для конфіскації корупційного майна, оскільки відповідач повинен спростувати презумпцію того, що відповідне майно було придбано незаконно (непотрібно доводити зв'язок зі злочином) [178]. Суть цього механізму близька до українського механізму ВНА. У справі Директор прокуратури Західної Австралії проти Gypsy Jokers Motorcycle Club Inc (2005) суддя Верховного Суду Австралії Темплтон заявив: «На мій погляд, від особи, яка стає власником значного майна законним шляхом, слід розумно очікувати, що вона зможе без особливих труднощів довести цей факт, виходячи з балансу ймовірностей» [178].

Динамічний тягар також застосовують в Ірландії [33, с. 215–216], Вірменії [180], Перу [179] і ФРН [33, с. 76].

ЄСПЛ чітко не визначає, які обставини є достатніми для зміни тягара доказування у справах цивільної конфіскації [213; 463, с. 229].

Ми поділяємо думку І. А. Боровської про те, що правило щодо первинного доказування прокурором основних елементів предмета доказування у справах ВНА створює презумпцію необґрунтованості активу, яку відповідач має спростувати [465, с. 16].

Д. Ю. Нікіфоров вважає, що тягар доказування лежить лише на відповідачі [437]. В. В. Довганич, на наше переконання, необґрунтовано стверджує, що є презумпція необґрунтованості всіх активів (без необхідності первинного доведення цього факту прокурором), також зазначала про можливість її спростування відповідачем [466, с. 441]. На нашу думку, в іншому разі ця презумпція отримає юридичне закріплення в рішенні суду.

У попередніх підрозділах, а також в інших наших роботах [117, с. 95–96] ідеться про те, що у справах про ВНА первинний обов'язок доказування є динамічним, спочатку лежить на позивачі (без цього навіть відкриття провадження у справі було б неможливим) і переходить до відповідача лише в разі достатньої доведеності фактів, які входять в предмет доказування та наданих позивачем доказів спростування необґрунтованості активів.

Слід зазначити, що ЦПК України не передбачає, яким документом і з якого моменту відповідач має спростувати зазначені факти: з моменту відкриття провадження у справі, підготовчого провадження чи під час розгляду справи по суті.

У підрозділі 1.3 цього дослідження зазначено, що в практиці ЄСПЛ сформовано принцип чіткості та ясності правових норм, яким мають відповідати норми інституту цивільної конфіскації для ефективного його застосування [58; 174; 175]. Ми поділяємо позицію І. А. Боровської, яка

акцентує на недостатній правовій визначеності норм, якими регламентована процедура ВНА [250, с. 330].

Якщо керуватися буквальним тлумаченням абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України, то тягар доказування переходить до відповідача і він, у свою чергу, має спростувати позицію позивача.

На нашу думку, нечітке визначення моменту переходу тягара доказування до відповідача може бути визнано порушенням процесуальних прав, що потребує виправлення шляхом внесення змін до абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України, а саме: перенесення тягара доказування має бути передбачено в судовому рішенні з диференціюванням часових меж витребування та забезпечення доказів за клопотаннями позивача та відповідача, що не позбавляє відповідача спростовувати докази, долучені позивачем.

Надалі після одержання витребуваних і забезпечених доказів під час підготовчого провадження суд, маючи на підставі поданих позивачем доказів достатню доведеність зв'язку активів з особою та їх необґрунтованості, перекладає тягар доказування на відповідача, якому також надає право витребувати й забезпечити докази, подати відповідні пояснення в строк, який мав для цього позивач.

3.2. Розгляд по суті цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави

У попередніх розділах дослідження цивільного судочинства у справах про ВНА з'ясовано проблемні питання, що стосуються учасників, збору доказів необґрунтованості активів, відкриття провадження та підготовчого провадження.

У стадіях відкриття та підготовчого провадження з'ясовано предмет доказування, а також аспекти застосування стандартів доказування і динамічного тягаря доказування. Водночас стандарти доказування справ про ВНА максимально повно реалізуються під час розгляду справ по суті, що є завершальною стадією розгляду цивільних справ у суді першої інстанції.

Розгляд справи по суті – це окрема стадія цивільного процесу, де вчиняють найбільшу кількість процесуальних дій [467]. Сучасну наукову доктрину цієї стадії проаналізовано лише в декількох дослідженнях.

У цій стадії визначають характер процесуальних дій суду й учасників процесу, а також порядок їх вчинення: умови, послідовність, межі та строки їх вчинення.

Процесуальною формою стадії розгляду справи по суті є судові засідання, яке В. П. Фенич тлумачить як процесуальні дії суду й учасників процесу під час розгляду справи по суті, що проводять у встановленій законом формі й послідовності [467] та з повідомленням учасників про місце, дату і час (ч. 2 ст. 211 ЦПК України), що є важливими гарантіями дотримання прав, передбачених ЄКПЛ [468]).

У розгляді справи по суті можна виокремити такі стадії: 1) відкриття розгляду справи по суті, де визначають, чи можна за такої явки учасників процесу та складу суду, а також наявних матеріалів здійснити слухання справи по суті; 2) з'ясування обставин справи й дослідження доказів у цивільній справі: допит свідків, огляд речових доказів, дослідження висновків експертів – є другою та найбільшою за обсягом частиною стадії

розгляду справи по суті; 3) судові дебати, де учасникам справи та їх представникам надають можливість виступити із заключною промовою у справі; 4) ухвалення та проголошення рішення суду (ст. ст. 258–264 ЦПК України).

В. П. Фенич акцентує на тому, що всі ці стадії судового розгляду по суті необхідно провести в одне судове засідання, завдяки чому можна забезпечити цілісне сприйняття всіх обставин справи [467]. Водночас ЦПК України не містить обмежень щодо кількості судових засідань у справі. Єдиним обмеженням є проведення розгляду справи по суті в тридцятиденний строк [103].

І. С. Ярошенко надає визначення ускладнень судового розгляду справи по суті – це обставини, які унеможливають подальший її судовий розгляд і зумовлюють потребу перенесення судового засідання на визначений судом строк [469, с. 128].

На нашу думку, можливі такі форми ускладнень: 1) тимчасове зупинення провадження у справі: відкладення розгляду, оголошення перерви (необхідність подання нових доказів суду), продовження підготовчого засідання та/або строків на вчинення процесуальних дій, а також зупинення провадження по справі; 2) унеможливлення ухвалення рішення суду у справі по суті: закриття провадження у справі (у зв'язку з обставинами, які підтверджують неправомірність порушення процесу або неправомірність подальшого розгляду справи, що позбавляє права на повторне звернення до суду, ст. ст. 255, 256 ЦПК України) і залишення заяви без розгляду (не позбавляє права на повторне звернення до суду, ст. 257 ЦПК України).

У справах ВНА здійснювали відкладення розгляду, оголошення перерви, продовження підготовчого засідання та/або строків на вчинення процесуальних дій, натомість рішень про зупинення, закриття провадження чи залишення заяви без розгляду судом не постановляли [14–19; 22; 54; 62–77].

У цьому підрозділі для розкриття стадії судового розгляду по суті у справах про ВНА необхідно з'ясувати її особливості й надати відповідь на такі питання: 1) чи відповідає застосування стандарту доказування «переваги доказів» і динамічного тягаря доказування забезпеченню прав людини; 2) особливості застосування норм матеріального або процесуального права та їх відповідність вимогам ЄСПЛ; 3) чи варто передбачити підстави для зупинення провадження в разі виявлення нових необґрунтованих активів, які окремо або разом з первинним активом будуть предметом кримінального правопорушення «Незаконне збагачення»; 4) чи підлягає стягненню весь актив або його частина, чи вартість частини в разі, коли актив частково набуто за необґрунтовані доходи в розрізі тесту на пропорційність ЄСПЛ; 5) з'ясувати процесуальні наслідки цього інституту; 6) чи має суд ураховувати видатки для визначення різниці між вартістю активів і законними доходами особи; 7) чи є мінімальна необґрунтованість активу фільтром не лише для звернення до суду, а й для можливості задоволення позову.

У попередньому підрозділі зазначено, що предмет доказування оцінює суд на кожному етапі проходження справи про ВНА. Водночас лише на етапі розгляду справи по суті елементи предмета доказування та сукупність доказів у справах про ВНА аналізують на підставі стандарту доказування «переваги доказів» (більшої переконливості [73]). Аналогічний стандарт застосовують у США [35, с. 426]. В Австралії, Великій Британії та Ірландії використовують стандарт доказування «баланс імовірностей», що є тотожним стандарту «переваги доказів».

Цивільна справа має бути вирішена з огляду на «баланс імовірностей», тобто чи є імовірність того, що вимога цього заявника на підставі наданих доказів, а також правдивості тверджень заявника заслуговує довіри. Стандарти доказування тісно пов'язані з обов'язком доказування, що є врегульованою в процесуальному та матеріальному законодавстві мірою належної поведінки особи, яка бере участь у судовому процесі, зі збирання та

надання доказів для підтвердження свого суб'єктивного права, що має на меті усунення невизначеності, яка виникає в правовідносинах у разі неможливості достовірно з'ясувати обставини, що мають значення для справи [91].

У науковій доктрині обов'язок доказування є необхідністю здійснення комплексу дій з доказування, яку визначають не вільним розсудом суб'єкта доказування, а загрозою настання несприятливих наслідків у разі їх невиконання [471, с. 143]. Він тісно пов'язаний із забезпеченням принципу змагальності: здебільшого протилежна сторона має право спростувати відомості, надані іншою стороною.

На нашу думку, висновок В. А. Кройтора щодо наявності обов'язку доказування лише у відповідача через презумпцію необґрунтованості активів є не цілком правильним [436, с. 98].

У попередньому розділі й інших наших працях зазначено, що первинний обов'язок доказування лежить на позивачі, і лише в разі достатньої доведеності необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою тягар перекладається на відповідача, який має спростувати відомості, надані позивачем [117, с. 96]. Несприятливим наслідком невиконання обов'язку з доказування для позивача є залишення позовної заяви без розгляду або відмова в задоволенні позову, для відповідача – повне або часткове його задоволення.

З обов'язком доказування сторін також пов'язана необхідність виконання судом «фільтрації» доказів, тобто їх перевірки на відповідність певним вимогам, таким як належність, допустимість, достовірність, достатність доказів [347].

У змагальному процесі надзвичайно складно встановити об'єктивну істину, суд змушений вдаватися до певних конструкцій та припущень, навіть спрощень, які пов'язували б між собою окремі факти в цілісну картину [472]. Тобто йдеться про певні стандарти і правила.

Вивчали проблемні питання стандартів доказування вітчизняні вчені: І. О. Бут, В. П. Вапнярчук, І. В. Гловюк, В. Г. Крет, Д. Д. Луспеник, Т. В. Огнев'юк, Ю. І. Полюк, Ю. Ю. Рябченко, Л. О. Самілик, А. С. Степаненко, Х. Р. Слюсарчук, І. Є. Томаров, а також зарубіжні науковці: С. Бікеліс, Т. Гринберг, К. Кінг, М. Коллінз, М. Моралес, Л. Музіла, Дж. П. Руй, Дж. Сімсар.

У сучасній науковій доктрині наявні такі поняття стандарту доказування: 1) це той ступінь достовірності наданих стороною доказів, за яких суд має визнати тягар доведення знятим, а фактичну обставину – доведеною [474]; 2) це певний об'єктивний критерій, на підставі якого суд оцінює докази для встановлення фактів справи [472], або критерій оцінки доказів [475, с. 15]; 3) це кількість доказів, представлених перед судом, перш ніж можна сказати, що факт існує чи не існує і стосується він обов'язку особи, відповідальної за доведення справи [476]; 4) це правила, якими визначають якісний та кількісний складник доказування, достатній для формування переконання суду за результатами оцінки доказів і винесення судових рішень у цивільному судочинстві [472; 477].

У судовій практиці стандарти доказування – це спеціальні правила, якими суд має керуватися під час вирішення справи [91] та є важливим елементом змагальності процесу. На нашу думку, теоретичну дефініцію стандарту доказування потрібно формувати саме через систему правил оцінки доказів судом у взаємозв'язку з принципами достовірності, допустимості й належності.

Спеціальні правила стандарту доказування дають змогу оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй позиції, що надає оцінці доказів алгоритмізованості й обґрунтованості [385].

В умовах сьогодення в Україні є три основні стандарти доказування: 1) «баланс імовірностей» або «перевага доказів» – застосовують переважно в цивільних і господарських справах, передбачають мінімізацію суб'єктивних

чинників (докази оцінюють за внутрішнім переконанням, але за чіткими правилами) [473]; 2) «наявність чітких і переконливих доказів» – вищий стандарт доказування, ніж «перевага доказів», можуть застосовувати як у цивільних, так і в кримінальних справах, наприклад, для обґрунтування обшуку, проте такий квазістандарт лише ускладнює доказування в цивільних справах [478]; 3) «поза розумним сумнівом» – є єдина версія, якою незацікавлена людина може пояснити факти, встановлені в суді, що застосовують лише в кримінальних провадженнях [479; 480], а також в адміністративних справах [481].

Саме така система стандартів наявна в США. У Великій Британії немає проміжного стандарту «наявність чітких і переконливих доказів» [474]. Необхідність використання стандартів оцінки доказів (standard of proof) вперше постала в країнах системи загального права.

Для повного усвідомлення ролі стандартів доказування в кримінальних і цивільних справах слід розглянути наукову доктрину й досвід іноземних держав, а також практики ЄСПЛ, Верховного Суду та ВАКС.

Держави для вдосконалення конфіскації незаконних активів створили законодавство, яке передбачає необхідність доводити незаконне походження майна за стандартом доказування «переваги доказів».

Зокрема, в Ірландії застосовують стандарт «баланс імовірностей» або розумні підстави для підозри, що особа володіє майном, отриманим прямо або опосередковано внаслідок злочинної діяльності, і спростовується через зворотний (динамічний) тягар, який вимагає від респондента засвідчити легітимність власності [33, с. 215–216]. На переконання М. Галланта, «значно легше довести факти та право відповідно до цивільного стандарту балансу ймовірностей, ніж довести те саме «поза розумним сумнівом» [482, с. 15].

Суди Ірландії встановили, що в процедурі із застосування цього стандарту: 1) не було несправедливого перекладення тягаря доказування, оскільки відповідачі мали можливість спростувати припущення про незаконне походження активів; 2) не порушено принцип заборони

самообвинувачення, оскільки матеріали, надані в такому процесі, не використовують у кримінальному процесі; 3) не порушує право власності, адже держава має законний інтерес у вилученні незаконних активів, одержаних злочинним шляхом [33, с. 220–221].

ЄСПЛ визнав, що доказ балансу ймовірностей або високої ймовірності незаконного походження майна, поєднаний з нездатністю власника довести протилежне, достатній для завдань перевірки пропорційності згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 та конфіскації такого майна [483].

Також ЄСПЛ визначає, що під час застосування «балансу ймовірностей» немає необхідності, щоб суддя мав бути цілком переконаний в істинності кожного фактичного твердження заявника, для висновку достатньо того, що вимога цього заявника є достовірною [484; 485].

Основні аргументи на користь використання цивільного процесу та його стандартів доказування в протидії злочинності М. Коллінз і К. Кінг зводять до: нижчого рівня стандартів доказування – «баланс ймовірностей»; відсутності встановлення вини окремої особи; ефективність і швидкість цивільного процесу; позбавлення злочинності фінансових стимулів; виконання профілактичної, відновлювальної та стримувальної функції; сприяння виявленню та засудженню винної особи [486].

Для порівняння в господарському процесі діє стандарт доказування «ймовірності доказів» (ст. 79 ГПК України [346]), що планують упровадити в усіх категоріях цивільних справ [487]. У цьому стандарті є необхідним не просто надати достатньо доказів для підтвердження обставин, а надати їх саме ту кількість, що зможе переважити доводи протилежної сторони процесу [91].

Стандарт доказування «ймовірності доказів» є близьким до стандарту «переваги доказів» у справах про ВНА та щодо підсанкційних осіб, що містяться в ч. 4 ст. 89 ЦПК України [103] і ст. 283-1 КАС України [488] відповідно, за яким суд виносить рішення на підставі сукупності доказів однієї зі сторін, яка є переконливішою.

Стандарт «вірогідність доказів» найбільше відповідає принципу змагальності в господарському [489] та цивільному судочинствах [490–493]. Висновок про існування стверджуваної обставини, з огляду на подані докази, видається імовірнішим, ніж протилежний [492–499].

Учені І. О. Самілик і Т. В. Огнев'юк стверджують, що стандарт «переваги (переконливості) доказів» також застосовують під час розгляду заяв про забезпечення позову [347]. Отже, упровадження цього стандарту в цивільному процесі не є новелою.

ВАКС й Апеляційна палата ВАКС також використовують зазначені висновки Верховного Суду під час мотивування рішень у справах про ВНА і вказують на те, що застосування цього стандарту передбачає доказування основних елементів предмета доказування [14–17].

За стандартом «переваги доказів» суд, зважуючи (зіставляючи) сукупність доказів сторін, вирішує, яка з протилежних версій видається переконливішою (правдоподібною) і такою, що заслуговує на довіру [14; 15; 18; 69]. Тобто необхідним є не просто надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати їх саме ту кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу [16]. Тягар доведення факту вважають виконаним, якщо на підставі поданих доказів можна дійти висновку, що факт швидше відбувся, ніж ні [14; 68; 288]. Для сукупності доказів, тобто для всієї доказової бази у справі, встановлено такі критерії, як достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності, що відповідає стандарту більшої переконливості [309].

У справах про ВНА не відбувається наближення стандарту «переваги доказів» до кримінального стандарту «поза розумним сумнівом», що допускала І. О. Бут [472].

І. О. Самілик і Т. В. Огнев'юк виокремлюють такі ознаки стандарту «баланс імовірностей»: виникає на підставі встановлення «імовірності», тобто про впевненість чи безсумнівність доведення факту тут не йдеться; сукупності доказів повинно бути достатньо для визнання факту доведеним (у

разі надання рівної якості та кількості доказів у позові має бути відмовлено); докази повинні мати якісні ознаки, такі як достовірність, належність і допустимість; застосовують за умови забезпечення сторонам можливості реалізації прав у сфері доказової діяльності, залежить від способів і методів їх процесуального використання [473].

Отже, в умовах сьогодення в господарському процесі у справах про ВНА та про санкції на суд покладено обов'язок обґрунтувати застосування відповідного стандарту доказування, а не лише оцінювати докази й обставини справи, про які стверджує одна зі сторін, з огляду на їх імовірність або переконливість. Водночас ця переконливість (перевага) для встановлення факту має бути мінімальною (50+1 % або навіть 50,0001 %).

У справах № 991/4164/23 та № 991/9734/23 на підставі зазначеного стандарту визнано сумнівними факти укладення договору позики, отримані кошти за яким начебто використано для придбання необґрунтованого активу [18; 75].

Щодо відповідності механізму ВНА вимогам ЄКПЛ ми поділяємо думку В. А. Кройтора про те, що ефективне застосування цього інституту є можливим за умови відповідності міжнародним договорам і практиці ЄСПЛ [500, с. 20].

У трьох із чотирьох справ: «Гогітідзе проти Грузії» [58], «Аркурі проти Італії» [128], «Батлер проти Сполученого Королівства» [129] – щодо конфіскації без обвинувального вироку особи, що розглядав ЄСПЛ і у яких визнано відсутність порушень прав людини, зокрема права власності на майно у світлі принципу пропорційності, встановлено зв'язок майна із серйозними злочинами.

З огляду на наші попередні дослідження [117, с. 96] і рішення ЄСПЛ у зазначених справах і справах «Дімітрові проти Болгарії» [130], «Тодоров та інші проти Болгарії» [197] нині в ЄСПЛ не розглянуто скарг на застосування механізмів цивільної конфіскації на підставі стандарту доказування «переваги доказів», схожих на український інститут ВНА, і не визначено

обставини, необхідні для застосування полегшеного стандарту доказування та перенесення тягаря доказування на відповідача.

На нашу думку, попри застосування стандарту доказування «переваги доказів» у справах про ВНА, що мають не лише приватно-правовий, а й публічно-правовий характер (держава застосовує примус, законно втручаючись у право на приватність і зазначаючи, що активи особи мають незаконне походження), він не порушує право на справедливий суд, а навпаки – надає рівні з державою можливості, оскільки дає змогу особі якомога повніше захистити права, переконавши суд у законності своїх активів.

Також, з огляду на попередні наші дослідження [10, с. 31], можна дійти таких висновків: український механізм ВНА не буде порушувати права людини за умов: 1) дотримання зазначених вище вимог; 2) якщо особа не буде нести додатковий («індивідуальний і надмірний») тягар у випадку збереження розумного балансу між суспільним інтересом і захистом права власності.

Нині порядок застосування норм матеріального права передбачено в ст. 10 ЦПК України в чинній редакції [103]. У науковій доктрині норми цивільного процесуального права утворюють послідовну систему правил, що забезпечують повне й усебічне дослідження справи, своєю чергою є необхідною передумовою правильного вирішення спору [142, с. 173].

На відміну від редакції, що діяла до 15 грудня 2017 року, чинна редакція ЦПК України в ч. 2 ст. 264 містить пряму заборону суду вийти за межі позовних вимог [103].

У справі № 991/366/22 прокурор заявив вимоги про стягнення частини вартості необґрунтованих активів (прокурор зменшив необґрунтованість активу на розмір різниці між законними доходами й витратами за весь наявний період), які суд задовольнив частково: стягнуто лише частину вартості необґрунтованого активу в межах заявлених вимог прокурора, хоча встановлено, що весь актив (квартиру) набуто за необґрунтовані доходи [14].

У справі «Остін проти Сполучених Штатів» Верховний суд США застосував восьму поправку до Конституції США, що забороняє уряду накладати надмірні штрафи, до цивільних справ про конфіскацію, яка має обмежуватися майном, що є «пропорційним» до вчиненого злочину [35, с. 435–436]. У справі «Сполучені Штати проти Баджакаджяна» Верховний суд США визнав неконституційною конфіскацію 347 000 доларів США, прихованих від митного контролю через непропорційність тяжкості правопорушення. Однак донині в США немає судового рішення, що дозволяє визначити пропорційність у такому разі [33, с. 26].

Водночас, відповідно до законодавства США, якщо будинок, придбаний за кошти, отримані від наркотиків, зростає в ціні на 100 відсотків за десять років, весь будинок підлягає конфіскації [35, с. 429–431].

Хоча ст. 11 ЦПК України і містить загальні вимоги щодо дотримання принципу пропорційності, однак у ст. 16 ЦК України та ст. 292 ЦПК України не передбачено, чи підлягає стягненню в дохід держави весь актив або його частина, якщо його частково набуто за законні доходи, а частково – за необґрунтовані, а також не визначено такого способу захисту, як стягнення частини необґрунтованого активу або вартості такої частини.

На нашу думку, з огляду на висновки попередніх досліджень [56, с. 58], має бути застосовано принцип пропорційності.

Водночас, за умови його застосування, у власності особи залишиться актив, який вона не могла набути, якби не використала незаконні доходи.

І. А. Боровська за результатами аналізу практики ЄСПЛ визначає такі складові застосування принципу пропорційності: 1) законність обмеження; 2) правомірність (легітимність) мети такого втручання; 3) необхідність обмеження, що має бути пропорційним його меті та відповідати їй; 4) наявність законодавчо визначених меж, відповідно до яких «повинен забезпечуватися певний рівень юридичного захисту проти свавільного втручання з боку державних органів» [249, с. 141].

У судовій практиці в змагальному процесі на підставі аргументів сторін суд має встановити, який саме спосіб захисту буде пропорційним до легітимної мети його застосування: (1) стягнути актив чи (2) стягнути його вартість (грошові кошти) [15].

У попередніх розділах і попередніх працях [53, с. 131] частково висвітлено необхідність внесення змін до норм ст. 16 ЦК України та ст. 292 ЦПК України щодо визначення способу захисту стягнення вартості необґрунтованих активів.

Судова колегія АП ВАКС вважає, що немає необхідності вносити зміни до законодавства, стягнення вартості необґрунтованих активів є можливим [15].

Рекомендації щодо того, що слід стягувати лише незаконно одержану частину активів, містяться в ч. 4 ст. 12 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності [461].

За висновками ЄСПЛ, цивільну конфіскацію, якою є український механізм ВНА, слід кваліфікувати як контроль за користуванням майном у розумінні другого абзацу ст. 1 Протоколу № 1 [31], вона буде цілком сумісною в разі дотримання трьох найважливіших елементів: заходи слід призначати згідно із законом, вони мають переслідувати законну мету та бути пропорційними [42].

На нашу думку, інститут контролю за майном має супроводжуватися ефективними процесуальними гарантіями, визначеними ЄСПЛ, для особи, у права якої відбувається втручання: права на змагальність [501]; права знати й коментувати всі докази, подані для впливу на рішення суду [502]; права мати достатній час для ознайомлення з доказами в суді [503]; права надавати докази [504].

Інше практичне питання стосується можливості стягнути вартість необґрунтованого активу або його частини, коли на актив можливо звернути стягнення.

За буквального тлумачення закону такої можливості немає. Водночас застосування логічних законів і принципу пропорційності дають змогу стягнути вартість активу або частину його вартості.

ВАКС в ухвалі у справі № 991/4898/23 визначив, що в ЦПК України передбачено чотири можливі наслідки визнання активів необґрунтованими (залежно від рішення суду по суті спору): 1) стягнення активу в дохід держави повністю; 2) стягнення частини активу в дохід держави або вартості такої частини (за буквального тлумачення такої можливості немає); 3) сплата вартості активів; 4) стягнення інших активів відповідача, які відповідають вартості необґрунтованих активів [415]. В ухвалі у справі № 991/6770/23 ВАКС також вказав на можливість стягнути вартість активу [419].

Неправильно обраний спосіб захисту зумовлює прийняття рішення про відмову в задоволенні позову незалежно від інших встановлених судом обставин [505].

Критерії сумісності заходу втручання в право на мирне володіння майном із гарантіями ст. 1 Першого протоколу до Конвенції передбачено в рішеннях ЄСПЛ, зокрема в разі боротьби з корупцією, що відповідає законним загальним інтересам: 1) чи ґрунтувалося таке втручання на національному законі; 2) чи переслідувало легітимну мету, що впливає зі змісту цієї статті; 3) чи є відповідний захід пропорційним (співмірним [506]) легітимній меті втручання у право: втручання держави у право власності повинно мати нормативну основу в національному законодавстві, яке є доступним для заінтересованих осіб, чітким, а наслідки його застосування – передбачуваними; якщо можливість втручання у право власності передбачена законом, легітимна мета такого втручання може полягати в контролі за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або в забезпеченні сплати податків, інших зборів або штрафів; 4) за втручання в право власності має бути встановлено справедливий баланс між інтересами суспільства, пов'язаними із цим втручанням, й інтересами особи, яка зазнає втручання в її право власності [507–516; 517, с. 14].

Порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції ЄСПЛ констатує, якщо принаймні один із зазначених критеріїв не буде дотримано. І навпаки: встановлюють відсутність такого порушення, якщо дотримано всі критерії.

Зазначеними критеріями користується і Верховний Суд у справах про витребування майна з чужого незаконного володіння [518–521] та АП ВАКС у разі звернення застави в дохід держави [522; 523].

ВАКС та Апеляційна палата ВАКС зауважують, що ВНА має відповідати таким критеріям: 1) мати легітимну мету під час його застосування; 2) бути належним, тобто справді придатним для захисту інтересу держави; 3) бути пропорційним до порушеного права (інтересу держави) і справедливо його відновлювати, тобто спосіб захисту має бути співмірним (має відповідати), не виходити за межі розумної необхідності її досягнення та не накладати надмірний тягар на відповідача. Водночас не слід керуватися буквальним тлумаченням норми ст. 290 ЦПК України про те, що в разі визнання необґрунтованим активу саме його (а не його вартість) має бути стягнуто в дохід держави [15].

На відміну від витребування майна в добросовісного набувача, якому має бути надано обґрунтовану компенсацію чи інший вид належного відшкодування у зв'язку з позбавленням права на майно для додержання справедливого балансу інтересів [524–526], у справах ВНА особі не потрібно надавати відшкодування, оскільки вона володіє активом, який не могла набути на законних підставах.

У справах про витребування майна з чужого незаконного володіння для визначення законності стягнення майна мають значення обставини, за яких майно було набуто у власність, поведінка особи [527; 528].

Дотримуючись необхідності не порушувати право особи на мирне володіння майном, колегії ВАКС у справах № 991/3346/23, № 991/4164/23 та № 991/9734/23 стягнули лише вартість необґрунтованої частини активу [18; 72; 75].

Ну думку І. А. Боровської, стягнення вартості необґрунтованого активу відповідає дискреційним повноваженням суду, визначеним ч. 2 ст. 5 ЦПК України [249, с. 141–142].

На думку Д. Г. Михайленка та Ю. В. Боднарчука, пропорційність реалізується в способі захисту, що має бути зіставним (має відповідати) легітимній меті його застосування, не виходити за межі розумної необхідності її досягнення та не накладати надмірний тягар на відповідача [529].

На нашу думку, пропорційність буде досягнуто лише в разі стягнення з особи частини активу, що набуто за незаконні доходи.

Дж. П. Руй вважає, що неефективне законодавство, а саме відсутність чіткості щодо мети цивільної конфіскації та класифікації в законодавстві, може призвести до того, що цивільний захід будуть розглядати як покарання [33, с. 289].

На нашу думку, з огляду на попередні дослідження [53, с. 132], у разі стягнення частини активу, що набуто за законні доходи, особа буде нести надмірний індивідуальний тягар, що означатиме невідповідність цього механізму дотриманню прав особи, порушення принципу пропорційності та фактичне застосування покарання, тобто притягнення особи до кримінальної відповідальності, що своєю чергою вимагає підвищених стандартів доказування, відсутність можливості застосування динамічного тягаря доказування та значного ускладнення досягнення кінцевого результату такого заходу.

У законодавстві Вірменії передбачено, що конфіскують весь актив, якщо його вартість перевищує 50 млн вірменських драмів (близько 5 млн грн). Можливість стягнення частини необґрунтованого активу не визначено [180].

Колегія суддів АП ВАКС вказала на можливість стягнути первісну вартість активу, як у разі поліпшення його стану за рахунок законних доходів позивача, так і в разі погіршення стану активу [15].

Для усунення прогалини щодо можливості стягнення вартості необґрунтованого активу ст. 16 ЦК України доцільно доповнити конкретним способом захисту прав держави й суспільних інтересів, у якому передбачити дискрецію прокурора щодо вибору способу захисту: визнання необґрунтованого активу або його частини та стягнення в дохід держави такого активу або його вартості чи його частини або її вартості, а в разі неможливості звернути стягнення на такий актив – стягнути його вартість.

У законодавстві не визначено, що має відбуватися з розпочатою процедурою ВНА щодо одного активу особи, у процесі якої виявляється ще один актив, який окремо або в сукупності з активом, щодо якого розпочато процедуру ВНА, перевищує верхню межу цивільної конфіскації, оскільки становить предмет кримінального правопорушення «незаконне збагачення».

У рекомендаціях, сформованих у міжнародній практиці, визначено, що законодавство має дозволяти можливість здійснення провадження про конфіскацію одночасно з кримінальним провадженням або забороняти її [104, с. 79–80].

Слід зазначити, що механізми притягнення особи до кримінальної відповідальності та цивільної конфіскації можуть застосовувати: 1) одночасно (Грузія [58], Намібія, Болгарія – у корупційних справах [33, с. 3], Таїланд [171; 530]); 2) спочатку можуть застосовувати механізм притягнення особи до кримінальної відповідальності й у разі неможливості доведення такого до кінця, можливим є застосування інституту конфіскації без обвинувального вироку [33, с. 18–19]: лише в межах норм кримінального процесу (Бельгія, Данія відмовилася від підписання Директиви 2014/42/ЄС [6], Естонія, Іспанія, Мальта, Нідерланди, Угорщина, Хорватія, Фінляндія, Швеція [33]); як у межах норм кримінального процесу, так і цивільного процесу визначальними є підстави й порядок застосування (Греція, Італія – превентивна конфіскація як щодо засудженої особи, так і в разі неможливості засудження; у межах цивільного процесу – Латвія, Литва, Люксембург, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Федеративна Республіка Німеччина).

У Люксембурзі та ФРН у межах цивільного процесу здійснюють конфіскацію лише у справах щодо набуття майна, одержаного від організованої злочинної діяльності або тероризму; лише в межах норм цивільного процесу (Кенія [179], Болгарія, крім корупційних справ [34], Україна).

Також необхідно визначити, чи потрібно в Україні надати прокурору право вибору застосування механізмів цивільної конфіскації або кримінального переслідування.

У США конфіскацію без судимості (NCB) може бути розпочато в будь-який час до або після висунення кримінальних звинувачень або навіть якщо кримінальне обвинувачення не висунуто. Водночас, якщо особу засуджено за вчинення злочину, то конфіскацію має бути здійснено на підставі вироку суду [33, с. 19].

У цій країні прокурори мають заявити цивільний позов про конфіскацію майна та включити його в обвинувальний акт, що дає змогу конфіскувати майно в межах цивільної процедури в разі виправдання особи або скасування обвинувального вироку апеляційним судом. Заявлення позову після ухвалення рішення в кримінальному провадженні унеможливорює ініціювання цивільної конфіскації [35, с. 426].

У США [33, с. 27], Великій Британії [458] та Вірменії [180] відповідачу та/або прокурору дозволено вимагати зупинення справи про цивільну конфіскацію за тими самими фактами до завершення кримінального провадження. Однак Закон Вірменії про цивільну конфіскацію дає змогу цивільну конфіскацію, не чекаючи результату кримінального провадження.

У разі одночасного застосування цивільної та кримінальної процедур складним є питання надання пріоритету одному із заходів [277].

Встановлення пріоритету кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в найсерйозніших справах призвело б до парадокса, оскільки обвинувачені мали б привілей бути об'єктами вкрай неефективного кримінального провадження.

У Литві органам правопорядку надано право вибору: притягати особу до кримінальної відповідальності або застосовувати цивільну конфіскацію [190]. За загальним правилом процедуру цивільної конфіскації у цій країні не може бути розпочато до завершення кримінального переслідування. Як виняток, у разі початку процедури цивільної конфіскації, повідомлення особі про підозру в межах кримінального провадження не зупиняє цивільну процедуру [97, с. 34; 189].

Н. М. Ахтирська зауважує, що цивільну процедуру мають застосовувати незалежно від вартості необґрунтованого активу [531, с. 131].

На нашу думку та з огляду на попередні дослідження [97, с. 35; 532, с. 93], прокурор має оцінити докази, у разі їх недостатності для доведення вини й факту вчинення кримінального правопорушення за стандартом доказування «поза розумним сумнівом», недоцільно розпочинати складну процедуру кримінального переслідування, а слід розпочати цивільну, у якій буде застосовано стандарт доказування «переваги доказів». Таке право прокурора обрати цивільну або кримінальну конфіскацію залежно від достатності доказів має бути закріплено в законі.

Хоча КК України передбачає, що для розрахунку вартості необґрунтованого активу з метою ініціювання кримінального провадження не враховують активи, що є предметом цивільного провадження [8], у законодавстві доцільно передбачити право прокурора просити суд зупинити цивільну справу про ВНА в разі початку досудового розслідування щодо нових необґрунтованих активів, які в сумі з активами, щодо яких ініційовано цивільний позов, будуть становити предмет кримінального правопорушення незаконного збагачення або встановлення судом перевищення верхньої межі необґрунтованості активу (понад 6500 НМДГ).

За загальним правилом під час постановлення рішення суд має розрахувати необґрунтованість активу на момент ухвалення рішення, що в разі незастосування процедури кримінального переслідування особи становить від 1 003 500,00 грн (500 розмірів ПМПО на 1 липня 2019 року, що

діяв на момент набрання чинності Законом України від 31 жовтня 2019 року № 263-IX до 6 243 250,00 грн (на 1 січня 2019 року, 6500 НМДГ, тобто 50 % [533] розміру ПМПО, необхідного для розрахунку верхньої межі необґрунтованості активу) щодо активів, набутих 2019 року, до 6 831 500,00 грн – 2020 року [534], до 7 377 500 грн – 2021 року [535], до 8 063 250 грн – 2022 року [536], до 8 723 000 грн – 2023 року [537], 9 841 000 грн – 2024 року [538].

У цьому контексті проблемним є питання визначення вартості коштів в іноземній валюті, на який момент мають встановлювати еквівалент, якщо дата набуття невідома. На нашу думку, вартість такого активу мають встановлювати на день подання позову.

Також неврегульованим є використання для розрахунку цієї різниці з метою визначення можливості подання позову лише доходів уповноваженої особи, або цієї особи та членів її сім'ї, або цієї особи, членів її сім'ї та номінального власника, яким набуто такий актив. За буквального тлумачення слід враховувати лише законні доходи уповноваженої особи [232, с. 39].

У справі № 991/366/22 суд, зауваживши, що доходи номінального власника не є визначальними, врахував доходи й наявні активи другого з подружжя відповідача [14;15].

У справі № 911/3346/23 суд перевіряв доходи позикодавця, що нібито надав позику уповноваженій особі та встановив неможливість її надання через відсутність фінансової можливості [74; 309]. У справі № 991/4164/23 суд перевіряв доходи дарувальника, що нібито подарував позику уповноваженій особі, доходи позикодавця, що надав у позику дарувальнику та встановив неможливість її надання через відсутність їх фінансової можливості [75]. У справі № 991/9734/23 доходи номінального власника не з'ясовували через те, що відповідачі не ставили під сумнів їх недостатність, однак перевіряли доходи другого з подружжя уповноваженої особи [18].

О. І. Угриновська вказує на неврегульованість порядку врахування доходів номінальних власників при розгляді справ про ВНА [539,

с. 764–765]. Варто не погодитись із зазначеною вченою, оскільки доходи номінального власника мають перевірятись судом за загальним правилами і стандартом доказування [15; 69].

Крім цього, під час розгляду справ про ВНА по суті важливо з'ясувати, чи має бути враховано витрати уповноваженої особи під час обчислення вартості необґрунтованого активу, на що не звернуто увагу І. А. Боровською у своїй праці [540, с. 618–621].

У контексті з'ясування реального фінансового становища посадовця ЄСПЛ у рішенні щодо справи *Xhoxhaj v. Albania* від 9 лютого 2021 року (заява № 15227/19) під час перевірки статків судді з'ясовували її та члена сім'ї витрати на проживання в межах змагального провадження [244]. Отже, під час перевірки прозорості статків державних посадовців ЄСПЛ акцентував на доцільності врахування витрат особи.

Для розрахунку розміру необґрунтованого активу в США використовують метод «чистої вартості» як метод непрямих доказів, що охоплює додавання витрат, що не підлягають вирахуванню, зокрема витрати на проживання [104, с. 343].

Нині в українській моделі ВНА [103] за буквального тлумачення норм витрати особи не мають враховувати під час розрахунку розміру необґрунтованого активу. Також не визначено порядок дій у разі неможливості здійснення обчислення витрат особи та який їх розмір слід обчислювати для визначення розміру необґрунтованого активу.

Д. Г. Михайленко та Ю. В. Боднарук обґрунтовують необхідність урахування витрат для розрахунку необґрунтованості активу [96].

Судова практика визначає, що витрати слід враховувати під час встановлення необґрунтованості активу: *«для обґрунтування можливості придбати відповідачем актив (активи), що є предметом позову у справах цієї категорії, не можуть враховуватися (всупереч законам логіки, арифметики) двічі: (1) фактично здійснені видатки (безповоротного характеру) на проживання та інші цілі, підтверджені документально; (2) не*

витрачені на момент придбання спірного активу грошові активи відповідача (заощадження, кошти на рахунках, вклади тощо)» [15].

У справі № 991/3346/23 суд ураховує витрати не лише для визначення необґрунтованості активу, а й фінансової можливості третьої особи надати позику уповноваженій особі [309].

У разі неможливості здійснити обчислення витрат за банківськими виписками передбачити можливість урахування необхідності трикратного розміру ПМПО як витрат на одну особу, що здійснюють на місяць, і здійснити розрахунок, з огляду на такий розмір витрат на проживання, за відповідний період [97, с. 35–36].

Слід зазначити, що судова практика обчислення необґрунтованості активу щодо вирахування доходів за весь наявний період або лише частини доходів до дати набуття (за прикладом, з 1 січня 2019 року до 1 грудня 2019 року) необґрунтованого майна й активів у декларації за попередній рік (за прикладом, у декларації за 2018 рік) пішла різними шляхами.

У справі № 991/366/22 суд першої інстанції для обчислення законних доходів номінального власника враховано доходи за весь наявний період (п. 5.11.2 рішення) [14]. Водночас для обчислення законних доходів особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, ураховано лише частину доходів з 1 січня 2019 року до 21 грудня 2019 року (дати набуття майна) й активи в декларації за попередній рік, тобто за 2018 рік, і не враховано здійснені видатки за період з 1 січня 2019 року до 21 грудня 2019 року.

Колегія суддів АП ВАКСу з цього приводу зазначила: доходи попередніх періодів у будь-якому випадку трансформуються або в (1) активи й видатки, які підлягають декларуванню наступного року (придбані об'єкти нерухомості, об'єкти незавершеного будівництва, цінне рухоме майно, цінні папери, корпоративні права, нематеріальні активи, наявні (накопичені) грошові активи, видатки, що перевищують поріг декларування), або (2) видатки чи придбане рухоме майно, які за своєю вартістю не досягають

порогу декларування. Тобто доходи всіх попередніх періодів поглинаються даними декларації за наступний звітний період або є такими, що витрачені на дрібні («допорогові») придбання. Тому задекларовані доходи різних періодів не можна додавати між собою для перевірки обґрунтованості активу за вартісним критерієм. Доходи номінального власника перевіряють за загальними для цивільного процесу правилами й стандартом доказування [15].

У справі № 991/5169/23 колегія суддів ВАКС перевірено доходи номінальних власників і позикодавця, оскільки їх нібито використано для приховування неправомірного походження майна [19].

У справах № 991/1786/22, № 991/2396/22, № 991/5169/23 та № 991/9734/23 враховано доходи з 1 січня року, у якому набуто необґрунтовані активи до дати їх набуття та активи, зазначені в декларації, поданої за період (рік) перед набуттям необґрунтованого активу [16–19; 68; 69].

Верховний Суд у справах № 991/1786/22 та № 991/2396/22 також підтвердив цю позицію ВАКС й АП ВАКС [22; 54].

У справі № 991/4898/23 під час розгляду питання про забезпечення позову враховано доходи номінального власника [415].

Також невіршеним питанням у судовій практиці є набуття двох активів у різні періоди, за кожен з яких окремо різниця між законними доходами й вартістю одного активу становить менше від нижньої межі, встановленої в абз. 2 ч. 2 ст. 290 ЦПК України [103], але сума таких різниць перевищує зазначену межу. Зазначене охоплює відповіді на такі питання: чи буде відкрито провадження у справі за позовом із такими умовами; чи будуть підстави для застосування судом норм інститут ВНА до можливо необґрунтованих активів у цьому разі.

Крім цього, важливо дати відповідь на питання: чи є нижня межа різниці між вартістю активів і законними доходами лише фільтром для звернення з позовом до суду, чи це фільтр для можливості суду ухвалити

рішення у справі про задоволення позову. Н. М. Навальнєва не акцентувала увагу на зазначеному питанні [79, с. 6].

У справі № 991/2175/23 ВАКС та АП ВАКС визначив, що ця різниця є не лише фільтром для звернення прокурором до суду, а й для можливості задоволення позову прокурора. Д. Г. Михайленко та Ю. В. Боднарчук також поділяють цю позицію [96]

Нижня межа необґрунтованості активів є гарантією невтручання держави в право власності, викладене в першому пункті статті 1 Протоколу № 1, та «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства й умовами захисту основних прав людини, що попереджає надмірні витрати на адміністрування малоцінного конфіскованого майна [70; 71].

На нашу думку, необґрунтованість активу в розмірі менше ніж 1 003 500,00 грн (500 розмірів ПМПО на 1 липня 2019 року) фактично призводить до малозначності набуття таких активів й унеможливорює застосування цього механізму до особи.

В іншому разі міг відбутися парадокс: могло бути визнано необґрунтованим актив, різниця між його вартістю та законними доходами становила б, до прикладу, 1 грн, що явно не відповідало б легітимній меті та було б непропорційним втручанням у права людини [117, с. 96].

Слід зазначити, що, попри встановлення судом наявності чи відсутності нижньої межі необґрунтованості активу, особа зазнає значного втручання в право на повагу до приватності для перевірки прозорості її статків.

У цьому контексті слушною видається позиція колегії АП ВАКС щодо непропорційного втручання в права особи в разі наявності меншої різниці між вартістю активів і законними доходами уповноваженої особи через значні дисциплінарні наслідки, зумовлені її звільненням і включенням до реєстру корупціонерів [7; 70; 71].

У такому разі через значні негативні наслідки в застосуванні цього механізму для особи доцільно було б надати право суду визначати розмір, коли можливо застосувати механізм ВНА за наявності чітких законодавчих критеріїв, наприклад, у разі встановлення необґрунтованості активу нижче від нижньої межі (наприклад, від 501 750 до 1 003 500 грн), а коли однозначно ні (менше за 501 750 грн). О.І. Угриновська вказала, що нижня межа необґрунтованості активів є невиправдано високою [539; с. 765-766]. За відсутності чіткого (правової визначеності) регулювання питання можливості ухвалення судом рішення про повне або часткове задоволення позову, саме 1 003 500 грн є нижньою межею необґрунтованості, що встановив законодавець і за досягнення якої можливо застосувати механізм ВНА.

Ми сформулювали висновок про те, що позбавлення особи всього необґрунтованого активу можливе лише в разі набуття його повністю за незаконні доходи. У разі використання частини законних доходів для придбання активу, а частини незаконних, стягненню може підлягати лише частина, набута за незаконні доходи (в іншому разі до власника фактично застосовуватимуть покарання, оскільки він буде нести індивідуальний (надмірний) тягар, що вимагатиме доказування за кримінально-правовими стандартами) [117, с. 96–97].

Крім цього, ні в ЦПК [103], ні в ЦК України [80] загалом не визначено, чи може бути стягнуто актив, якщо його надалі набув добросовісний набувач. Про цю прогалину також зауважувала І. А. Боровська [249, с. 142].

Набувач необґрунтованих активів може бути добросовісним лише за певних обставин. З поняттям добросовісного набувача тісно пов'язана «франдаторність» договору (вчиненого на шкоду кредитору), що за оплатності виявляється в певних обставинах [541]. Зазначені обставини полягають у тому, що: особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»; наявні негативні наслідки для інших осіб (для здійснення ними своїх прав бракує певних фактів та/або умов; настання цих фактів/умов безпосередньо залежить від дій іншої особи, інша особа може перебувати в

конкретних правовідносинах із цими особами, які «потерпають» від зловживання нею правом, або не перебувають); ураховується правовий статус особи /осіб; особа не вперше перебуває в цих правовідносинах, або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин [542].

Відповідно до практики Великої Палати Верховного Суду, якщо набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача та є підставою для задоволення позову про витребування в нього майна [543]; суд має враховувати наявність/відсутність обставин, які можуть свідчити про недобросовісність набувача майна [544] (частково відступлено від висновків у п. 38 постанови Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 922/3537/17 [545]).

Обставинами, що підтверджують добросовісність, можуть бути, зокрема, підстави та процедури набуття майна добросовісним набувачем, порівняльна вартість цього майна з майновим становищем особи, спрямованість волевиявлення учасників правовідносин та їх фактичні наміри щодо цього майна [546; 547].

Н. В. Білянська вказує, що правочин, на підставі, якого набуто необґрунтований актив підлягає визнанню судом недійсним. Однак як вірно зазначає вчена, суди вважають, що достатньо вимоги про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [548, с. 373–374]. Судова практика Великої Палати Верховного Суду у справах про витребування майна із чужого незаконного володіння також не вимагає визнання недійсними правочинів, на підставі яких майно вибуло із володіння власника [549].

У ст. 23 Закону Вірменії про цивільну конфіскацію передбачено, що особу не визнають добросовісним набувачем, якщо вона знала або могла знати про незаконне походження активів у момент їх набуття [180].

На нашу думку, у національному законодавстві доцільно передбачити положення, відповідно до якого суд стягує актив з особи, що його набула, яка знала або могла знати про їх необґрунтованість і це не потребує окремого визнання недійсним правочину, на підставі якого його набуто. У цьому разі суд має обов'язково з'ясувати: момент укладення договору; контрагента, з яким укладено договір (наприклад, родич боржника, пасинок боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа); ціна (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника) [541].

Висновки до розділу 3

1. Процедура визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за законодавством України передбачає такі стадії: 1) збір доказів необґрунтованості активів; 2) підготовка позову й інших процесуальних документів у разі, якщо зібраних доказів достатньо та прокурор вважає, що він фактично встановив наявність необхідних обставин предмета доказування; 3) забезпечення («замороження») позову (активів) і забезпечення доказів (застосування цих механізмів можливе як до подання позову, так і після його подання); 4) відкриття провадження у справі судом, що здійснює перевірку на прийнятність позовної заяви, а саме визначення формальної наявності обставин предмета доказування в позові та доказів, наданих позивачем; 5) підготовче провадження: відбувається остаточне наповнення справи доказами, саме на цій стадії має бути задіяно динамічний (перенесення від позивача до відповідача) тягар доказування, для закриття підготовчого засідання та призначення справи до розгляду по суті суд має ретельніше перевірити обставини предмета доказування та докази, що підтверджують ці обставини; 6) розгляд справи по суті починається з дня призначення справи до такого розгляду й завершується ухваленням рішення суду.

2. Згідно з проведеним аналізом судової практики, у цій категорії справ сторони використовують інститут витребування, інститут забезпечення доказів застосовано двічі.

3. На відміну від інших категорій справ, у заяві про забезпечення позову має бути наявна достатність даних необґрунтованості активу та його зв'язку з уповноваженою особою.

4. Для прийняття судом рішення про відкриття провадження у справі суд зважає на необхідні елементи предмета доказування в цій категорії справ, проте вони швидше мають бути наведені позивачем, ніж доведені на підставі стандарту доказування «переваги доказів», як під час прийняття рішення по суті. Відомості щодо зареєстрованого місця проживання та оцінки активу не впливають на рішення суду про відкриття провадження. Однак суд вже на стадії відкриття провадження має перевірити: мінімальну необґрунтованість активів (500 ПМПО на момент прийняття Закону № 263-IX незалежно від порядку ініціювання процедури без кримінального переслідування особи або після неможливості завершення такого) і максимальну необґрунтованість активів: 6500 НМДГ на 1-ше число року, у якому набуто актив у разі ініціювання процедури без кримінального переслідування особи, а також зв'язок активів з уповноваженою особою.

5. У справах про ВНА у зв'язку із застосуванням динамічного (перенесення) тягаря доказування ненадання позивачем доказів не лише унеможлиблює встановлення обставин предмета доказування, а й має бути підставою для залишення позовної заяви без руху і в разі неусунення недоліків, для залишення позовної заяви без розгляду на підставі п. 8 ч. 1 ст. 257 ЦПК України. В інших категоріях справ цивільного судочинства брак необхідних доказів буде підставою для відмови в задоволенні позову.

6. Нині в ЄСПЛ не розглянуто питання застосування механізмів цивільної конфіскації на підставі стандарту доказування «переваги доказів», схожих на український інститут ВНА (щодо набуття необґрунтованих активів особою в період виконання функцій держави або місцевого

самоврядування, тобто презумпції, що актив набуто внаслідок можливої корупційної поведінки, проте доведення безпосереднього зв'язку з такою поведінкою непотрібно) та не визначено, які обставини є необхідними для застосування стандарту доказування «баланс імовірностей» або «переваги доказів» і перенесення тягаря доказування на відповідача.

7. У справах про ВНА варто чітко визначити момент перенесення тягаря доказування від позивача до відповідача шляхом постановлення судом ухвали за умови достатності доведення прокурором необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою. У цьому разі відповідачі мають або спростувати зв'язок з уповноваженою особою, або довести законне походження активів.

8. У справах про ВНА предмет доказування має бути визначено у фактичних підставах позову та є обставинами, що підлягають визначенню судом уже на етапі відкриття провадження, надалі наявність цих обставин перевіряють під час закриття підготовчого засідання та призначення справи до судового розгляду, а також остаточно оцінюють під час ухвалення рішення по суті.

9. У категорії справ про ВНА предмет доказування становлять:

– основні елементи: 1) необґрунтованість активів, а саме різниця між їх вартістю та законними доходами особи: мінімальна (500 ПМПО на момент прийняття Закону № 263-ІХ, що перевіряють незалежно від порядку ініціювання процедури без кримінального переслідування особи або після неможливості завершення такого) і максимальна, яку перевіряють у разі ініціювання процедури без кримінального переслідування особи (6500 НМДГ на 1-ше число року, у якому набуто актив); 2) зв'язок активів, про необґрунтованість яких стверджує прокурор, з уповноваженою особою;

– похідні з основних елементів: 1) статус уповноваженої особи; 2) поширення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за

набуття таких активів» на активи, про необґрунтованість яких заявляє прокурор; 3) набуття уповноваженою особою активів, на необґрунтованість яких вказує прокурор, в один зі способів: безпосередньо уповноваженою особою; опосередковано іншою фізичною або юридичною особою (номінальним власником, судом додатково підлягає встановленню фактичний зв'язок активів з номінальним власником: чи справді номінальний власник набув майно для себе й відносини між таким власником та уповноваженою особою, а також можуть перевіряти доходи і витрати номінального власника; 4) вартість необґрунтованого активу; 5) законні доходи: уповноваженої особи; уповноваженої особи та членів її сім'ї; номінального власника в разі набуття ним активу;

– додатковий елемент: видатки уповноваженої особи та членів її сім'ї за відповідний період, що не могли бути використані для придбання активів (у разі реєстрації активу на номінального власника презюмується, що майно не могло бути набуто за законні доходи, а реєстрацію здійснено з метою переховування необґрунтованих активів).

10. Стандарт доказування «переваги доказів» у справах про ВНА, що мають не лише приватно-правовий, а й публічно-правовий характер (держава застосовує примус, законно втручаючись у право на приватність і зазначаючи, що активи особи мають незаконне походження), не порушує право на справедливий суд, а, навпаки, надає рівні з державою можливості, чим дозволяє особі максимально повно захистити свої права, переконавши суд у законності своїх активів.

11. Позбавлення особи в межах процедури ВНА усього активу, що частково набуто за законні доходи, а частково за необґрунтовані, призвело б до того, що особа буде нести надмірний індивідуальний тягар. Це означатиме фактичне застосування покарання, що є притягненням особи до кримінальної відповідальності та своєю чергою вимагає підвищених стандартів доказування, відсутність можливості застосування динамічного тягаря

доказування та значного ускладнення досягнення кінцевого результату такого заходу – стягнення необґрунтованого активу в дохід держави.

12. Необхідно внести зміни до законодавства, дозволивши прокурору укладення мирової угоди не лише на стадії судового розгляду, а й безпосередньо між прокурором і потенційним відповідачем на етапі прийняття рішення про подання позову до суду.

13. У ЦПК України доцільно передбачити можливість зупинення розгляду цивільної справи до завершення досудового розслідування кримінального провадження в разі виявлення нових необґрунтованих активів, які окремо або разом з активами, щодо яких ініційовано цивільний позов, будуть становити предмет кримінального правопорушення «Незаконне збагачення».

14. Для надання прокурору права вибору застосування механізмів: кримінального переслідування особи або цивільної конфіскації частину 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» необхідно доповнити абзацом 7 такого змісту: «Прокурор, оцінюючи достатність доказів за допомогою стандартів доказування «поза розумним сумнівом» або «переваги доказів» (у частині можливості доведення вини та власне факту вчинення кримінального правопорушення) має повноваження: подати позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави або ініціювати кримінальне переслідування особи незалежно від вартості активу».

15. Правові наслідки застосування механізму ВНА: стягнення активу в дохід держави повністю або вартості всього активу; стягнення частини активу в дохід держави або вартості такої частини; у разі неможливості звернення стягнення на активи, визнані необґрунтованими, – застосування іншої (субсидіарної) санкції – стягнення вартості такого майна з особи, зокрема шляхом звернення стягнення на інше її майно, що відповідає вартості необґрунтованих активів (сплата вартості активів або стягнення інших активів відповідача, які відповідають вартості необґрунтованих активів); стягнення доходів від необґрунтованих активів (необхідно довести

незаконне походження майна, від якого одержано дохід); у разі набрання законної сили рішення про ВНА, яким позов задоволено повністю або частково дані про особу підлягають внесенню до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, і за загальним правилом уповноважена особа має бути звільнена із займаної посади.

16. У ЦПК України доцільно закріпити положення, що не лише законні доходи враховують для розрахунку вартості необґрунтованих активів, а й витрати протягом звітного періоду, у разі неможливості обчислення яких, передбачити можливість урахування необхідності трикратного розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб як витрат на одну особу, що здійснюється на місяць.

17. У законодавстві необхідно закріпити повноваження суду у випадку неможливості виконання рішення про стягнення необґрунтованого активу з уповноваженої особи через відчуження такого активу на користь іншої особи, якщо така особа знала або могла знати про його необґрунтованість, стягнути необґрунтований актив або його частину з особи, що набула актив.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявилось у визначенні особливостей цивільного судочинства у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Проведене наукове дослідження дало можливість сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на удосконалення цивільного процесуального законодавства України.

Найбільш вагомими науковими результатами роботи є наступні положення.

1. Визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є міжгалузевим інститутом права, що містить матеріальні норми (про підставу стягнення та наслідки) і процесуальні норми (предмет, стандарт і тягар доказування, а також суб'єкти тощо) та за своєю природою є санкцією, спрямованою на захист суспільних інтересів, яку застосовують за порушення антикорупційного законодавства в межах норм і стандартів цивільного процесу, що полягає в примусовому вилученні в уповноваженої особи (навіть за умови оформлення майна на номінального власника) неправомірних (тобто набутих не за законні доходи) активів.

Легітимною метою інституту визнання необґрунтованими активів є забезпечення правомірного набуття права власності та унеможливлення одержання незаконних доходів особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також фізичними чи юридичними особами, які набули у власність необґрунтовані активи за дорученням такої особи або з можливістю здійснення уповноваженими особами дій, тотожних за змістом праву розпорядження, а також стягнення таких активів, у разі визнання їх необґрунтованими, або звернення стягнення на інші активи відповідної вартості.

У розумінні ЄСПЛ механізм визнання необґрунтованими активів в Україні є контролем за майном з метою позбавлення права власності на нього в загальних інтересах.

2. Залежно від застосування механізмів конфіскації активів без обвинувального вироку суду: класичної *non conviction based confiscation*, або NCBC, і *unexplained wealth order*, або UWO, держави можна класифікувати на ті, у яких: 1) є і NCBC, і UWO (Болгарія, Вірменія, Велика Британія, Естонія, Ірландія, Італія, Іспанія, Латвія, Литва, Нідерланди, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, ФРН); 2) є лише NCBC (Бельгії, Нідерланди); 3) є лише UWO (Австралія, де в частині штатів діє NCBC, в інших – UWO; Україна); 4) у яких механізм NCBC функціонує в усіченому вигляді (Норвегія, Фінляндія, Франція, Швеція).

3. У процесі становлення та розвитку цивільного процесуального інституту розгляду й вирішення цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за законодавством України, доцільно виокремлювати такі періоди: а) відсутність цивільної конфіскації – з 2006 року, з моменту ратифікації Конвенції ООН проти корупції до 4 березня 2015 року; б) цивільна конфіскація у зв'язку із засудженням уповноваженої особи за вчинення корупційного злочину або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, – з 4 березня 2015 року до 28 листопада 2019 року; в) цивільна конфіскація без вироку – з 28 листопада 2019 року донині (Закон № 263-IX встановив нижню межу необґрунтованості активів і дозволив процедуру стягнення необґрунтованих активів у двох окремих процедурах: 1) у зв'язку з неможливістю притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України за певних умов; 2) без застосування механізму кримінального переслідування).

4. Визначено підстави для застосування процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави: зв'язок активів з

уповноваженою особою та досягнення мінімальної межі необґрунтованості (різниці між вартістю активів і законними доходами особи) активів у розмірі 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб на момент прийняття Закону № 263-IX (від 1 003 500 грн станом на 31 жовтня 2019 року, зазначений розмір є незмінним):

- за відсутності підстав для кримінального переслідування за незаконне збагачення до максимальної межі необґрунтованості активу в розмірі 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на 1-ше число року, у якому набуто актив, що є межею, у разі досягнення якої має бути ініційовано притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України;

- у разі якщо кримінальне переслідування за незаконне збагачення через набуття необґрунтованого активу без обмеження розміру такої необґрунтованості неможливо довести до кінця через закриття кримінального провадження щодо особи за однієї з умов: 1) не встановлено достатні докази для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримати; 2) помер підозрюваний, обвинувачений, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого; 3) стосовно кримінального правопорушення, щодо якого не отримано згоди держави, яка видала особу; 4) після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України.

5. Аргументовано, що інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави має такі основні процесуальні особливості щодо:

- єдиного суб'єкта, який має пред'являти позов про застосування такої санкції, яким є прокурор;
- належного(-их) відповідача(-ів);
- залучення третіх осіб: членів сім'ї уповноваженої особи й інших осіб, чийх прав та інтересів може стосуватися рішення у справі, переважно

примусово за заявою позивача, що не позбавляє суд можливості самостійно залучити третю особу або за її заявою;

- юрисдикцією суду, до компетенції якого належить розгляд указаної категорії справ (підсудність таких справ ВАКС, за винятком суддів і працівників апарату цього суду);

- предмета доказування, основними елементами якого є: зв'язок активів з уповноваженою особою та їх необґрунтованість, а саме різниця між їх вартістю та законними доходами особи;

- забезпечення доказів;

- забезпечення позову;

- відкриття провадження, під час якого одержання інформації про місце реєстрації проживання (перебування особи) і перевірка оцінки активів не впливають на здійснення цієї процесуальної дії судом;

- підстав для відкриття провадження у справі, за умови дотримання інших процесуальних вимог, у позові має бути додатково наведено необґрунтованість активу та його зв'язок з уповноваженою особою, надано докази на підтвердження цього;

- розгляду в порядку загального позовного провадження;

- підготовчого провадження щодо перенесення тягаря доказування від позивача до відповідача, у разі достатньої доведеності прокурором предмета доказування – необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою;

- розгляду справ по суті щодо оцінки доказів судом за стандартом доказування «перевага доказів».

6. Узагальнення застосованих у судовій практиці ЄСПЛ і судів вищих інстанцій ЄС підходів засвідчує, що цивільна конфіскація:

- не передбачає доведення вини, не є штрафом і не є покаранням, якщо до особи не застосовано індивідуальний та надмірний тягар, а також має бути дотримано справедливий баланс між захистом права власності й вимогами загального інтересу;

- запобігає незаконному використанню майна та спрямована на незаконні доходи, які не повинні захищати ЄКПЛ;
- перебуває в сфері дії гарантій, передбачених другим реченням статті 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ щодо здійснення державою контролю за майном з метою позбавлення права власності на нього в загальних інтересах, як наслідок – щодо яких не застосовують ст. 7 ЄКПЛ (заборона ретроспективної дії закону щодо кримінальних правопорушень, оскільки цивільна конфіскація не є кримінальним покаранням);
- у кожному разі необхідно перевірити, чи передбачено її законом, чи переслідує вона законну мету, чи відповідає загальним інтересам таке втручання та чи це втручання пропорційне законній меті;
- у її процедурі можливо використати навіть докази, досліджені в кримінальному провадженні, у якому виправдано особу;
- державам надано широкі дискреційні повноваження в регулюванні розмежування конфіскації як карального і відновлювального заходу;
- застосування стандарту доказування «баланс імовірностей» або «переваги доказів» відповідає дотриманню прав людини;
- перекладення тягара доказування на відповідача є законним;
- під час перевірки статків публічної особи законне та пропорційне втручання в право на повагу до приватності відповідає загальним інтересам.

ЄСПЛ наразі не розглянуто питання застосування механізмів цивільної конфіскації, схожих на український інститут ВНА (презумпції, що актив набуто внаслідок можливої корупційної поведінки, проте доведення безпосереднього зв'язку з такою поведінкою непотрібно) і не визначено, які обставини є необхідними для застосування стандарту доказування «баланс імовірностей» («переваги доказів») та перенесення тягара доказування на відповідача.

7. Встановлено, що цивільну конфіскацію в Україні застосовують у таких межах:

1) суб'єктів лише щодо уповноважених осіб, визначених п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», вона може зачіпати права й інтереси номінальних власників, коли необґрунтований актив оформлюють на них;

2) активів у разі закриття за певних умов лише кримінального провадження за ознаками кримінального правопорушення «Незаконне збагачення», передбаченого ст. 368-5 КК України, і не охоплює необґрунтованих активів у разі закриття кримінального провадження за ознаками інших кримінальних правопорушень (наприклад корупційних);

3) різницею між вартістю активів і законними доходами від 1 003 500,00 грн до межі, з якої починається ініціювання процедури кримінального переслідування та без верхньої межі в разі закриття у випадках, чітко передбачених КПК України, кримінального провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України;

4) за підставами закриття кримінального провадження, зареєстрованого за вчинення кримінального правопорушення «Незаконне збагачення»;

5) часом дії, тобто в разі набуття активів лише під час виконання уповноваженою особою функцій держави або місцевого самоврядування та лише щодо необґрунтованих активів, набутих після 29 листопада 2019 року.

8. Позивач у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави – це держава, в інтересах якої і суспільства зобов'язаний звернутися уповноважений прокурор (набуває статусу позивача лише після відкриття провадження у справі) на підставі доказів щодо необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою.

Сутнісними ознаками позивача у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є те, що він:

– зобов'язаний звернутися з позовом за наявності законодавчих підстав;

- має значно ширший, на відміну від позивачів в інших справах і відповідачів у справах про ВНА, обсяг повноважень щодо збору доказів, які реалізують, зокрема, через систему повноважень органів державної влади;

- у позові має належно довести зв'язок активів з уповноваженою особою та їх необґрунтованість, а також подати докази на підтвердження цього; фактично за умови дотримання процесуальних вимог це є підставою для відкриття провадження у справі та для подальшого перекладення тягаря доказування на відповідача під час підготовчого засідання;

- має повідомити третіх осіб, рішення щодо яких може вплинути на їхні права й обов'язки, та одночасно з поданням позову подати заяву про залучення третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, а також додати докази направлення копії такої заяви цим особам;

- на підставі відповідних заяв лише позивач може просити про забезпечення доказів і позову;

- має інтерес у тому, щоб необґрунтовані активи було стягнуто в дохід держави;

- підлягає звільненню від сплати судового збору.

9. З'ясовано, що відповідачами у справах визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави можуть бути:

- уповноважена особа, коли актив оформлено безпосередньо на неї (просто набуття);

- дві або більше уповноважені особи, коли вони є подружжям (безпосередньо множинне) або актив оформлено на номінального власника, який також має статус уповноваженої особи (опосередковано множинне);

- уповноважена особа та номінальний/-і власник/-и або уповноважені особи й номінальний/і власник (-и) – у разі встановлення, що оформлення права власності на необґрунтовані активи здійснено на номінального власника за дорученням уповноваженої особи або така уповноважена особа може здійснювати щодо цих активів дії, тотожні за змістом праву розпорядження (опосередковано множинне).

У цій категорії справ сутнісні ознаки відповідачів полягають у тому, що:

1) відповідачем завжди буде особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, чи яка під час виконання цих функцій набула необґрунтований актив, а також якщо прокурор вважає, що оформлення права власності здійснено на номінального власника за дорученням уповноваженої особи або уповноважена особа може здійснювати дії, тотожні за змістом праву розпорядження, відповідачем, додатково до уповноваженої особи залучається номінальний власник;

2) у разі визнання судом достатності зібраних доказів у процесі судового розгляду відповідач зобов'язаний спростувати або необґрунтованість активів, або зв'язок активів з уповноваженою особою;

3) відповідач (уповноважена особа й номінальний власник) має інтерес у тому, щоб у визнанні необґрунтованими активів та їх стягненні в дохід держави було відмовлено;

4) відповідачі зазнають значного втручання у право на повагу на приватність; водночас законне та пропорційне втручання є виправданим через наявність суспільного інтересу, що підлягає захисту для досягнення легітимної мети.

10. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави номінальними власниками, як наслідок співвідповідачами в цій категорії справ можуть бути: члени сім'ї уповноваженої особи, близькі особи, друзі та ін. Прокурор має достатньо довести на підставі зібраних доказів те, що уповноважена особа через номінальних власників здійснює фактичний контроль за активами й наявний зв'язок активів з уповноваженою особою (фактично використовують з метою приховання незаконного походження активу).

Ознаки номінального власника майна у справах про ВНА полягають у тому, що:

1) фактичне набуття майна є вигіднішим уповноваженій особі й можлива його явна непотрібність номінальному власнику та/або фінансова неможливість утримувати активи;

2) між номінальним власником й уповноваженою особою наявний зв'язок;

3) уповноважена особа, використовуючи номінального власника, створює враження правомірності активу, чим приховує неправомірні доходи й актив;

4) майно може знаходитися у власності номінального власника протягом певного проміжку часу з подальшим переходом права власності уповноваженій особі.

11. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави з метою забезпечення остаточності судового рішення як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, завжди необхідно залучати будь-яких осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки з уповноваженою особою.

Встановлено особливості статусу таких третіх осіб у справах про ВНА, зокрема:

1) залучення здійснюють одночасно з пред'явленням позову за заявою позивача, яку має бути скеровано таким третім особам. Водночас незалучення позивачем такої третьої особи не позбавляє суд можливості залучити її та самостійного (добровільного) вступу такої особи у справу;

2) така особа захищає свої суб'єктивні права й інтереси в правовідносинах, які виникли у зв'язку з набуттям імовірно необґрунтованого активу уповноваженою особою, з якою наявний здебільшого сімейний зв'язок, а також сприяє уповноваженій особі щодо захисту, оскільки потенційне рішення може стосуватися таких прав й інтересів цієї особи;

3) така особа сприяє суду у всебічному, повному й об'єктивному з'ясуванні обставин справи, прав та обов'язків сторін;

4) вона зацікавлена в правильному розгляді судом спору між сторонами, оскільки його рішення може мати преюдиціальні властивості (ч. 4 та 5 ст. 82 ЦПК України) у вирішенні окремих питань щодо правовідносин (якщо суд детально не з'ясує обставини, то таку третю особу може бути позбавлено правомочностей на законні активи), які є між нею та відповідачем і які виникли ще до відкриття провадження у справі між позивачем і відповідачем.

12. У розглянутих справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави показання свідків є засобами доказування відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України, і майже завжди їх використовують як доказ для спростування та обґрунтування позиції сторін.

13. Процедура визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за законодавством України передбачає такі стадії: 1) збір доказів необґрунтованості активів; 2) підготовка позову й інших процесуальних документів у разі, якщо зібраних доказів достатньо та прокурор вважає, що він фактично встановив наявність необхідних обставин предмета доказування; 3) забезпечення («замороження») позову (активів) і забезпечення доказів (застосування цих механізмів можливе як до подання позову, так і після його подання); 4) відкриття провадження судом, що здійснює перевірку на прийнятність позовної заяви та акцентує увагу на необхідних елементах предмета доказування (зв'язок активів з уповноваженою особою, а також мінімальну необґрунтованість активів незалежно від порядку ініціювання процедури: без кримінального переслідування особи або після неможливості завершення такого й максимальну необґрунтованість активів у разі ініціювання процедури без кримінального переслідування особи) у цій категорії справ, проте вони швидше мають бути наведені позивачем, ніж доведені на підставі стандарту доказування «переваги доказів», як під час прийняття рішення по суті;

5) підготовче провадження: відбувається остаточне наповнення справи доказами, саме на цій стадії має бути задіяно динамічний (перенесення від позивача до відповідача) тягар доказування, для закриття підготовчого засідання і призначення справи до розгляду по суті суд має ретельніше перевірити обставини предмета доказування та докази, що підтверджують ці обставини; 6) розгляд справи по суті починається з дня призначення такого розгляду, здійснюється за стандартом «переваги доказів» і завершується ухваленням рішення.

14. Невід'ємною частиною процедури визнання необґрунтованими активів є збір доказів, який реалізують органи державної влади до подання позову, а також шляхом використання позивачем інституту забезпечення доказів, а сторонами – інституту витребування.

15. Забезпечення позову шляхом арешту у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є співмірним із предметом позову й дає змогу надалі виконати рішення про задоволення або часткове задоволення цього позову.

16. Обґрунтовано, що у справах про ВНА за умови достатньої доведеності прокурором необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою відбувається перекладення тягаря доказування з прокурора на уповноважену особу та номінального власника у разі оформлення активів на нього, які мають або спростувати зв'язок з уповноваженою особою, або довести законне походження активів. У зв'язку із застосуванням динамічного (перекладення) тягаря доказування ненадання позивачем доказів не лише унеможлиблює встановлення обставин предмета доказування, а й має бути підставою для залишення позовної заяви без руху й у разі неусунення недоліків, для залишення позовної заяви без розгляду на підставі п. 8 ч. 1 ст. 257 ЦПК України.

17. Доведено, що у справах про ВНА потрібно чітко визначити момент (під час підготовчого засідання, щоб у відповідачів була максимальна можливість реалізувати свої права) перенесення тягаря доказування від

позивача до відповідача, який визначити шляхом постановлення судом ухвали.

18. Виокремлено процесуальні особливості розгляду справ про ВНА по суті: використовують стандарт доказування «переваги доказів»; увесь актив або його вартість підлягають стягненню в дохід держави, якщо його повністю набуто за незаконні доходи; якщо частину активу набуто за незаконні доходи, а частину – за законні, то стягненню підлягає лише частина або вартість частини, набуті за незаконні доходи; у разі якщо суд встановив, що необґрунтованість активу становить менше ніж 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (1 003 500 грн станом на 31 жовтня 2019 року, нижче від якої, за задумом законодавця, необґрунтованість активів є малозначною), у задоволенні позову має бути відмовлено; виявлення нового необґрунтованого активу, вартість якого разом із вартістю активу, щодо якого подано позов про ВНА, перевищує межу, встановлену ст. 368-5 КК України, або встановлення судом перевищення необґрунтованості активу верхньої межі (понад 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) різниці між вартістю активу й законним доходами, має бути визначено як обов'язкову підставу для зупинення провадження; витрати уповноваженої особи обов'язково слід враховувати для обчислення необґрунтованості активу.

19. У категорії справ про ВНА предмет доказування становлять:

– основні елементи: 1) необґрунтованість активів, а саме різниця між їх вартістю та законними доходами особи: мінімальна (500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб на момент прийняття Закону № 263-ІХ, що перевіряють незалежно від порядку ініціювання процедури без кримінального переслідування особи або після неможливості завершення такого) і максимальна, яку перевіряють у разі ініціювання процедури без кримінального переслідування особи (6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на 1-ше число року, у якому набуто актив) або в разі спростування відповідачем необґрунтованості – законність походження

активів; 2) зв'язок активів, про необґрунтованість яких стверджує прокурор, з уповноваженою особою або в разі спростування відповідачем зв'язку – відсутність зв'язку з такою особою;

– похідні з основних елементів: 1) статус уповноваженої особи; 2) поширення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» на активи, про необґрунтованість яких заявляє прокурор; 3) набуття уповноваженою особою активів, про необґрунтованість яких вказує прокурор, в один зі способів: безпосередньо уповноваженою особою; опосередковано іншою фізичною або юридичною особою (номінальним власником), якщо доведено, що таке набуття було здійснено за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та/або уповноважена особа може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними (додатково підлягає встановленню фактичний зв'язок активів з номінальним власником: чи справді номінальний власник набув майно для себе та відносини між таким власником й уповноваженою особою, а також можуть перевіряти доходи й витрати номінального власника); 4) вартість необґрунтованого активу; 5) законні доходи: уповноваженої особи; членів її сім'ї; номінального власника в разі набуття ним активу залежно від виду відповідачів;

– додатковий елемент – видатки уповноваженої особи та членів її сім'ї за відповідний період, що не могли бути використані для придбання активів.

Спростування шляхом надання переконливіших доказів одного з елементів предмета доказування відповідачем унаслідок перекладення на нього тягаря доказування є підставою для відмови в позові.

20. Стандарт доказування «переваги доказів» у справах ВНА, що мають не лише приватно-правовий, а й публічно-правовий характер (держава застосовує примус, законно втручаючись у право на приватність і

зазначаючи, що активи особи мають незаконне походження), не порушує право на справедливий суд, а, навпаки, надає рівні з державою можливості, чим дозволяє особі максимально повно захистити свої права, переконавши суд у законності її активів.

21. Окреслено правові наслідки застосування механізму ВНА: стягнення активу в дохід держави повністю або вартості всього активу; стягнення частини активу в дохід держави або вартості такої частини; у разі неможливості звернення стягнення на активи, визнані необґрунтованими, – застосування іншої (субсидіарної) санкції – стягнення вартості такого майна з особи, зокрема шляхом звернення стягнення на інше її майно, що відповідає вартості необґрунтованих активів (сплата вартості активів або стягнення інших активів відповідача, які відповідають вартості необґрунтованих активів); стягнення доходів від необґрунтованих активів (необхідно довести незаконне походження майна, від якого одержано дохід); у разі набрання законної сили рішення про ВНА, яким позов задоволено цілком або частково, дані про особу підлягають внесенню до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, і за загальним правилом уповноважена особа має бути звільнена із займаної посади.

22. Виправлення недоліків, неточностей та обмеженості цього інституту має бути здійснено шляхом внесення змін до законодавства шляхом прийняття законопроекту, який є додатком до дисертаційного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією : міжнар. док. від 27 січ. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.
2. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : міжнар. док. від 4 листоп. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : міжнар. док. від 31 жовт. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
4. Рамкове Рішення 2005/212/ЮВС про конфіскацію доходів, засобів і власності, одержаних злочинним шляхом : міжнар. док. від 24 лют. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-05#Text.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
6. Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/42/ЄС про наближення законів, підзаконних нормативно-правових актів та адміністративних положень держав-членів щодо виробництва, представлення та продажу тютюнових виробів і супутніх продуктів та про скасування Директиви 2001/37/ЄС : міжнар. док. від 3 квіт. 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_021-14#Text.
7. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3649>.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких

активів : Закон України від 31 жовт. 2019 р. № 263-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text>.

10. Вороніжський Я. В. Роль інституту визнання необґрунтованими активів у євроінтеграційних процесах. *Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти* : Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 128–132.

11. European Council meeting (23 and 24 June 2022) – Conclusions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf>.

12. EU Commission’s Recommendations for Ukraine’s EU candidate status. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu-commissions-recommendations-ukraines-eu-candidate-status_en?s=232.

13. Про санкції : Закон України від 14 серп. 2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>.

14. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 лип. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483>.

15. Постанова Апеляційної палати Вищого Антикорупційного суду від 14 груд. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107897975>.

16. Рішення Вищого антикорупційного суду від 18 жовт. 2022 р. у справі № 991/2396/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106949017>.

17. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 10 трав. 2023 р. у справі № 991/2396/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110854894>.

18. Рішення Вищого антикорупційного суду від 25 січ. 2024 р. № 991/9734/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116764596>.

19. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24 серп. 2023 р. у справі № 991/5169/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113040189>.

20. Ухвала Верховного Суду від 23 груд. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108059675>.

21. Ухвала Верховного Суду від 12 груд. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115617576>.

22. Постанова Верховного Суду від 4 жовт. 2023 р. у справі № 991/2396/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114020811>.

23. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20 черв. 2022 р. № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.

24. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 4 берез. 2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>.

25. Про схвалення Стратегії повернення активів на 2023–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2023 р. № 670-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-povernennia-aktyviv-na-2023-2025-s670-10823>.

26. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лют. 2022 р. № 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>.

27. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року : проект Закону України від 7 серп. 2018 р. № 9015. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A>.

28. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 черв. 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#n10>.

29. Проєкт Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки. URL: http://www.aprnu.kharkiv.org/strategiya_2021.

30. G8 Best Practice Principles on Tracing, Freezing and Confiscation of Assets. URL: https://www.justice.gov/sites/default/files/ag/legacy/2004/06/03/G8_Best_Practices_on_Tracing.pdf.

31. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.

32. Case of Frizen v. Russia (Application No. 58254/00). Strasbourg, 24 March 2005. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-68614&filename=CASE%20OF%20FRIZEN%20v.%20RUSSIA.pdf&logEvent=Female>.

33. Rui J. P., Sieber U. Non-conviction-based confiscation in Europe: possibilities and limitations on rules enabling confiscation without a criminal conviction. Duncker & Humblot, 2015. 310 p. DOI: <https://doi.org/10.30709/978-3-86113-809-9>.

34. Analysis of non-conviction based confiscation measures in the European Union. Commission Staff Working Document. Brussels, 12.4.2019 SWD (2019) 1050 final. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:YjlQpaElZhIJ:https://db.eurocrim.org/db/en/doc/3205.pdf&cd=3&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.

35. Chapter 5. Asset Recovery and Mutual Legal Assistance. URL: https://dspace.library.uvic.ca/bitstream/handle/1828/9253/Ch.%2005_April2018_web.pdf?sequence=6&isAllowed=y.

36. Конвенція щодо корупції за цивільним правом від 4 листопада 1999 року, ратифікованою Законом України від 16 березня 2005 року № 2476–IV . – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text .

37. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України від 18 квіт. 2013 р. № 222-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-18#Text>.

38. Рекомендація Групи ФАТФ щодо розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей 2012 року (остання редакція від 2019 року). URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9/UKR_Compilation%20book%20February%202023_FINAL_.pdf.

39. Court Decision United States v Ursery, 518 US 267 (1996). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/518/267/>.

40. Alexander v. United States (1993). URL: <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/374/alexander-v-united-states>.

41. Court Decision Walsh v Director of the Assets Recovery Agency. NICA 6 (Northern Ireland CA). 26 January 2005. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff87d60d03e7f57ec1441>.

42. Справа «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» : рішення Європейського суду з прав людини від 21 лют. 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180#Text.

43. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро і Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від

12 лют. 2015 р. № 198-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19#Text>.

44. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2541>.

45. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV у редакції від 03.08.2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20170803#Text>.

46. Хавронюк М. Спецконфіскація – спроба номер... *Ракурс*. 2016. URL: <https://racurs.ua/ua/1385-sproba-zaprovdjennya-speckonfiskaciyi.html>.

47. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>.

48. Bikelis S. Modeling the Patterns of Civil Confiscation: Balancing Effectiveness, Proportionality and the Right to Be Presumed Innocent. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2020. Vol. 13. Issue 2. P. 24–48. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/bjlp-2020-0010>.

49. Боротьба з організованою злочинністю за допомогою конфіскації злочинних активів : резолюція № 2218 (2018) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 квіт. 2018 р. URL: <https://pace.coe.int/en/files/24761/html>.

50. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лют. 2019 р. № 1-р/2019 (справа № 1-135/2018(5846/17)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>.

51. Статистична інформація. *Генеральна прокуратура України* : [сайт]. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

52. Статистична інформація. *Генеральна прокуратура України* : [сайт]. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo.

53. Вороніжський Я. В. Удосконалення інституту визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022 № 9. С. 128–134. URL: http://sej.org.ua/9_2022/30.pdf.

54. Постанова Верховного Суду від 24 січ. 2024 р. у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111677152>.

55. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

56. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів у європейському векторі України. *Ампаро*. 2022. Спецвипуск. Т. 1. С. 52–64.

57. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму : Закон України від 17 листоп. 2010 р. № 2698-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-17#Text>.

58. Справа «Гогітідзе та інші проти Грузії» : рішення Європейського Суду з прав людини від 12 трав. 2015 р. URL: <https://courses.ed-era.com/assets/courseware/9e466733eab9aeb296f9e4ce7973e27c/asset-v1:EdEra+HR201+hr201+type@asset+block/1P1-Gogitidze.pdf>.

59. Proceeds of Crime Act 2002. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/29/chapter/2/crossheading/unexplained-wealth-orders>.

60. Unexplained Wealth Orders 2.0. URL: <https://www.hfw.com/Unexplained-Wealth-Orders-0322>.

61. Shalchi A. Unexplained wealth orders. House of Commons Library, 2022. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9098/CBP-9098.pdf>.

62. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 серп. 2021 р. у справі № 991/3401/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99048069>.

63. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 27 жовт. 2021 р. у справі № 991/3401/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/100633317>.

64. Постанова Верховного Суду від 27 квіт. 2022 р. у справі № 991/3401/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104165182>.

65. Рішення Вищого антикорупційного суду від 21 жовт. 2021 р. у справі № 991/3608/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/100759781>.

66. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 18 лют. 2022 р. у справі № 991/3608/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/103409341>.

67. Ухвала Верховного суду від 15 черв. 2022 р. у справі № 991/3608/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104827715>.

68. Рішення Вищого антикорупційного суду від 5 верес. 2022 р. у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106142336>.

69. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 29 берез. 2023 р. у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/110373906>.

70. Рішення Вищого антикорупційного суду від 7 черв. 2023 р. у справі № 991/2175/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/111481872>.

71. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23 серп. 2023 р. у справі № 991/2175/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/113065042>.

72. Рішення Вищого антикорупційного суду від 10 лип. 2023 року у справі № 991/3346/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/110303909>.

73. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 10 жовт. 2023 р. у справі № 991/3346/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114196258>.

74. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 26 лип. 2023 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/4164/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112505193>.

75. Рішення Вищого антикорупційного суду від 19 січ. 2024 р. у справі № 991/4164/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116493704>.

76. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 2 листоп. 2023 р. у справі № 991/5169/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114728211>.

77. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 2 серп. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/6770/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112580871>.

78. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин щодо визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 136–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.

79. Навальнева Н. М. Конфіскаційні санкції у цивільному праві : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Харків, 2020. 264 с. URL: <http://univd.edu.ua/files/articles/163128/thesis.pdf>.

80. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

81. Бернада Є. В. Цивільно-правові наслідки недійсності правочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 248 с.

82. Конфіскація. *Вікіпедія* : [сайт]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%96%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>.

83. Дзера І. Система цивільно-правових санкцій у загальній частині цивільного кодексу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 1 (112). С. 17–23. (Серія «Юридичні науки»). URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/811b1030-0aa5-4174-858e-31c0c5c54a9c/content>.

84. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : монографія. Харків : Право, 2017. 472 с.

85. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія. Харків : Право, 2017. 392 с.

86. Вороніжський Я. В. Актуальні питання інституту визнання необґрунтованими активів. *Київський часопис цивілістики*. 2021. № 4. С. 94–102. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/82/75>.

87. Баранюк А. З. Позбавлення права приватної власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2007. 220 с.

88. Ромащенко І. О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав : монографія. Київ : Алерта, 2016. 242 с.

89. Постанова Великої палати Верховного Суду від 3 квіт. 2019 р. у справі № 699/1074/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79250505>.

90. Постанова Великої палати Верховного Суду від 16 січ. 2019 р. у справі № 452/3296/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81438717>.

91. Постанова Верховного Суду від 25 черв. 2020 р. у справі № 924/233/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90205664>.

92. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.

93. Антонюк О. І. Захист права власності у контексті запровадження процедур щодо вилучення майна, визначеного необґрунтованими активами. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 3. Т. 1. С. 72–77. (Серія «Юридична науки»).

94. Чернявський С. С., Вознюк А. А. Зарубіжний досвід правової протидії незаконному збагаченню. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (17). С. 79–89.

95. Чурпіта Г. В., Білянська Н. В. Правовий статус заявників та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (на прикладі справ, що виникають із сімейних правовідносин, а також справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави). *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 2(30). С. 205–214. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/9374/9427>.

96. Михайленко Д. Г., Боднарук Ю. В. «Арифметика» під час перевірки вартісних критеріїв необґрунтованості активів у практиці АП ВАКС. URL: <https://pravo.ua/aryfmetyka-pry-perevirtsi-vartisnykh-kryteriiv-neobgruntovanosti-aktyviv-u-praktytsi-ap-vaks/>.

97. Вороніжський Я. В. Зарубіжний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 44. С. 31–38.

98. Окрема думка судді Вищого антикорупційного суду Михайленко В.В. у справі № 991/366/22 *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252487>.

99. Про державну службу : Закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-ХІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text>.

100. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

101. Осадько А. С. Механізми вдосконалення процедури цивільної конфіскації: деякі аспекти застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 61–65. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/16.pdf.

102. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації) від 30 черв. 2022 р. № 1-р/2022 (справа № 1-22/2020(391/20)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22>.

103. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20171215#Text>.

104. Theodore G. S., Samuel L. M., Grant W., Gray L. Stolen Asset Recovery : A good practices guide for non-conviction based asset forfeiture. Washington : The World Bank, 2009. 284 p. URL: <https://star.worldbank.org/sites/star/files/Non%20Conviction%20Based%20Asset%20Forfeiture.pdf>.

105. Гловюк І. В. Позовне провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування і «кримінальна спеціальна конфіскація»: питання кореляції. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 листоп. 2018 р. / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2018. С. 16–21.

106. Цивільне процесуальне право України : підручник / [М. М. Ясинюк, М. П. Курило, О. В. Кіріяк та ін.] ; за заг. ред. М. М. Ясинюка. Київ : Алерта, 2016. 576 с.

107. Мамницький В. Ю., Лебедева А. Л. Пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх витребування: надане законом право чи помилка законодавця. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 67. С. 51–58.

108. Навальнева Н. М. Підстави та порядок визнання майна необґрунтованими активами та його витребування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 121–125. URL: http://www.pap.in.ua/4_2018/32.pdf.

109. Філатова Н. Ю. Новели законодавства України щодо конфіскації майна: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В. П. Маслова (Харків, 19 лют. 2016 р.). Харків, 2016. С. 233–237.

110. Хавронюк М. І. Спецконфіскація: покарання без вироку суду, або покарання без злочину. *Юридичний вісник України*. 2017. № 1–2. С. 4–5.

111. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення стягнення в дохід держави необґрунтованих активів : проект Закону України від 20 верес. 2016 р. № 5142№5577. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH3YU00A?an=35>.

112. Ковтуненко В., Коросташивець Ю. Перспективи застосування цивільної конфіскації необґрунтовано набутих активів в Україні. *Challenges in Science of Nowadays*. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/6-8.04.2020/267>.

113. Крук Є. В. Конфіскація незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, як різновид цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційного правопорушення. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 121–126.

114. Панаїд І.В. Предмет незаконного збагачення *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 114–119. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2023/22.pdf

115. Хутор Т. М. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові записки НаУКМА*. 2021. Т. 7. С. 61–70. (Серія «Юридичні науки»).

116. Гусаров К. В. Оновлення цивільного процесуального законодавства в частині визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса,

13 груд. 2019 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2019. С. 8–13. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d07d045d-95ed-44d2-acd4-c7549ef5645c/content>.

117. Вороніжський Я. В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf.

118. Угриновська О. І., Івашко О. Д. Звернення стягнення на грошові кошти та (або) майно інших осіб: пошук законодавчого компромісу та огляд правозастосовної практики. *Проблеми законності*. 2021. Випуск 154. С. 93–108. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/232853/239747>.

119. Угриновська О. І., Козак І. А. Прикладні проблеми комунікації суду з учасниками справи (цивільне судочинство), зумовлені воєнним станом в Україні. *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Право». 2024. № 3 (31). С. 684–695. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9790/9843>.

120. Бобрик В. І. Провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування як вид галузево-матеріальної диференціації справ позовного провадження цивільного процесу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1 (1). С. 139–142. (Серія «Юридичні науки»).

121. Бобрик В. І. Матеріальна диференціація цивільного судочинства: провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. № 2. С. 15–19.

122. Антонюк О. І. Проблемні питання визнання активів необґрунтованими та їх витребування. *Запобігання та протидія корупції в Україні* : матеріали круглого столу (Вінниця, 8 черв. 2018 р.). Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2018. С. 39–41.

123. Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію : наук.-практ. комент. Харків : Право, 2013. 424 с.

124. Михайленко Д. Г. Регламентация правових наслідків незаконного збагачення. *Профілактика корупційних правопорушень* : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (Харків, 7 квіт. 2015 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 170–178.

125. Case of *Beyeler v. Italy* (Application No. 33202/9). Strasbourg, 5 January 2000. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-58832&filename=CASE%20OF%20BEYELER%20v.%20ITALY.docx&logEvent=False>.

126. Case of *Asan Rushiti v. Austria* (Application No. 28389/95). Strasbourg, 21 March 2000. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://jurinfo.jep.gov.co/normograma/compilacion/docs/case%20of%20asan%20rushiti%20v.%20austria.htm>.

127. Case of *Ringvold v. Norway* (Application No. 34964/97). Strasbourg, 11 May 2003. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-60933&filename=CASE%20OF%20RINGVOLD%20v.%20NORWAY.docx&logEvent=False>.

128. Case of *Arcuri and three others v. Italy* (Application No. 52024/99). Strasbourg, 5 July 2001. *Decision of the European Court of Human Rights*. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806ebc9b>.

129. Case of *Butler v. the United Kingdom* (Application No. 41661/98). Strasbourg, 27 July 2002. *Decision of the European Court of Human Rights*. URL: https://www.juridice.ro/wp-content/uploads/2015/08/BUTLER-v-THE-UK-ECHR-Decision-_English_.pdf.

130. Case of Dimitrovi v. Bulgaria (Application No. 12655/09). Strasbourg, 3 March 2015. *Judgment of the European Court of Human Rights* URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2212655/09%22\],%22itemid%22:\[%22001-152624%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2212655/09%22],%22itemid%22:[%22001-152624%22]}).

131. German Federal Constitutional Court (BVerfG), decision of 14.1.2004, BVerfGE 110, 1=NJW 2004, 2073. URL: <https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=BVerfG&Datum=14.01.2004&Aktenzeichen=2%20BvR%20564%2F95>.

132. Gale and another (Appellants) v Serious Organised Crime Agency (Respondent). Case UKSC 2010/0190 from 26 October 2011. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2010-0190.html>.

133. Gilligan v. Criminal Assets Bureau & Galvin in the Matter of the Constitution and in the Matter of the Proceeds of Crime Act, 1996 : The decision of High Court from 1 January 1998. URL: <https://ie.vlex.com/vid/gilligan-v-criminal-assets-793479477>.

134. Murphy v. GM PB PC LTD. & GH : The decision of High Court from 4 June 1999. URL: <https://ie.vlex.com/vid/murphy-v-gm-pb-793174437>.

135. R (Director of the Assets Recovery Agency) v Jia Jin He. 7 December 2004. URL: <https://vlex.co.uk/vid/r-director-of-the-793745673>.

136. Іваненко О. В. Метод загальної теорії держави та права: окремі питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 14 (1). С. 8–11. (Серія «Юриспруденція»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_14%281%29__4.

137. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. Київ : Центр навч. літ., 2003. 116 с.

138. Скиба Ю. Класифікація методів педагогічних досліджень. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 51–59. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vou_2016_2_10.

139. Болокан І. В. Зобов'язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності в підприємницькій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 190 с.
140. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 202 с.
141. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2012_2_5.
142. Петровський А. В. Процесуальні особливості розгляду та вирішення цивільних справ про визнання правочинів недійсними : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 236 с.
143. Цивільний процес. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. 848 с.
144. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 черв. 2019 р. у справі № 924/1473/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82738688>.
145. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 груд. 2019 р. у справі № 917/1739/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>.
146. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 жовт. 2019 р. у справі № 761/6144/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85467416>.
147. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
148. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 2 жовт. 2012 р. № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#n1309>.

149. Кодекс законів про працю України : Закон Української РСР від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n204>.
150. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#n1014>.
151. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#n205>.
152. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11 лип. 2002 р. № 93-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> .
153. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 черв. 2004 р. № 1932-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15>.
154. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>.
155. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
156. Про судовий збір : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>.
157. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>.
158. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> . .
159. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> . .
160. Про Рахункову палату : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 576-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.

161. Про Національну поліцію : Закону України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

162. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10 листоп. 2015 р. № 772-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text>.

163. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листоп. 2015 р. № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>.

164. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 7 черв. 2018 р. № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>.

165. Forfeiture and Confiscation – Scottish Law Commission. URL: https://www.scotlawcom.gov.uk/index.php/download_file/819/870.

166. Tavares C., Thomas G., Roudaut M. Money laundering in Europe: Report on work carried out by Eurostat and DG Home Affairs. European Union, 2010. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-working-papers/-/ks-ra-10-003>.

167. Simser J. Civil Asset forfeiture in Canada. URL: <https://ag-pssg-sharedservices-ex.objectstore.gov.bc.ca/ag-pssg-cc-exh-prod-bkt-ex/378%20-%20Civil%20Asset%20Forfeiture%20in%20Canada%20by%20Jeffrey%20Simser.pdf>.

168. Bikelis S. Label V. content: the problem of non-recognition of civil confiscation orders in Europe. *Baltic journal of law & politics*. 2022. Vol. 15. Issue 1. P. 54–70. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/bjlp-2022-0003>.

169. Постанова Верховного Суду від 21 січ. 2020 р. у справі № 754/17019/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365803>.

170. Keen F. Unexplained Wealth Orders: Global Lessons for the UK Ahead of Implementation. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:MjwKnfceIpYJ:https://st>

atic.rusi.org/201709_rusi_unexplained_wealth_orders_keen_web.pdf&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.

171. Implementation at the regional level of chapters II (Preventive measures) and V (Asset recovery) of the United Nations Convention against Corruption. Report prepared by the Secretariat. URL: <https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=CAC/COSP/2021/7&Lang=E>.

172. United States v Ursery, 518 US 267 (1996) from June 24, 1996. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/518/267/>.

173. Case of Sekanina v. Austria (Application No. 13126/87). Strasbourg, 25 August 1993. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57842&filename=CASE%20OF%20SEKANINA%20v.%20AUSTRIA.docx&logEvent=False>.

174. Справа «Салов проти України» (заява № 65518/01) : рішення Європейського Суду з прав людини від 6 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text.

175. Справа «Щокін проти України» : рішення Європейського суду з прав людини від 14 жовт. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.

176. Can Non-Conviction based (NCB) asset forfeiture be compliant with the Rule of Law? URL: https://binghamcentre.biicl.org › 24_briefing_paper.

177. Case of M. v. Italy (Application No. 12386/86). Strasbourg, 15 April 1991. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2212386/86%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22ADMISSIBILIT Y%22\],%22itemid%22:\[%22001-84327%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2212386/86%22],%22documentcollectionid%22:[%22ADMISSIBILIT Y%22],%22itemid%22:[%22001-84327%22]}).

178. McIntyre J.-L., Aslett D., Buitendag N. Implementing unexplained wealth orders in South Africa—what are the options? *Journal of Money Laundering Control*. 2022. Vol. 26. No. 7. P. 85–98. URL:

<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMLC-09-2022-0140/full/html>.

179. Annex I. A compilation of illicit enrichment legislation and other relevant legislation. URL: https://baselgovernance.org/sites/default/files/2021-07/Illicit_Enrichment_Annex-1-PAGES.pdf.

180. Law of the Republic of Armenia on Civil Forfeiture of Illegal Assets. URL: https://track.unodc.org/uploads/documents/BRI-legal-resources/Armenia/25_-RA_Law_on_Forfeiture_of_Illegal_Assets.pdf.

181. Corruption Perceptions Index. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2021?gclid=EAIaIQobChMI_9GZr-OM-gIVDSIYCh2o7gZ_EAAYASAAEgINx_D_BwE.

182. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

183. Case of Paulet v. The United Kingdom (Application No. 6219/08). Strasbourg, 13 May 2014. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-142961&filename=CASE%20OF%20PAULET%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf&logEvent=False>.

184. Koch T., Somers-Joce C., Rowland E. Enacting ECHR compliant measures to confiscate property: imposing sanctions on Russian oligarchs for the invasion of Ukraine. 2022. URL: <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2022/03/enacting-echr-compliant-measures-confiscate>.

185. Закон Республіки Болгарія про запобігання корупції та повернення незаконно отриманого майна, ОЗ (2018, № 7). URL: <https://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/antikorupzia/zpkonpi.pdf>.

186. Закон Словацької Республіки № 101/2010 про підтвердження походження власності (2010:50). URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2010/101/>.

187. Закон про власність громадян Республіки Болгарія, OG (1973-26) [скасував: OG, 2015-39]. URL: <https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2127836161/issue/469/zakon-za-sobstvenostta-na-grazhdanite>.

188. Юрчишин І. Б. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення: зарубіжний досвід правової регламентації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 6 (35). С. 180–187. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v6_2020/38.pdf.

189. Цивільно-правова конфіскація майна: Закон Литовської Республіки від 31 берез. 2020 р. № XIII-2825. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/1bab72a273e411eaa38ed97835ec4df6>.

190. Bikelis S. Chasing criminal wealth: broken expectations for the criminalization of illicit enrichment in Lithuania. *Journal of Money Laundering Control*. 2022. Vol. 25. Issue 1. P. 95–108. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMLC-12-2020-0135/full/html>.

191. Unexplained Wealth Orders: A Brief Guide. URL: <https://www.transparency.org.uk/unexplained-wealth-orders-brief-guide>.

192. The Criminal Finances Act. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2017/22/contents/enacted>.

193. Proceeds of Crime Act 1996. URL: https://www.irishstatutebook.ie/eli/isbc/1996_30.html.

194. Allen and Overy The criminal finances act. *A guide for the financial services sector*. 2017. URL: https://www.allenoverly.com/global/-/media/sharepoint/publications/sitecollectiondocuments/allen_overy_the_criminal_finances_act_guide.pdf?la=es-es&hash=FA7CFA2AF28622E7000FDE2EE0AC5249.

195. Civil Forfeiture Act [SBC 2005] CHAPTER 29. URL: https://www.bclaws.gov.bc.ca/civix/document/id/complete/statreg/05029_01.

196. Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate of Human Rights (Dhr) of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law

(Dgi) of the Council of Europe. URL:
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)031-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)031-e).

197. Case of Todorov and others v. Bulgaria (Applications No. 50705/11 and 6 others). *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL:
[https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:\[%22document%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-211018%22\]}}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],[%22itemid%22:[%22001-211018%22]}}).

198. Non-Conviction Based Forfeiture: The Irish Experience. URL:
<https://casetext.com/analysis/non-conviction-based-forfeiture-the-irish-experience>.

199. King C. Civil Forfeiture in Ireland: Two Decades of the Proceeds of Crime Act and the Criminal Assets Bureau. URL:
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:vfw872tnvJkJ:https://www.dsps.unict.it/sites/default/files/Civil%2520forfeiture%2520in%2520Ireland%2520-%25202%2520decades.pdf&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.

200. Proceeds of Crime (Amendment) Act 2005. URL:
<https://www.irishstatutebook.ie/eli/2005/act/1/section/12/enacted/en/index.html>.

201. Criminal Asset Bureau v J.W.P.L. : The decision of High Court from 24 May 2007. URL: https://www.courts.ie/view/judgments/cc8f2183-b832-437f-9508-bb45c98bc4b7/82649014-04b5-46f8-9107-77efc91839a1/2007_IEHC_177_1.pdf/pdf.

202. Criminal Assets Bureau v Mannion The decision of High Court from 17 December 2018 <https://ie.vlex.com/vid/criminal-assets-bureau-v-793531797>.

203. Judgements for 2019. URL:
https://www.courts.ie/search/judgments/%22Criminal%20Assets%20Bureau%20type%3AJudgment%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_radio.text%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_Court.High%20court%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_fromdate.01%20Jan%202019%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_todate.31%20Dec%202019%22.

204. Judgements for 2020. URL:
https://www.courts.ie/search/judgments/%22Criminal%20Assets%20Bureau%20type%3AJudgment%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_radio.text%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_Court.High%20court%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_fromdate.01%20Jan%202020%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_todate.31%20Dec%202020%22

205. Judgements for 2021. URL:
https://www.courts.ie/search/judgments/%22Criminal%20Assets%20Bureau%20type%3AJudgment%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_radio.text%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_Court.High%20court%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_fromdate.01%20Jan%202021%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_todate.31%20Dec%202021%22

206. Judgements for 2022. URL:
https://www.courts.ie/search/judgments/%22Criminal%20Assets%20Bureau%20type%3AJudgment%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_radio.text%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_Court.High%20court%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_fromdate.01%20Jan%202022%22%20AND%20%22filter%3Aalfresco_todate.31%20Dec%202022%22.

207. POCA in 2023: why civil proceedings dominate proceeds of crime.
 URL: <https://www.hickmanandrose.co.uk/poca-2023-why-civil-proceedings-dominate-proceeds-of-crime>.

208. Fischer J., Clifford A. *The Criminal Finances Act 2017*. 1st Edition. London, 2018. 315 p. URL:
<https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781351053969/criminal-finances-act-2017-jonathan-fisher-anita-clifford>.

209. Auld O., Watts T. *Unexplained wealth orders and trustees*. 2022. URL:
<https://www.charlesrussellspeechlys.com/en/news-and-insights/insights/private-wealth/2022/unexplained-wealth-orders-trustees/>.

210. *Asset recovery statistical bulletin: financial years ending 2017 to 2022*. URL: <https://www.gov.uk/government/statistics/asset-recovery-statistical-bulletin->

financial-years-ending-2017-to-2022/asset-recovery-statistical-bulletin-financial-years-ending-2017-to-2022.

211. Ex-Kazakh president's grandson, others seek 1.5 million pound costs after UK wealth order failure. *Reuters*. June 22, 2020. URL: <https://www.reuters.com/article/uk-britain-kazakhstan-idUKKBN24012X/>

212. Changes to the Unexplained Wealth Orders regime. URL: <https://www.shlegal.com/news/changes-to-the-unexplained-wealth-orders-regime>.

213. Moiseienko A. The limitations of unexplained wealth orders. *Criminal Law Review*. 2022. No. 3. P. 230–241. URL: https://www.academia.edu/download/73300195/The_Limitations_of_Unexplained_Wealth_Orders.pdf.

214. Martini M. Unexplained Wealth Order As An Anti-Corruption Tool. *Transparency International*, 2015. URL: https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/Unexplained_wealth_order_as_an_anti-corruption_tool_2015.pdf.

215. Bartels L. Unexplained Wealth Laws in Australia. *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice No. 395*. Canberra: Australian Institute of Criminology, 2010. URL: <https://www.aic.gov.au/publications/tandi/tandi395>.

216. Criminal Proceeds (Recovery) Amendment Bill. URL: <https://disclosure.legislation.govt.nz/bill/government/2022/163/>.

217. Consolidated table of assessment ratings. Effectiveness «IO8» (Immediate Outcome 8, Confiscation). FATF, Paris. URL: <https://www.fatf-gafi.org/publications/mutualevaluations/documents/assessment-ratings.html>.

218. United States, Petitioner, v. One Assortment of 89 Firearms, 465 U.S. 354. URL: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/465/354>.

219. The Civil Asset Forfeiture Reform Act of 2000. URL: <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-bill/1658/text>.

220. e A. H. Comparative Evaluation of Unexplained Wealth Orders. January 2012. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/237163.pdf>.

221. Civil Remedies Act, 2001. S.O. 2001, Chapter 28. URL: <https://www.ontario.ca/laws/statute/01r28>.
222. Canada's Asset Recovery Tools: A Practical Guide. URL: <https://star.worldbank.org/sites/star/files/Canada's-Asset-Recovery-Tools-A-Practical-Guide.pdf>.
223. German Code of Criminal Procedure. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html.
224. German Criminal Code (Stgb). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html.
225. Einstellung des Verfahrens – Verfahrenseinstellung. URL: <https://www.strafrechtsiegen.de/einstellung-verfahrens-verfahrenseinstellung>.
226. Swiss Criminal Code. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en
227. Swiss Criminal Procedure Code. URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/06/Swiss-Criminal-Procedure-Code-Switzerland-2007.pdf?x49094>.
228. Implementation of chapter V (Asset recovery) of the United Nations Convention against Corruption. URL: <https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=CAC/COSP/IRG/2021/7&Lang=E>.
229. Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije (ZIntPK) (Uradni list RS, št. 45/10 z dne 4. 6. 2010). URL: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5523>.
230. Act on Special Cases Concerning the Confiscation and Return of Property Acquired Through Corrupt Practices 2008. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=56120&type=part&key=9.
231. Вороніжський Я. В. Правовий статус суб'єктів щодо яких Національне антикорупційне бюро України здійснює досудове розслідування з приводу незаконного збагачення та збір доказів про визнання необґрунтованими активів: актуальні питання. *Актуальні проблеми*

кримінального права : XII наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 200–204.

232. Вороніжський Я. В. Особливості доказування у справах про визнання активів необґрунтованими та стягнення їх дохід в держави. *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду* : II щоріч. круглий стіл (Київ, 30 верес. 2021 р.). Київ, 2021. С. 35–42.

233. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2997-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.

234. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січ. 2021 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.

235. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 груд. 2019 р. № 2970-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.

236. Civilinio turto konfiskavimo įstatymas 2020 m. kovo 31 d. Nr. XIII-2825. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/1bab72a273e411eaa38ed97835ec4df6?jfwid=15etomawem>.

237. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Buchkova_36.pdf.

238. Михайлик В. А., Горошко А. А. Захист прав та інтересів відповідача в цивільному судочинстві України. *Редакційна колегія*. 2016. С. 311–319. URL:

<https://bit.ly/48t5cT9>

(https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/51699953/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE.pdf?1486568803=&response-content-

disposition=inline%3B+filename%3D51699953.pdf&Expires=1708765665&Signature=XElBorVmgpZaWGhrdK52mpdQjppg4KRnf8Z7c3MUWLCeMXz6E3uaqG
PtTCbpirJ3xPQ5wK6Wg-
Hb5ibQ~t1olpyChdVdjKvSGr0JbscMGMWJ2rdKUIx9L9h8Qj2ZtKKdKU4-pB-
eLTF~13b0KIXN-B7cFDwRU-
ScKGeR56uAo6Z7SBsuuOiTStcsZBlpqiJAMtnfjIvKMy2y1Ymi6F~x5ek6Iq0EN
ZJGpq4E5sfVgpZNpkzUdGxCO6PetsPDA9f2cgLM8an8kA0EfMcv9ph1TmUPLs
IuLYFvomNT6nVy1JntBUDvvg0UwmPnZBK9WTfMYPqpZhvYgj7R8g56kWBl
Rg__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=260).

239. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 листоп. 2018 р. у справі № 183/1617/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015>.

240. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 трав. 2019 р. у справі № 367/2022/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83846677>.

241. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 9 лют. 2021 р. у справі № 635/4741/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96406951>.

242. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / [О. В. Гетманцев, Л. А. Кондрат'єва, Л. А. Остафійчук та ін.] ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.

243. Проблеми науки цивільного процесуального права : монографія / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; під ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2002. 440 с.

244. Case of *Xhoxhaj v. Albania* (Application No. 15227/19). Strasbourg, 9 February 2021. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-208053%22%7D>.

245. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

246. Коцюруба А. Особливості цивільного процесуального правового статусу відповідача. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 16–21. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/9/4.pdf>.

247. Бичкова С. С. Правовий статус учасників цивільної справи (у контексті новел процесуального законодавства України). *Право України*. 2018. № 10. С. 114–128.

248. Про нотаріат : Закон України від 2 верес. 1993 р. № 1892-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.

249. Боровська І. А. Реалізація принципу пропорційності у цивільному судочинстві України за участю третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 139–143. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/31.pdf.

250. Боровська І. А. Правовий статус сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (в контексті реалізації принципу правової визначеності). *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 1 (19). С. 322–335. (Серія «Право»). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/8531/8577>.

251. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 жовт. 2022 р. у справі № 923/199/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106841700>.

252. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 листоп. 2018 р. у справі № 5023/10655/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78215394>.

253. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 лют. 2019 р. у справі № 915/478/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81329465>.

254. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 лют. 2019 р. у справі № 761/3884/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854809>.

255. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 черв. 2019 р. у справі № 587/430/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553>.

256. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 берез. 2020 р. у справі № 553/2759/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89252052>.

257. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 лип. 2021 р. у справі № 911/2169/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483103>.

258. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квіт. 1999 р. № 3-рп/99 (справа № 1-1/99). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text>.

259. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 25 квіт. 2018 р. у справі № 806/1000/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73763984>.

260. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : проект Закону України від 31 жовт. 2019 р. № 263-IX. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1031&skl=10.

261. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 5 черв. 2019 р. № 4-

p(II)/2019 (справа № 3-234/2018(3058/18)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-19#Text>.

262. Постанова Верховного Суду від 4 квіт. 2018 р. у справі № 910/20190/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73261208>.

263. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О. О. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 5 черв. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na04d710-19#n2>.

264. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення у справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 5 черв. 2019 р. № 4-p(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nd04d710-19#n2>.

265. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

266. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб : Закон України від 12 трав. 2022 р. № 2257-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#n58>.

267. Criminal Assets Bureau v Gray : The decision of High Court from 21 February 2020. URL: <https://ie.vlex.com/vid/criminal-assets-bureau-v-842401101>.

268. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 201 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AFTOREF/Gusarov-kd.pdf.

269. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в цивільному судочинстві України : монографія. Харків : Право, 2016. 200 с.

270. Висновок № 3 (2008) Консультативної ради європейських прокурорів про роль прокуратури за межами сфери кримінального права. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/cmо.html?_m=publications&_t=rec&id=101556.

271. Марочкін Г., Суботін Є., Черв'якова О. Представницька функція прокурора. *Право України*. 1997. № 11. С. 63–65.

272. Стефанчук М. Категорія «виключні випадки» в контексті реалізації прокуратурою України функції представництва. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 (46). С. 36–41.

273. Руденко М. Модель представницької функції прокуратури в контексті нових конституційних змін (щодо правосуддя). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 (46). С. 30–35.

274. Михеєнко М. М., Молдован В. В., Радзієвська Л. К. Порівняльне судове право : підручник. Київ : Либідь, 1993. 328 с.

275. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 лип. 2023 р. у справі № 910/15792/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112664879>.

276. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 20 груд. 2022 р. у справі № 991/3348/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108034532>.

277. Amicus curiae brief for the Constitutional court of Armenia on certain questions relating to the law on the forfeiture of assets of illicit origin. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2022\)048-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2022)048-e).

278. Moneyval. Horizontal Review of Moneyval's. Third Round of Mutual Evaluation Reports. Council of Europe, 2010. URL: https://www.coe.int/en/web/moneyval/evaluations/horizontal_reviews.

279. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 квіт. 2018 р. у справі № 523/9076/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73469613>.

280. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 черв. 2018 р. у справі № 308/3162/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296551>.

281. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 листоп. 2018 р. у справі № 127/93/17-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977510>.

282. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 груд. 2018 р. у справі № 570/3439/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977528>.

283. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 груд. 2018 р. у справі № 372/51/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79365517>.

284. Гладун О. З. Проблеми криміналізації незаконного збагачення. *Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2020. № 1. С. 78–87.

285. Панаїд І. В. Кримінально-правова оцінка незаконного збагачення у взаємозв'язку із судовою практикою у справах про «цивільну конфіскацію» та про «санкції». *Правосуддя в Україні під час війни: проблеми розгляду корупційних та воєнних злочинів* : VI Київ. полілог (Київ, 1 груд. 2023 р.). Київ, 2023. С. 83-86.

286. Михайленко В. В. Набуття активів іншими особами в цілях правової процедури визнання активів необґрунтованими і стягнення їх у дохід держави. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 1. С. 151–158.

287. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 3 лют. 2023 р. у справі № 991/6606/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772467>.

288. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 16 черв. 2023 р. у справі № 991/265/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111734983>.

289. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 7 черв. 2023 р. у справі № 991/4151/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111426257>.

290. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 17 трав. 2023 р. у справі № 991/3250/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110904491>.

291. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 4 січ. 2023 р. у справі № 991/5572/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108250951>.

292. Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (подання декларацій та повідомлень про суттєві зміни в майновому стані) : роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 3 лют. 2021 р. № 1. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/roz-yasnennya-vid-03-02-2021-1-shhodo-zastosuvannya-okremykh-polozhen-zakonu-ukrayiny-pro-zapobigannya-koruptsiyi-stosovno-zahodiv-finansovogo-kontrolyu-podannya-deklaratsij-ta-povidomlen-pro-suttyevi>.

293. Про роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю : рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 11 серп. 2016 р. № 3. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN023644>.

294. Музіла Л., Моралес М., Матіас М., Бергер Т. Хабарники. *Криміналізація незаконного збагачення як засіб боротьби з корупцією.*

Вашингтон, округ Колумбія, Світовий банк, 2017. 122 с. (Серія книг «Повернення викрадених активів»).

295. Справа «Аманн проти Швейцарії» (заява № 27798/95) : рішення Європейського Суду з прав людини від 16 лют. 2000 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=308>.

296. Case of Pasko v. Russia (Application No. 69519/01). Strasbourg, 22 October 2009. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-95318&filename=001-95318.pdf&TID=thkbhnilzk>.

297. Case of Rekvényi v. Hungary (Application No. 25390/94). Strasbourg, 20 May 1999. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58262%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58262%22]}).

298. Михайленко Д. Г., Боднарук Ю. В. Опосередковане володіння необґрунтованими активами: що це та яким чином встановлюється судом? URL: <https://pravo.ua/oposeredkovane-volodinnia-neobgruntovanymu-aktyvamushcho-tse-ta-iaakym-chynom-vstanovliuietsia-sudom/>.

299. Цивільний процес : навч. посіб. / [А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук та ін.] ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 172 с.

300. Коваленко І. А., Хміль В. В. Види, ознаки та участь третіх осіб в цивільному процесі. *Results of modern scientific research and development : Proceedings of XI International Scientific and Practical Conference (Madrid, Spain, 16–18 January 2022)*. Madrid, Spain : Barca Academy Publishing, 2022. С. 497–501. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/19435/1/20220210_302.pdf.

301. Комаров В. В., Радченко П. І. Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти : навч. посіб. Київ : НМК ВО, 1991. 104 с.

302. Постанова Верховного Суду від 23 трав. 2018 р. у справі № 509/667/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74342596>.

303. Постанова Верховного Суду від 13 берез. 2018 р. у справі № 916/1764/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72763680>.

304. Сібільов Д. М. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору: окремі питання доктрини та законодавчі тренди. *Theory and practice of jurisprudence*. 2018. Т. 2. № 14. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/151550>.

305. Вороніжський Я. В. Треті особи як учасники судового процесу у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Проблеми цивільного права та процесу* : щоріч. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна. (Київ, 19 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 377–382.

306. Чурпіта Г.В. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, та заінтересовані особи як учасники цивільних справ різних видів цивільного судочинства. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 2(20). С. 585–595. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/9169/9219>.

307. Курс цивільного процесу : підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

308. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28 січ. 2022 р. про відкриття провадження у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102844392>.

309. Рішення Вищого антикорупційного суду від 10 лип. 2023 р. у справі. № 991/3346/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112308550>.

310. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19 верес. 2023 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/6770/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113689353>.

311. Ханик-Посполітак Р. Ю. Представництво в цивільному процесі за новим цивільним процесуальним кодексом України. *Наукові записки НаУКМА*. 2018. Т. 1. С. 50–54. (Серія «Юридичні науки»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2018_1_11.

312. Курило М. П. Етапи становлення представництва як міжгалузевого процесуального інституту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 4. Т. 1. С. 92–95. (Серія «Юридичні науки»).

313. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.

314. Цивільний процес : навч. посіб. / за ред. Ю. В. Білоусова. Київ, 2006. 293 с.

315. Цивільний процес України : навч. посіб. / за ред. Ю. С. Червоного. Київ, 2006. 392 с.

316. Ташматова А. К. Ознаки законного представництва в цивільному процесі України. *Закарпатські правові читання* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 25–27 квіт. 2014 р.) / за заг. ред. В. І. Смоланки. Ужгород, а2014. Т. 2. С. 148–153.

317. Паращук Л., Кучер А. Особливості представництва у цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 2 (22). С. 94–101.

318. Чванкін С. А. Добровільне представництво у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 226 с.

319. Павлуник І. А. Представництво в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2002. 19 с. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/147018>.

320. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя : постанова Пленуму Верховного Суду України від 21 груд. 2007 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text>

321. Про адвокатуру і адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.

322. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3022-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.

323. Рішення Конституційного Суду України за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 верес. 2009 р. № 23-рп/2009 (справа № 1-23/2009). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text>.

324. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 3022-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

325. Цуркан М. М. Дискусійні питання щодо представництва у цивільному процесі. *Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри* : зб. тез III Міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 20–21 груд. 2019 р.). Кропивницький : ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 353–354.

326. Bates W. W., Huntley R. T., Starnes W. S. Ten Tips for Direct Examination and Cross-Examination. URL: <https://www.starneslaw.com/wp-content/uploads/2017/10/wwb-rth-wss-ajta-2015.pdf>.

327. Чиркин Д. Введение в гражданский процесс штата Калифорния. URL: <https://blog.liga.net/user/dchyrkin/article/32792>.

328. Rule 30. Depositions by Oral Examination. URL: https://www.law.cornell.edu/rules/frcp/rule_30.

329. Окрема думка судді Саландяк О. Я. щодо рішення Вищого антикорупційного суду від 25 січ. 2024 р. у справі № 991/9734/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116734550>.

330. Новікова Н. А. Загальні правила кінцевого дослідження показань свідків у цивільному процесі. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/24june2017/7.pdf>.

331. Бентам І. О судебныхъ доказательствахъ. Київъ : Тип. М. П. Фрица, 1876. 421 с.

332. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 26 верес. 2023 р. про привід свідка у справі № 991/4164/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113776543>.

333. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12 лип. 2021 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/3401/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98381126>.

334. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28 лип. 2021 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/3608/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98752550>.

335. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 27 квіт. 2022 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (витребувано докази) у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104113519>.

336. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 26 лип. 2022 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105479240>.

337. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 7 верес. 2022 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/2396/22. *Єдиний*

державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106165978>.

338. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12 квіт. 2023 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/2175/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110237949>.

339. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 17 трав. 2023 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/3346/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111148062>.

340. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 20 лип. 2023 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/5169/23 (не витребувано докази). *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112345970>.

341. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 13 груд. 2023 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/9734/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115779679>.

342. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 18 січ. 2024 р. про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/9779/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116493685>.

343. Братель О. Г. Показання свідків в цивільному процесі: нетрадиційний підхід у використанні доказу. *Глобальна організація союзницького лідерства*. URL: <https://goal-int.org/pokazannya-svidkiv-v-civilnomu-procesi-netradicijnij-pidxid-u-vikoristanni-dokazu/>.

344. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 черв. 2009 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text>.

345. Лезін Є. Особливості забезпечення показань свідків у цивільному процесі України. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 2. С. 24–34. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/2/6.pdf>.

346. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листоп. 1991 р. № 1798-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

347. Дяченко С. В., Рябченко Ю. Ю., Самілик Л. О. Цивільний процес України: практикум. Ірпінь: УН-ТДФС України, 2020. 312 с. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5861/1/6106_IR.pdf.

348. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2003. 192 с.

349. Новікова Н. А. Поняття та ознаки свідка в цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 41–48.

350. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. Харків: Ксилон, 2007. 576 с.

351. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Фурса С. Я., 2006. 912 с.

352. Sample questions to ask your own witnesses at a Supreme Court trial. URL: <https://family.legalaid.bc.ca/bc-legal-system/if-you-have-go-court/trials-supreme-court/sample-questions-ask-your-own-witnesses>.

353. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. 2019. Vol. 5. No. 9. С. 3001–3011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemni-aspekti-uchasti-eksperta-u-tsvilnomu-sudochinstvi-ukrayini/viewer>.

354. The Civil Procedure Rules 1998. URL: <http://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/3132/contents/made>.
355. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
356. Реєстр атестованих судових експертів : [сайт]. URL: <http://rase.minjust.gov.ua/>
357. Штефан А. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 2. URL: <http://uran.inprojournal.org/article/view/146321>.
358. Шапіро В. С. Проблемні аспекти участі експерта в цивільному процесі. *Правові горизонти*. 2018. Вип. 13 (26). С. 24–28.
359. Чебаненко Д. Г., Брага А. А. Проблемні питання участі експерта у цивільному судочинстві України. *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (Одеса, 17 груд. 2021 р.) / за ред. М. Р. Аракеляна, К. І. Спасової. Одеса : Фенікс, 2021. С. 79–81.
360. Експертизи у судочинстві України. Судова практика. Роз'яснення / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 2015. № 5–6. 506 с.
361. Озерчук М. В. Висновок експерта у цивільному процесі. Співвідношення висновку експерта з висновком спеціаліста й експерта у галузі права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 131–135. URL: https://web.archive.org/web/20200214025121id_/http://pap.in.ua/4_2019/37.pdf.
362. Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 19 с.
363. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 груд. 2019 р. у справі № 522/1029/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144996>.

364. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text>.

365. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

366. Шепітько М. В. Засоби протидії наданню судовим експертом завідомо неправдивого висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 180–188.

367. Дзюбак К. М. Організаційно-правові межі забезпечення науково-експертної діяльності у цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми криміналістичного та експертного забезпечення діяльності правоохоронних органів та суду в Україні* : тези доп. учасн. наук.-практ. конф. (Харків, 28 трав. 2021 р.). Харків : НДІ ППСН, 2021. С. 23–27.

368. Теремецький В., Петровський, А. Оптимізація суб'єктів доказування в цивільному процесі України в контексті правового статусу фахівця у певній галузі знань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 1 (1). С. 107–113.

369. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22 груд. 2023 р. про продовження підготовчого засідання у справі № 991/9779/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115958142>.

370. Воробель У. Б. Інститут «amicus curiae» в праві держав романо-германської правової сім'ї. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3 (87). С. 36–49.

371. Зозуля Н. Експерт з питань права: проблема процесуального статусу. *Українське право*. 2017. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protsesualnogo-statusu.

372. Щербак С. В., Сергієнко Б. Б. Правове становище експерта з питань права в цивільному процесі України. *Правові горизонти*. 2018. Вип. 13 (26). С. 29–32.

373. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>.

374. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 лип. 2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.

375. Татулич І. Ю. Правовий статус експерта з питань права в цивільному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2022. С. 64–69. URL: http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/APP-1_2022.pdf#page=66.

376. Кармаза О., Кушерець Д. Експерт із питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 32–36. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/5_2019/part_1/16.pdf.

377. Бутирська І. А. Правовий статус експерта з питань права у господарському процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 108–111. (Серія «Право»).

378. Устюжанінова О. Т., Гресько М. О. Експерт з питань права в цивільному процесі: новела процесуального кодексу України. *Юридичний бюлетень*. 2022. Вип. 24. С. 70–75.

379. Кармаза О. О. Експерт у галузі права в судовому процесі: теорія та судова практика. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 89–94. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/5_2019/part_1/16.pdf.

380. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.

381. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10 лют. 1995 р. № 51/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

382. Круковес В. Правовий статус експерта з питань права в цивільному судочинстві України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 2. С. 122–126. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/viewFile/674/664#page=122>.

383. Рішення Северодонецького суду Луганської області від 18 трав. 2018 р. № 428/13694/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75057891>.

384. Коротка Н. О. Цивільно-правовий статус експерта з питань права та його висновок у галузі права як засіб доказування у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Т. 1. Вип. 53. С. 97–100. (Серія «Право»).

385. Луспеник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. *Судебно-юридическая газета*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/132494-dokazuvannya-u-tsivilnomu-protsesi-scho-novogo-u-tspk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuвання-dokaziv-ba6687>.

386. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінів / уклад. : Л. О. Пустовіт, С. І. Скопенко, Г. М. Сюта, І. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2000. 1018 с.

387. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. 2-ге вид. Київ : АКОНІТ, 2001. Т. 3 : П–Я. 862 с.

388. Кравченко А. В., Зеленкова І. І. Проблемні питання участі експерта в цивільному судочинстві. *Адвокат*. 2011. № 12. С. 43–45.

389. Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. 944 с.

390. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Либідь, 1999. 536 с.

391. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 20 с.

392. Кіреєва Н. О., Скорич О. О. Співвідношення висновків, що надаються експертом, спеціалістом, органами державної влади та місцевого самоврядування у цивільному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 37 (2). С. 10–15. (Серія «Право»).

393. Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 244 с.

394. Заборовський В. В., Бисага Ю. М. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 1. С. 31–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anopr_2021_1_8.

395. Tromme M. Waging war against corruption in developing countries: how asset recovery can be compliant with the rule of law. *Duke Journal of Comparative and International Law*. 2019. Vol. 29. No. 2. P. 165–233. URL: <https://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol29/iss2/2>.

396. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 8 черв. 2021 р. про відкриття провадження у справі № 991/3401/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97548243>.

397. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 7 черв. 2022 р. про відкриття провадження у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104724363>.

398. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12 лип. 2022 р. про відкриття провадження у справі № 991/2396/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105217139>.

399. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 14 берез. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/2175/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109527547>.

400. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12 квіт. 2023 р. про поновлення пропущеного строку та витребування доказів у справі № 991/2175/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110237950>.

401. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 30 жовт. 2023 р. у справі № 991/4164/23 про вилучення доказу. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114549572>.

402. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 16 листопада 2023 року у справі № 991/9734/23 про забезпечення доказів. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115578220>.

403. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19 квіт. 2022 р. про витребування доказів у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104053223>.

404. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 13 верес. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106217486>.

405. Постанова Верховного Суду від 21 верес. 2022 р. у справі № 205/2480/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106585199>.

406. Постанова Верховного Суду від 9 лют. 2023 р. у справі № 640/7008/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108915282>.

407. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 серп. 2020 р. у справі № 910/13737/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91314538>.

408. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 16 серп. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105743064>.

409. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 26 верес. 2022 р. у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106420462>.

410. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 28 листоп. 2022 р. про залишення апеляційної скарги без руху у справі № 991/2396/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107543280>.

411. Ухвала Верховного Суду від 16 листоп. 2021 р. у справі № 991/3401/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101138376>.

412. Ухвала Верховного Суду від 4 жовт. 2022 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636580>.

413. Ухвала Верховного Суду від 9 лют. 2023 р. у справі № 991/366/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893192>.

414. Ухвала Верховного Суду від 23 трав. 2023 р. у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111096144>.

415. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 9 черв. 2023 р. у справі № 991/4898/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111529597>.

416. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 13 берез. 2023 р. про забезпечення позову у справі № 991/2175/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109607511>.

417. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 15 трав. 2023 р. про забезпечення позову у справі № 991/4164/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110914618>.

418. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 23 черв. 2022 р. про забезпечення позову у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104927551>.

419. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 2 серп. 2023 р. про забезпечення позову у справі № 991/6770/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112580872>.

420. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

421. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів в умовах воєнного стану. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні* : міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022 р.). Київ, 2022. С. 18–22.

422. Статистичні звіти ВАКС про здійснення правосуддя. URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/reports/>

423. Засади використання автоматизованої системи документообігу Вищого антикорупційного суду : рішення зборів суддів Вищого антикорупційного суду від 3 верес. 2019 р. № 4. URL: https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/auto_cases/.

424. Додаток 2 до Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 4 берез. 2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/104/f524339n528.docx>.

425. ВРП збільшила чисельність суддів Вищого антикорупційного суду. URL: <https://hcj.gov.ua/news/vrp-zbilshyla-chyselnist-suddiv-vyshchogo-antukorupciynogo-sudu>.

426. Баранкова В. В. Доказування в нотаріальному процесі. *Проблеми законності*. 2000. Вип. 42. С. 94–100.

427. Барабаш Т. Предмет доказування в кримінальному процесі: гносеологічний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 6. С. 88–91.

428. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, переробл. та доповн. Київ : Ін Юре, 2001. 694 с.
429. Попелюшко В. О. Предмет доказування в кримінальному процесі (процесуально-правові та кримінально-правові аспекти) : монографія. Острог : [Б. в.], 2001. 196 с.
430. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 1 листоп. 2021 р. у справі № 405/3360/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100918809>.
431. Постанова Верховного Суду від 15 листоп. 2022 р. у справі № 990/23/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107399169>.
432. Постанова Верховного Суду від 13 груд. 2021 р. у справі № 800/501/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101897027>.
433. Постанова Верховного Суду від 29 листоп. 2021 р. у справі № 9901/273/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101608653>.
434. Ухвала Верховного Суду від 27 січ. 2023 р. у справі № 442/2391/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108685988>.
435. Кройтор В. А. Проблеми визначення предмета доказування в справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. № 63. С. 92–96. (Серія «Юриспруденція»). URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc63/21.pdf>
436. Кройтор В. А. Розподіл обов'язків з доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 92–101. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/4_2023/14.pdf.

437. Нікіфоров Д. Визнання активів необґрунтованими: на що звертають увагу суди? URL: <https://bargen.com.ua/2023/07/21/vyznannia-aktyviv-neobgruntovanymy-na-shcho-zvertaiut-uvagu-sudy/?p=12098>.

438. Михайленко В. В. Особливості правової процедури визнання активів необґрунтованими. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/osoblyvosti-pravovoyi-protsedury-vyznannya-aktyviv-neobgruntovanymy/>.

439. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищ. закл. освіти. Київ : Ін Юре, 1997. 607 с.

440. Сеник С. В., Лемик Р. Я. Цивільне процесуальне право : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 424 с.

441. Микуляк П. П. Класифікація самоконтрольних повноважень суду першої інстанції в цивільному процесі за часом їх реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. С. 49–52. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/No.60.pdf>.

442. Дем'янова О. В. Чинники формування стадійної структури цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 76–82. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/5_2018/part_1/15.pdf.

443. Колісник О. В. Дискреційні повноваження суду на стадії відкриття провадження в цивільній справі та єдність судової практики. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 64–70. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2020/5/tom_1/12.pdf.

444. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19 квіт. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/3346/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/110303909>.

445. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 16 листоп. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/9734/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL <https://reustr.court.gov.ua/Review/115578219>.

446. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 9 листоп. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/9779/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL <https://reustr.court.gov.ua/Review/114797461>

447. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 3 черв. 2021 р. у справі № 991/3608/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97407113>.

448. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 15 трав. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/4164/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/110840424>.

449. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22 черв. 2023 р. про відкриття провадження у справі № 991/5169/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/111704500>.

450. Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 74–80. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/17769>.

451. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 1 черв. 2022 р. про залишення позову без руху у справі № 991/1786/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/104570170>.

452. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 15 черв. 2023 р. у справі № 991/5169/23 про залишення позову без руху. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/111546472>.

453. Постанова Верховного Суду від 20 верес. 2021 р. у справі № 638/3792/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/99861085>.

454. Луспеник Д. Роль суду в цивільному диспозитивному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 6. С. 71–76.

455. Gray L., Hansen K., Recica-Kirkbride P., Mills L. Few and Far: the hard facts on stolen asset recovery. *World Bank Publications*. 2014. URL:

<https://www.oecd.org/dac/accountable-effective-institutions/Hard%20Facts%20Stolen%20Asset%20Recovery.pdf>.

456. Alternative legal mechanisms and non-trial resolutions, including settlements, that have proceeds of crime for confiscation and return. URL: <https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/WorkingGroups/workinggroup2/2021-September-6-10/CAC-COSP-WG.2-2021-CRP.1.pdf>.

457. Asset Forfeiture in Ireland and Selected Writings of Dr. Colin. URL: <https://ag-pssg-sharedservices-ex.objectstore.gov.bc.ca/ag-pssg-cc-exh-prod-bkt-ex/375%20-%20Overview%20Report%20-%20Asset%20Forfeiture%20in%20Ireland%20and%20Selected%20Writings%20of%20Dr.%20Colin%20King.pdf>.

458. Civil Recovery Explained – An In-Depth Guide – Rahman Ravelli. URL: <https://www.rahmanravelli.co.uk/expertise/civil-recovery/civil-recovery-explained-an-in-depth-guide>.

459. Вороніжський Я. В. Актуальні питання міжнародного досвіду визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави та його імплементація в українське законодавство. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : міжкафедр. наук.-теорет. круглий стіл (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ, 2021. С. 39–42.

460. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин : міжнар. док. від 20 груд. 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text.

461. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15 листоп. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.

462. Mather J. Uneexplained Wealth Orders: Practical and Legal Issues. 2018. URL: https://www.serlecourt.co.uk/images/uploads/documents/James_Mather_UWOs.pdf.

463. Boucht J. *The Limits of Asset Confiscation: On the Legitimacy of Extended Appropriation of Criminal Proceeds*. Oxford : Hart Publishing, 2017. 229 p.

464. Basdeo V. The law and practice of criminal asset forfeiture in South African criminal procedure: A constitutional dilemma. *Potchefstroom Electronic Law Journal*. 2014. Vol. 17. Issue 3. P. 1047–1069. URL: <https://journals.co.za/doi/10.4314/pelj.v17i3.06>.

465. Боровська І. А. Презумпції та фікції доказування як спеціальні юридичні засоби процесуальної економії у цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. № 13. С. 13–21. URL: <http://www.apdp.in.ua/v97/2.pdf>.

466. Довганич В. В. Інститут цивільної конфіскації необґрунтованих доходів. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Київ, 2021. С. 439–442. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/20608/3/1%D0%9A%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%8F_%D0%92%D0%95%D0%A0%D0%A1%D0%A2%D0%9A%D0%90_9-10.12._2021.pdf#page=440.

467. Феннич В. П. Судове засідання як процесуальна форма стадії розгляду справи по суті в цивільному процесі. *Закарпатські правові читання* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 11–31 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина. Ужгород : РІК-У, 2019. Т. 2. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/26241/1/%D0%A4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%87%20%D0%92.%D0%9F.%20%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%8F%D0%BA%20%D0%BF%D1%80%D%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%96.pdf>.

468. Справа «Стрижак проти України» : рішення Європейського Суду з прав людини від 8 листоп. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_441#Text.

469. Практикум з цивільного процесуального права України : навч. посіб. / за ред. І. С. Ярошенко. Київ : Дакор, 2016, 348 с.

470. Постанова Верховного Суду від 22 листоп. 2023 р. у справі № 369/14427/19. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115237633>.

471. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.]; за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.

472. Бут І. О. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. : у 3 т. (Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 324–327.

473. Самілик Л. О., Огнев'юк Т. В. Стандарти доказування у цивільному судочинстві. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 80–86. URL: <https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2019/12/Kovalishin-Pronka.pdf>.

474. Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична газета online*. URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishneperekonannya-chi-balans-virogidnostey.html>.

475. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 22 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7009/%d0%a1%d1%82%d0%b5%d0%bf%d0%b0%d0%bd%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be%20%d0%90.%d0%a1..pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

476. Полюк Ю. І. Щодо питання про стандарти доказування у цивільних справах. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 14 верес. 2020

p.) / уклад. : Т. А. Стоянова, Л. А. Островська, О. В. Сатановська ; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 77–83. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/30312bb8-1894-4fa8-9a82-092b275b3340/contenty>.

477. Слюсарчук Х. Р Стандарти доказування у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 25 с.

478. Judgments – In Re B (Children) (FC) On Wednesday 11 June 2008 [2008] UKHL 35 on appeal from: [2008] EWCA Civ 282. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldjudgmt/jd080611/child-1.htm>.

479. Постанова Верховного Суду від 13 берез. 2019 р. у справі № 545/1642/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80521824>.

480. Постанова Верховного Суду від 21 лют. 2018 р. у справі № 701/613/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147749>.

481. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 19 січ. 2023 р. у справі № 280/4654/22. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108778114>.

482. Gallant M. M. Money Laundering and the Proceeds of Crime: Economic Crime and Civil Remedies. Cheltenham, Edward Elgar, 2005. 168 p.

483. Case of Balsamo v. San Marino (Applications No. 20319/17 and 21414/17). Strasbourg, 8 October 2019. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-196421%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-196421%22]}).

484. Case of J.K. and others v. Sweden (Application No. 59166/12). Strasbourg, 23 August 2016. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-165442%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],[%22itemid%22:[%22001-165442%22]}).

485. Справа «Бендерський проти України» : рішення Європейського суду з прав людини від 15 листоп. 2007 р. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview>

[%22:\[%22document%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-171889%22\].}](#)

486. Collins M., King C. The disruption of crime in Scotland through non-conviction based asset forfeiture. *Journal of Money Laundering Control*. 2013. Vol. 16. Issue 4. P. 379–388. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMLC-07-2013-0023/full/html>.

487. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо уніфікації процесів : проект Закону України від 31 трав. 2023 р. № 9306-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42017>.

488. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

489. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 10 верес. 2019 р. у справі № КА. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84320526>.

490. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 24 берез. 2021 р. у справі № 320/4186/18. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96544706>.

491. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 8 черв. 2022 р. у справі № 757/18772/19-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105139652>.

492. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 берез. 2020 р. у справі № 129/1033/13-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196>.

493. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14 серп. 2018 р. у справі № 905/2382/17. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76026164>.

494. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29 січ. 2021 р. у справі № 922/51/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830>.

495. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 2 жовт. 2018 р. у справі № 910/18036/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77112562>.

496. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 жовт. 2019 р. у справі № 917/1307/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211537>.

497. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18 листоп. 2019 р. у справі № 902/761/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85710940>.

498. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 4 груд. 2019 р. у справі № 917/2101/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86141033>.

499. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15 черв. 2021 р. № 906/1222/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97735094>.

500. Кройтор В. А. Вплив міжнародно-правових стандартів цивільного судочинства на розгляд справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 17–22. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v3_2023/4.pdf.

501. Case of Rowe and Davis v. the United Kingdom (Application No. 28901/95). Strasbourg, 16 February 2000. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-58496&filename=CASE%20OF%20ROWE%20AND%20DAVIS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.docx&logEvent=False>.

502. Case of Vermeulen v. Belgium (Application No. 19075/91). Strasbourg, 20 February 1996. *Judgment of the European Court of Human Rights*.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57985&filename=001-57985.pdf/>

503. Case of Krcmar v. Czech Republic (Application No. 35376/97). Strasbourg, 3 March 2000. *Judgment of the European Court of Human Rights*.

URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:\[2\],%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22itemid%22:\[%22001-58608%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:[2],%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22itemid%22:[%22001-58608%22]%7D).

504. Case of Clinique des Acacias and Others v. France (Application No. 65399/01). Judgment of 13 October 2005, final on 13 January 2006. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL:

[http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22display%22:\[2\],%22tabview%22:\[%22related%22\],%22languageisocode%22:\[%22FRE%22\],%22itemid%22:\[%22001-111932%22\]%7D](http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22display%22:[2],%22tabview%22:[%22related%22],%22languageisocode%22:[%22FRE%22],%22itemid%22:[%22001-111932%22]%7D).

505. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 верес. 2020 р. у справі № 378/596/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93327297>.

506. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січ. 2012 р. № 3-рп/2012 (справа № 1-11/2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

507. Справа «Спорронг і Льоннрот проти Швеції»: рішення Європейського суду з прав людини від 23 верес. 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text.

508. Case of Beldjoudi v. France (Application No. 12083/86). Strasbourg, 26 March 1992. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=echr&id=001-57767&filename=CASE%20OF%20BELDJOUDI%20v.%20FRANCE.pdf&logEvent=False>.

509. Case of Osman v. the United Kingdom (Application No. 87/1997/871/1083). Strasbourg, 28 October 1998. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58257%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58257%22]})

510. Справа «Колишній король Греції та інші проти Греції»: рішення Європейського суду з прав людини від 23 листоп. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/980_007.

511. Справа «Трегубенко проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 2 листоп. 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text.

512. Case of Bulves AD v. Bulgaria (Application No. 3991/03). Strasbourg, 22 January 2009. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%223991/03%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-90792%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%223991/03%22],%22documentcollectionid2%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-90792%22]}) Справа «Серков проти України» (заява № 39766/05): рішення Європейського суду з прав людини від 7 лип. 2011 р. URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_%201%20protokol/SERKOV.pdf.

513. Case of Lavrechov v. the Czech Republic (Application No. 57404/08). Strasbourg, 20 June 2013. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2257404/08%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-120969%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2257404/08%22],%22documentcollectionid2%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-120969%22]}).

514. Case of Gladysheva v. Russia (Application No. 7097/10). Strasbourg, 6 December 2011. *Judgment of the European Court of Human Rights*. URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-107713%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-107713%22]}).

515. Справа «East/West Alliance Limited» проти України» (заява № 19336/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 23 січ. 2014 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text.

516. Справа «Раймондо проти Італії» : рішення Європейського суду з прав людини від 22 лют. 1994 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-112997&filename=CASE%20OF%20RAIMONDO%20v.%20ITALY%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D.pdf>.

517. Хутор Т. М. Цивільна конфіскація необґрунтованих активів крізь призму захисту права власності: [аналітичне дослідження]. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/469eb223-5ced-453c-a46b-33a937c44c6f/download>.

518. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 верес. 2020 р. у справі № 469/1044/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270734>

519. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листоп. 2021 р. у справі № 359/3373/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985>.

520. Постанова Верховного Суду від 24 квіт. 2023 р. у справі № 200/18309/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110395866>.

521. Постанова Верховного Суду від 5 квіт. 2023 р. у справі № 755/7193/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208087>.

522. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 29 квіт. 2020 р. у справі № 991/2890/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89057808>.

523. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 29 квіт. 2020 р. у справі № 991/2529/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89057802>.

524. Справа «Новоселецький проти України» (заява № 47148/99) : рішення Європейського суду з прав людини від 22 лют. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_238#Text.

525. Справа «Рисовський проти України» (заява № 29979/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 20 жовт. 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_854.

526. Справа «Кривенький проти України» (заява № 43768/07) : рішення Європейського суду з прав людини від 16 лют. 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_d48.

527. Постанова Верховного Суду від 8 берез. 2023 р. у справі № 199/2943/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109479819>.

528. Постанова Верховного Суду від 5 квіт. 2023 р. у справі № 753/20109/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110486054>.

529. Михайленко Д. Г., Боднарчук Ю. В. Спосіб захисту інтересів держави у справах про цивільну конфіскацію. URL: <https://pravo.ua/niuansy-zakhystu-interesiv-derzhavy-u-spravakh-pro-tsyvilnu-konfiskatsiiu/>.

530. Country Review Report of Thailand. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/CountryVisitFinalReports/2019_09_02_Thailand_Final_Country_Report.pdf.

531. Ахтирська Н. М. Принцип «баланс вірогідності» vs принцип «поза розумним сумнівом»: міжнародний досвід конфіскації без обвинувального вироку. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VII Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 8–9 груд. 2022 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 128–131.

532. Voronizhskiy Y. V. On the development of the institute of recognition of unexplained assets in Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies (CPLS)*. 2023. Vol. 2. Issue 4. p. 89-99. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/8/cpls810.pdf>.

533. Про Державний бюджет України на 2019 рік : Закон України від 23 листоп. 2018 р. № 2629-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19>.

534. Про Державний бюджет України на 2020 рік : Закону України від 14 листоп. 2019 р. № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>.

535. Про Державний бюджет України на 2021 рік : Закону України від 15 груд. 2020 р. № 1082-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>.

536. Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закону України від 2 груд. 2021 р. № 1928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text>.

537. Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 3 листоп. 2022 р. № 2710-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text>.

538. Про Державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09 листоп. 2023 р. № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>.

539. Угриновська О. І., Андрухів О. Д. Провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: проблеми правозастосовної практики. *Актуальні питання у сучасній науці*. Серія «Право». 2024. № 4 (22). С. 759–770. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/issue/view/227/323>.

540. Боровська І.А. Особливості доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (у контексті реалізації принципу процесуальної економії). *Наукові інновації та передові*

технології. Серія «Право». 2024. № 2 (30). С. 613–623. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9033/9080>.

541. Постанова Верховного Суду від 7 жовт. 2020 р. у справі № 755/17944/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92315178>.

542. Постанова Верховного Суду від 10 лют. 2021 р. у справі № 754/5841/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438>.

543. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 листоп. 2018 р. у справі № 907/50/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78129859>.

544. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 черв. 2021 р. у справі № 922/2416/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98146719>.

545. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовт. 2019 р. у справі № 922/3537/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85614599>.

546. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 груд. 2022 р. у справі № 461/12525/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046336>.

547. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 2 серп. 2023 р. у справі № 308/8629/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112758946>.

548. Білянська Н. В. Визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави як підстава припинення права власності. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 2(20). С. 366–378. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/9150/9199>.

549. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 лип. 2022 р. у справі № 914/2618/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107064709>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Вороніжський Я. В. Актуальні питання інституту визнання необґрунтованими активів. *Київський часопис цивілістики*. 2021. № 4. С. 94–102. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/82/75>.
2. Вороніжський Я. В. Зарубіжний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 44. С. 31–38. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17867/%d0%92%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d1%96%d0%b6%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%af%d1%80%d0%be%d1%81%d0%bb%d0%b0%d0%b2%20%d0%92%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
3. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів у європейському векторі України. *Ампаро*. 2022. Спецвип. Т. 1. С. 52–64. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-1-2022/8.pdf>.
4. Вороніжський Я. В. Удосконалення інституту визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 128–134. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/30.pdf.
5. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин щодо визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 136–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.
6. Вороніжський Я. В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний*

науковий електронний журнал. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf.

7. Voronizhskiy Y.V. On the development of the institute of recognition of unexplained assets in Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies (CPLS)*. 2023. Vol. 2. Issue 4. P. 89-99. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/8/cpls810.pdf>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Вороніжський Я. В. Особливості доказування у справах про визнання активів необґрунтованими та стягнення їх у дохід держави. *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду* : матеріали II щорічного круглого столу (Київ, 30 верес. 2021 р.). Київ, 2021. С. 14–18.

9. Вороніжський Я. В. Правовий статус суб'єктів, щодо яких Національне антикорупційне бюро України здійснює досудове розслідування з приводу незаконного збагачення та збір доказів про визнання необґрунтованими активів: актуальні питання. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 200–204.

10. Вороніжський Я. В. Актуальні питання міжнародного досвіду визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави та його імплементація в українське законодавство. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедрал. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ, 2021. С. 39–42. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/da55d883-cc3e-4258-aaa2-4976616aa2a0/download>.

11. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів в умовах воєнного стану. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні* : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022). Київ, 2022. С. 18–22.

12. Вороніжський Я. В. Роль інституту визнання необґрунтованими активів у євроінтеграційних процесах. *Євроінтеграційні процеси в Україні:*

історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 128–132.

13. Вороніжський Я. В. Представники сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (Київ, 18 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 267–271.

14. Вороніжський Я. В. Треті особи як учасники судового процесу у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали щорічної наук.-практ. конф., присвяченої 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Київ, 19 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 377–382.

15. Вороніжський Я. В. Перспективи застосування обшуку у межах інституту визнання необґрунтованими активів. *Modern Movement of Science* : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (Дніпро, 19-20 жовт. 2023 р.). Дніпро, 2023. С. 144–145.

16. Вороніжський Я. В. Додержання прав людини в справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення в дохід держави і перспективи його розвитку. *Реалізація норм цивільного законодавства в умовах сьогодення* : матеріали кафедрального науково-теоретичного круглого столу (Київ, 9 лют. 2024 р.). Київ, 2024. С. 172–175.

ЗАКОНОПРОЄКТ**«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування і покарання за набуття таких активів»**

Для розширення повноважень прокуратури та Національного антикорупційного бюро України щодо збору доказів необґрунтованості активів, а також з метою розповсюдження дії механізму ВНА на активи, набуті уповноваженими особами з 14.10.2014, розширення складу суб'єктів, щодо яких можливе застосування інституту ВНА та сферу і час дії зазначеного механізму та врегулювання збору доказів необґрунтованості активів працівників апарату та суддів Вищого антикорупційного суду та Апеляційної палати ВАКС та подання позову до них, наділивши таким повноваженням прокурорів Офісу Генерального прокурора:

І. У Законі України «Про прокуратуру»:

абзац четвертий частини третьої статті 23 викласти у такій редакції:

«Представництво інтересів держави у суді у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави здійснюється прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а у визначених законом випадках, у тому числі щодо необґрунтованих активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, працівника апарату та суддів Вищого антикорупційного суду та Апеляційної палати ВАКС – прокурорами Офісу Генерального прокурора в порядку та на підставах, визначених Цивільним процесуальним кодексом України.»;

пункти один та два абзацу п'ятого частини четвертої статті 23 викласти у такій редакції та доповнити цю частину пунктом третім:

«1) витребувати за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, підприємств, установ і організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, що знаходяться у цих суб'єктів, у порядку, визначеному законом.

2) отримувати від посадових та службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування усні або письмові пояснення. Отримання пояснень від інших осіб можливе виключно за їхньою згодою.

3) укласти мирову угоду до подання позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави або на будь-якій стадії судового процесу.»;

частину четверту статті 23 доповнити абзацом шостим такого змісту:

«у разі збору доказів необґрунтованості активів Генеральний прокурор або його заступник мають право одержувати від нотаріусів інформацію, що становить нотаріальну таємницю»;

частину четверту статті 23 доповнити абзацом сьомим такого змісту:

«прокурор перед поданням позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави має право запропонувати особам, що можуть бути відповідачами у справі укласти мирову угоду щодо стягнення в дохід держави необґрунтованих активів або їх частини чи вартості. У разі згоди осіб, що можуть бути відповідачами у справі прокурор укладає угоду, якщо це не суперечить інтересам держави». Укладення мирової угоди, як до

судового розгляду так і під час нього не є підставою для припинення повноважень особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»;

частину четверту статті 23 доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«Прокурор, оцінюючи достатність доказів за допомогою стандартів доказування «поза розумним сумнівом» або «переваги доказів» (у частині можливості доведення вини та самого факту вчинення кримінального правопорушення) має право обрати або подання позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави або ініціювати кримінальне переслідування особи незалежно від вартості активу».

II. У Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України»:

частину першу статті 17 доповнити пунктами 21 та 22:

«керівнику структурного підрозділу Національного бюро та детективам Національного бюро отримувати від посадових та службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування усні або письмові пояснення. Отримання пояснень від інших осіб можливе виключно за їхньою згодою.

директору Національного антикорупційного бюро України або його заступнику одержувати від нотаріусів інформацію, що становить нотаріальну таємницю у разі збору доказів необґрунтованості активів».

III. У Законі України «Про нотаріат»:

частину чотирнадцяту статті 8 викласти у такій редакції:

«не є порушенням нотаріальної таємниці надання нотаріусом інформації в установленому порядку та у випадках, передбачених:

Законом України «Про виконавче провадження», органу державної виконавчої служби або приватному виконавцю;

Законом України «Про Національне антикорупційне бюро» Директору Національного антикорупційного бюро України або його заступнику та Законом України «Про прокуратуру» Генеральному прокурору або його заступнику у разі збору доказів необґрунтованості активів».

IV. У Законах України: «Про Національну поліцію» частину першу статті 27 доповнити пунктом 43, «Про Державне бюро розслідувань» частину першу статті 6 доповнити пунктом 8-2, «Про Службу безпеки України» частину першу статті 24 доповнити пунктом 22, «Про Бюро економічної безпеки України» частину першу статті 8 доповнити пунктом 3-1, «Про запобігання корупції» частину першу статті 11 доповнити пунктом 19-1, «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» статтю 16 доповнити частиною 15 такого змісту:

«Невідкладно, але не більше ніж протягом 3 (трьох) робочих днів з моменту виявлення фактів недекларування та можливих необґрунтованих активів особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, повідомляє про це Національне бюро та Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Офісу Генерального прокурора».

V. У Цивільному кодексі України:

статтю 16 доповнити пунктом 11 такого змісту:

«Визнання необґрунтованими активів і стягнення їх у дохід держави або їх частини чи вартості активів або їх частини, а в разі неможливості виділення такої частини – стягнення їх вартості.»;

частину сьому статті 261 викласти у такій редакції:

«Перебіг позовної давності за позовами про визнання необґрунтованими активів, визначених у ч. 4 ст. 51 Закону України «Про запобігання корупції» та їх стягнення в дохід держави починається з моменту набрання чинності законом, який вводить ч. 4 ст. 51 Закону України «Про запобігання корупції» в дію.»;

доповнити статтею 354-1 такого змісту:

«Стаття 354-1. Визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Підстави, порядок та правові наслідки визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави регулюються Цивільним процесуальним кодексом України та іншими спеціальними законами України.».

VI. У Законі України «Про запобігання корупції»:

доповнити статтю 1 новими абзацами такого змісту:

«активи» – грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування;

«законні доходи» – доходи, правомірно отримані особою із законних джерел, зокрема визначених пунктами 7 і 8 частини першої статті 46 Закону України «Про запобігання корупції»;

«необґрунтовані активи» – активи у випадках, визначених частиною 4 статті 51-3 Закону, щодо яких судом на підставі поданих доказів не встановлено, що вони або грошові кошти повністю або частково, необхідні для їх придбання, були набуті за рахунок законних доходів, підлягають повному або частковому стягненню в дохід держави чи підлягає стягненню їх

вартість або частина вартості за рішенням суду в установленому законом порядку»;

доповнити статтю 51-3 частинами четвертою та п'ятою:

«4. Необґрунтованими активами є:

1) активи, набуті з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності зазначеним Законом;

2) активи, набуті після дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів», якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності зазначеним Законом, а кримінальне провадження за статтею 368⁵ Кримінального кодексу України, предметом злочину в якому були ці активи, закрите на підставі пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 10 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України і відповідне рішення набуло статусу остаточного;

3) активи, набуті після дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави», якщо різниця між їх вартістю і законними доходами суб'єкта корупційного кримінального правопорушення у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання

чинності зазначеним Законом, а кримінальне провадження за статтями, визначеними приміткою ст. 45 Кримінального кодексу України, закрите на підставі пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 10 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України і відповідне рішення набуло статусу остаточного і такі активи відповідають умовам, визначеним в одному з пунктів частини першої статті 96-2 КК України або іншим чином, пов'язані з кримінальним правопорушенням;

4) активи, набуті з дня набрання чинності Законом України «Про запобігання корупції» № 1700-VII, якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів»;

5) доходи, отримані від активів, зазначених в абзацах другому, третьому, четвертому та п'ятому цієї частини.

Набуттям активів є набуття у власність активів особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування або упродовж трьох років після припинення нею повноважень та суб'єктами корупційних кримінальних правопорушень, а також набуття активів у власність іншою особою, якщо доведено, що таке набуття було здійснено за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень або що така особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи суб'єкт корупційних кримінальних правопорушень можуть прямо чи опосередковано контролювати такі активи, у тому числі визначати долю таких активів.

Для визначення різниці між вартістю необґрунтованих активів і законними доходами обов'язково враховуються витрати особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Суд визнає активи необґрунтованими, якщо на підставі поданих доказів не встановлено, що вони або грошові кошти повністю або частково, необхідні для їх придбання, були набуті за рахунок законних доходів.

5. Ухвалення рішення про визнання необґрунтованими активів особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та стягнення їх в дохід держави та у порядку, визначеному абзацом другим частини 4 цієї статті має наслідком припинення повноважень такої особи за виключенням випадків, передбачених законом.».

VII. У Цивільному процесуальному кодексі України:

частину другу статті 38 ЦПК України доповнити пунктом третім такого змісту:

«Особа, яка має не зняту або не погашену судимість, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта»;

доповнити новою статтею 53-1, яку викласти у такій редакції:

«Стаття 53-1 Залучення судом третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору та які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору

1. Суд має право залучити третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору та які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору до початку судових дебатів у разі наявності поважних причин їх не залучення до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження.»;

частину першу статті 57 викласти у такій редакції:

«Органи та інші особи, які відповідно до статті 56 цього Кодексу звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права та обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду. У справах про визнання необґрунтованими активів і їх стягнення в дохід держави прокурор має право укласти мирову угоду з відповідачем або відповідачами.»;

частину першу статті 60 доповнити абзацом другим такого змісту:

«У разі належного обґрунтування адвокатом та/або особою, яку він представляє, неможливості здійснення адвокатом подальшого представництва (наприклад через ініціювання до адвоката дисциплінарного провадження, оскарження рішення дисциплінарного органу і відкриття провадження судом) та іншим адвокатом, суд за клопотанням сторони або третьої особи має право постановити ухвалу, якою залучити до представництва іншого фахівця в галузі права, який має стаж в галузі права не менше 5 років.»;

частину другу статті 76 доповнити абзацом шостим такого змісту:

«Показання свідка викладаються ним письмово у заяві свідка. Підпис свідка на заяві посвідчується нотаріусом. Не вимагається нотаріальне посвідчення підпису сторін, третіх осіб, їх представників, які дали згоду на допит їх як свідків.»;

абзац другий частини другої статті 81 викласти у такій редакції:

«У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави позивач зобов'язаний навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв'язок активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та їх необґрунтованість, тобто наявність визначеної частиною другою статті 290 цього Кодексу різниці між вартістю таких активів та законними доходами такої особи. Для цього, позивач подає докази разом з позовною заявою та заявляє у ній про необхідність витребування та забезпечення доказів.»

У подальшому після одержання витребуваних і забезпечених доказів під час підготовчого засідання суд на підставі доказів, отриманих за ініціативою позивача, за достатньої доведеності зв'язку активів з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та необґрунтованості активів, ухвалою перекладає тягар доказування на відповідача, у якій надає відповідачу право витребувати докази і подати відповідні пояснення у строк, що не перевищує тридцяти днів з моменту одержання судом доказів за ініціативою позивача. Позивач має право спростувати подані відповідачем чи відповідачами докази.

Необхідність одержання витребуваних доказів не позбавляє відповідача можливості спростувати докази, долучені позивачем до позовної заяви.»;

частину першу статті 251 доповнити пунктом сьомим такого змісту:

«у разі виявлення нових необґрунтованих активів, які у сукупності з активами щодо яких ініційовано позов про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави встановлення судом перевищення необґрунтованості активу верхньої межі (понад 6500 НМДГ) різниці між вартістю активу та законним доходами або встановлення судом перевищення необґрунтованості активу верхньої межі (понад 6500 НМДГ) різниці між вартістю активу та законним доходами, що є предметом кримінального правопорушення незаконне збагачення і прокурор заявив клопотання про зупинення – на підставі витягу з Єдиного реєстру досудових розслідувань»;

частину першу статті 253 доповнити пунктом 5-1 такого змісту:

«пунктом 7 до набрання законної сили судовим рішенням: – за результатом оскарження рішення слідчого або прокурора, передбаченого статтею 284 Кримінального процесуального кодексу України; – постановленим у порядку, передбаченому статтями 288, 373 або 513 Кримінального процесуального кодексу України»;

частину першу статті 290 викласти у такій редакції:

«Позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави щодо активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, судді і працівника апарату Вищого антикорупційного суду чи активів, набутих іншими особами передбачених цією статтею у випадках, звернення до суду та представництво держави в суді здійснюються прокурорами Офісу Генерального прокурора за дорученням Генерального прокурора.»;

частину другу статті 290 викласти в такій редакції:

«Позов пред'являється щодо активів, визначених частиною четвертою статті 51-3 Закону України «Про запобігання корупції».»;

частину четверту статті 290 викласти в новій редакції:

«Позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави може бути пред'явлено до особи, яка, будучи особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування або упродовж трьох років після припинення нею повноважень чи до суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень, якщо кримінальне провадження за такими закрито на підставі пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 10 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України, які набули у власність активи, зазначені у частині другій цієї статті, та/або до іншої фізичної чи юридичної особи, яка набула у власність такі активи за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень або що така особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи суб'єкт корупційних кримінальних правопорушень, може прямо чи опосередковано контролювати такі активи, у тому числі визначати долю таких активів.

Прокурор має право у позові обрати стягнення безпосередньо необґрунтованого активу у цілому або його частини або його вартості чи вартості частини.»;

частину восьму статті 290 викласти у такій редакції:

«Особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, є особи, зазначені у пунктах 1 та 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції».

Працівниками Національного антикорупційного бюро України є Директор бюро, його перший заступник, заступник, особи начальницького складу та державні службовці Національного антикорупційного бюро України.

Корупційні кримінальні правопорушення визначено у примітці до статті 45 КК України.»;

статтю 291 викласти у такій редакції:

«Суд визнає необґрунтованими активи за наявності підстав та умов, передбачених у Законі України «Про запобігання корупції» та Цивільному процесуальному кодексі України.»;

Частина першу статті 292 викласти у такій редакції:

«Активи, визнані судом відповідно до [статті 291](#) цього Кодексу необґрунтованими, стягуються в дохід держави або стягненню підлягає їх вартість.»;

Частина другу статті 292 викласти у такій редакції:

«Якщо суд відповідно до [статті 291](#) цього Кодексу визнає необґрунтованими частину активів, в дохід держави стягується частина активів відповідача або вартість такої частини, яка визнана необґрунтованою, у тому числі у разі неможливості виділення такої частини.»;

доповнити статтю 292 частиною третьою такого змісту:

«У випадку неможливості виконання рішення про стягнення необґрунтованого активу з особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування через відчуження такого активу на

користь іншої особи, якщо така особа знала або могла знати про його необґрунтованість, необґрунтований актив або його частина стягується з особи, що набула актив.».

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Голова Вищого антикорупційного суду

Віра МИХАЙЛЕНКО

«22» лютого 2024 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
ВОРОНІЖСЬКОГО Ярослава Володимировича на тему:
 «Цивільне судочинство у справах про визнання необґрунтованими активів та їх
 стягнення в дохід держави»

Комісія у складі доктора юридичних наук, доцента, судді Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду Михайленка Д.Г., доктора юридичних наук, професора, судді Вищого антикорупційного суду Кравчука О.О., кандидата юридичних наук, доцента, судді Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду Боднара С.Б., судді Вищого антикорупційного суду Біцюка А.В., кандидата юридичних наук, начальника відділу правового забезпечення апарату Вищого антикорупційного суду Брінцова А.І. та помічника Голови Вищого антикорупційного суду Вознюк О.Л. засвідчує, що висновки, рекомендації та положення дисертаційного дослідження Вороніжського Ярослава Володимировича на тему: «Цивільне судочинство у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави», враховуючи їх належний науковий рівень та вагоме практичне значення, можуть бути використані в діяльності Вищого антикорупційного суду, а зокрема: для удосконалення підходів до розгляду в порядку цивільного судочинства справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, в організаційній, правовій та аналітичній роботі, а також враховані під час попередньої підготовки зазначених судових справ до розгляду та напрацюванні проєктів судових рішень.

Члени комісії:

доктор юридичних наук, доцент,
 суддя Апеляційної палати
 Вищого антикорупційного суду

Дмитро МИХАЙЛЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
 суддя Вищого антикорупційного суду

Олексій КРАВЧУК

кандидат юридичних наук, доцент,
 суддя Апеляційної палати
 Вищого антикорупційного суду

Сергій БОДНАР

суддя Вищого антикорупційного суду

Андрій БІЦЮК

кандидат юридичних наук,
 начальник відділу
 правового забезпечення апарату
 Вищого антикорупційного суду

Артем БРІНЦОВ

помічник Голови
 Вищого антикорупційного суду

Оксана ВОЗНЮК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

2024

АКТ

05.04. 2024

м. Київ

№ 35-119

Впровадження результатів дисертаційної роботи
Вороніжського Ярослава Володимировича на
тему: «Цивільне судочинство у справах про
визнання необґрунтованими активів та їх
стягнення в дохід держави» в наукову
діяльність НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук, лейтенанта поліції Алли Пашиєвої;
- т.в.о. начальника відділу докторантури та ад'юнктури Андрія Містюка;
- завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін кандидата юридичних наук, професора, полковника поліції Валентини Мироненко;
- завідувача загальної бібліотеки Людмили Гайдар.

Комісія розглянула й узагальнила матеріали дисертаційної роботи, поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право», наукові праці аспіранта кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ Вороніжського Ярослава Володимировича за темою: «Цивільне судочинство у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» та на основі проведеного аналізу зробила висновок, що надана робота містить низку обґрунтованих теоретичних положень і пропозицій, спрямованих на удосконалення визначення особливостей цивільного судочинства у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, що дає підстави запровадити їх для використання в науковій діяльності Національної академії внутрішніх справ.

Проаналізовано основні результати дослідження Вороніжського Я. В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Вороніжський Я. В. Актуальні питання інституту визнання необґрунтованими активів. *Київський часопис цивілістики*. 2021. № 4. С. 94–102. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/82/75>.
2. Вороніжський Я. В. Зарубіжний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 44. С. 31–38. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17867/%d0%92%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d1%96%d0%b6%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%af%d1%80%d0%be%d1%81%d0%bb%d0%b0%d0%b2%20%d0%92%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
3. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів у європейському векторі України. *Ампаро*. 2022. Спецвип. Т. 1. С. 52–64. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-1-2022/8.pdf>.
4. Вороніжський Я. В. Удосконалення інституту визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 128–134. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/30.pdf.
5. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин щодо визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 136–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.
6. Вороніжський Я. В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf.
7. Voronizhskiy Y.V. On the development of the institute of recognition of unexplained assets in Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies (CPLS)*. 2023. Vol. 2. Issue 4. P. 89-99. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/8/cpls810.pdf>.
8. Вороніжський Я. В. Особливості доказування у справах про визнання активів необґрунтованими та стягнення їх у дохід держави. *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду : матеріали II щорічного круглого столу (Київ, 30 верес. 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 14–18.
9. Вороніжський Я. В. Правовий статус суб'єктів, щодо яких Національне антикорупційне бюро України здійснює досудове розслідування з приводу незаконного збагачення та збір доказів про визнання необґрунтованими активів: актуальні питання. *Актуальні проблеми кримінального права : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 200–204.
10. Вороніжський Я. В. Актуальні питання міжнародного досвіду визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави та його імплементація в українське законодавство. *Приватно-правові механізми захисту прав людини : матеріали міжкафедрал. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 39–42. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/da55d883-cc3e-4258-aaa2-4976616aa2a0/download>.
11. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів в умовах воєнного стану. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022)*. Київ, 2022. С. 18–22.

12. Вороніжський Я. В. Роль інституту визнання необґрунтованими активів у євроінтеграційних процесах. *Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 128–132.

13. Вороніжський Я. В. Представники сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (Київ, 18 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 267–271.

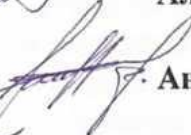

14. Вороніжський Я. В. Треті особи як учасники судового процесу у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали щорічної наук.-практ. конф., присвяченої 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Київ, 19 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 377–382.

15. Вороніжський Я. В. Перспективи застосування обшуку у межах інституту визнання необґрунтованими активів. *Modern Movement of Science* : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (Дніпро, 2023 рік). Дніпро, 2023. С. 144–145.

16. Вороніжський Я. В. Додержання прав людини в справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення в дохід держави і перспективи його розвитку. *Реалізація норм цивільного законодавства в умовах сьогодення* : матеріали кафедрального науково-теоретичного круглого столу (Київ, 9 лют. 2024 р.). Київ, 2024. С. 172–175.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок про те, що вищезазначені матеріали дисертаційного дослідження Вороніжського Я. В. застосовуються під час підготовки монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, узагальнення аналітичних матеріалів, обґрунтування пропозицій до чинних проєктів нормативно-правових актів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову.

Члени комісії:

 Алла ПАШИЄВА
 Андрій МІСТЮК
 Валентина МИРОНЕНКО
 Людмила ГАЙДАР

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Станіслав ГУСАРЄВ

2024

АКТ05.04. 2024

м. Київ

№ 34-07

Впровадження результатів дисертаційної роботи
Вороніжського Ярослава Володимировича на
тему: «Цивільне судочинство у справах про
визнання необґрунтованими активів та їх
стягнення в дохід держави» в освітній процес
НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- т.в.о. начальника навчально-методичного відділу, лейтенанта поліції
Вікторії Бойчук;
- т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав
інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук, лейтенанта поліції Алли
Пашиєвої;
- завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін кандидата юридичних
наук, професора, полковника поліції Валентини Мироненко;
- т.в.о. начальника відділу докторантури та ад'юнктури Андрія Містюка;
- завідувача загальної бібліотеки Людмили Гайдар.

Комісія розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття
ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» та наукові праці аспіранта
кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ
Вороніжського Ярослава Володимировича за темою: «Цивільне судочинство у
справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід
держави».

Проаналізовано основні результати дослідження Вороніжського Я. В.,
зокрема, наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Вороніжський Я. В. Актуальні питання інституту визнання
необґрунтованими активів. *Київський часопис цивілістики*. 2021. № 4. С. 94–102.
URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/82/75>.

2. Вороніжський Я. В. Зарубіжний досвід визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 44. С. 31–38. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17867/%d0%92%d0%be%d1%80%d0%be%d0%bd%d1%96%d0%b6%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%af%d1%80%d0%be%d1%81%d0%bb%d0%b0%d0%b2%20%d0%92%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
3. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів у європейському векторі України. *Ампаро*. 2022. Спецвип. Т. 1. С. 52–64. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-spec-1-2022/8.pdf>.
4. Вороніжський Я. В. Удосконалення інституту визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 128–134. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/30.pdf.
5. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин щодо визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 136–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.
6. Вороніжський Я. В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf.
7. Voronizhskiy Y.V. On the development of the institute of recognition of unexplained assets in Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies (CPLS)*. 2023. Vol. 2. Issue 4. P. 89-99. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/8/cpls810.pdf>.
8. Вороніжський Я. В. Особливості доказування у справах про визнання активів необґрунтованими та стягнення їх у дохід держави. *Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду* : матеріали II щорічного круглого столу (Київ, 30 верес. 2021 р.). Київ, 2021. С. 14–18.
9. Вороніжський Я. В. Правовий статус суб'єктів, щодо яких Національне антикорупційне бюро України здійснює досудове розслідування з приводу незаконного збагачення та збір доказів про визнання необґрунтованими активів: актуальні питання. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 18 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 200–204.
10. Вороніжський Я. В. Актуальні питання міжнародного досвіду визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави та його імплементація в українське законодавство. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедрал. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ, 2021. С. 39–42. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/bitstreams/da55d883-cc3e-4258-aaa2-4976616aa2a0/download>.
11. Вороніжський Я. В. Інститут визнання необґрунтованими активів в умовах воєнного стану. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні* : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022). Київ, 2022. С. 18–22.
12. Вороніжський Я. В. Роль інституту визнання необґрунтованими активів у євроінтеграційних процесах. *Євроінтеграційні процеси в Україні*:

історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 128–132.

13. Вороніжський Я. В. Представники сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (Київ, 18 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 267–271.

14. Вороніжський Я. В. Треті особи як учасники судового процесу у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали щорічної наук.-практ. конф., присвяченої 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Київ, 19 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 377–382.

15. Вороніжський Я. В. Перспективи застосування обшуку у межах інституту визнання необґрунтованими активів. *Modern Movement of Science* : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (Дніпро, 2023 рік). Дніпро, 2023. С. 144–145.

16. Вороніжський Я. В. Додержання прав людини в справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення в дохід держави і перспективи його розвитку. *Реалізація норм цивільного законодавства в умовах сьогодення* : матеріали кафедрального науково-теоретичного круглого столу (Київ, 9 лют. 2024 р.). Київ, 2024. С. 172–175.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок про те, що праці Вороніжського Я. В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ», «Актуальні проблеми цивільних прав та інтересів», під час підготовки навчально-методичних та дидактичних матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Члени комісії:

 Вікторія БОЙЧУК
 Алла ПАШИЄВА
 Валентина МИРОНЕНКО
 Андрій МІСТЮК
 Людмила ГАЙДАР